

JAHON IQTISODIYOTI VA DIPLOMATIYA UNIVERSITETI

A.A.Usmanova, F.I.Muminova

**PEDAGOGIKA.
PSIXOLOGIYA**

O'QUV QO'LLANMA

TOSHKENT – 2018

Usmanova A.A., Muminova F.I. Pedagogika va psixologiya. O'quv qo'llanma. –T.: JIDU. 240 bet.

JIDUning o'quv-uslubiy kengashi tomonidan tavsiya etilgan (2018 - yil 31 maydagi 7- sonli bayonnoma).

Tayyorladi:

A.A. Usmanova, p.f.n., "IGF" kafedrası dotsenti,

F.I. Muminova, f.f.d., "IGF" kafedrası professori.

Taqrizchilar:

M.Yu.Atadjanov, p.f.d., dotsent, Farg'ona viloyati xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti rektori;

N.O'rinova, Farg'ona davlat universiteti "Pedagogika" kafedrası mudiri, p.f.n., dotsent;

E.S.Sultanova, s.f.d., "IGF" kafedrası professori

O'quv qo'llanma "Pedagogika. Psixologiya" fani doirasida yaratilgan o'quv-uslubiy majmua asosida tayyorlangan. Yoritilgan mavzular fanning o'quv-ishchi dasturida belgilanib o'tilgan asosiy masalalarni o'z ichida aks etadi. Mavzular kalit so'zlar va tayanch iboralar, ma'ruzalar matni, glossariy, tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati, foydali maslahatlar bilan to'ldirilgan. Qo'llanma ta'lim oluvchilarga pedagogika va psixologiya fanidan nazariy bilimlarni chuqur o'zlashtirishga yordam beradi.

MUNDARIJA

KIRISH.....	7
1-MAVZU. PEDAGOGIKA FANINI O'RGANISH ZARURIYATI.	
MA'RIFIY FIKRLAR TARAQQIYOTI.....	8
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:	8
1.1. Bilimlar - ta'lim mazmunining tarkibiy qismi sifatida	8
1.2. Turli falsafiy qarashlarda ilmiy va diniy e'tiqodning o'zaro munosabati. Borliqni obyektiv va subyektiv ilmiy bilish	12
1.3. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning inson omilini o'rganishdagi o'rni	16
1.4. Pedagogik layoqat.....	18
1.5. Ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti	21
XULOSA.....	32
GLOSSARIY	32
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR.....	34
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	34
XORIJIY MANBALAR.....	34
FOYDALI MASLAHATLAR	35
2-MAVZU. ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMI. TA'LIM JARAYONI MOHIYATI	36
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:	36
2.1. Ta'lim shakllarining tarixan paydo bolishi.....	36
2.2. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari.....	40
2.3. Dars – ta'limning asosiy shakli. Dars turlari va tuzilishi	42
2.4. Didaktika tushunchasi	46
XULOSA.....	48
GLOSSARIY	48
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR.....	50
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	50
XORIJIY MANBALAR.....	51
FOYDALI MASLAHATLAR	51
3-MAVZU. TA'LIM TIZIMIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR	52
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:	52

3.1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shartlari	52
3.2. Faol o'qitish usullari va ularni qo'lash	54
3.3. Darsda munozara, breynstorming va treninglar o'tkazish texnologiyasi.....	57
3.4. Bahs turlari. Yozma bahs o'tkazish usullari	59
3.5. Zamonaviy texnologik modellar: muammoli texnologiya, o'yinli texnologiyalar, mualliflik texnologiyasi	62
XULOSA	70
GLOSSARIY	70
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR	72
ASOSIY ADABIYOTLAR	72
XORIJIY MANBALAR	73
FOYDALI MASLAHATLAR.....	73
4-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, OB'EKTI, TADQIQOT USULLARI. BILISH JARAYONLARI	74
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:.....	74
4.1. Yangi davr va psixologiya.....	74
4.2. Psixologiyaning predmeti.....	77
4.3. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni	79
4.4. Psixologiyaning tarmoqlari.....	83
4.5. Psixologiyaning tadqiqot usullari.....	85
4.6. Bilish jarayonlari.....	90
XULOSA	101
GLOSSARIY	102
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR	104
ASOSIY ADABIYOTLAR	105
XORIJIY MANBALAR	105
FOYDALI MASLAHATLAR.....	106
5-MAVZU. SHAXSNING INDIVIDUAL-TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI	107
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:.....	107
5.1. Individual - tipologik xususiyatlar tasnifi.....	107
5.2. Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar	110
5.3. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi	112

5.4. Temperament xususiyatlari	116
5.5. Xarakter va shaxs	119
XULOSA.....	123
GLOSSARIY	123
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR.....	124
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	124
XORIJIY MANBALAR.....	124
FOYDALI MASLAHATLAR	125
6-MAVZU. SHAXS STRUKTURASI	126
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:	126
6.1. Shaxs va uning strukturasi	126
6.2. Shaxs faoliyati	131
6.3. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi	136
6.4. Motivlarning turlari, anglanganlik darajasi	139
XULOSA.....	143
GLOSSARIY	143
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR.....	144
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	145
XORIJIY MANBALAR.....	145
FOYDALI MASLAHATLAR	145
7-MAVZU. PSIXOLOGIYADA "MEN-KONSEPSIYASI"	146
TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:	146
7.1. Shaxs-ijtimoiy ta'sirlar mahsuli sifatida	146
7.2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs	150
7.3. Ijtimoiy ta'sirlarning shaxs tomonidan anglanganligi	152
7.4. «Men» – obrazi va o'z-o'zini baholash. "Men-konsepsiyasi" ..	154
7.5. Shaxs ijtimoiylashuvi	162
7.6. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar	166
XULOSA.....	171
GLOSSARIY	172
TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR.....	173
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	174
XORIJIY MANBALAR.....	174
FOYDALI MASLAHATLAR	174

8-MAVZU. BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI: USLUBLARI, RAHBAR IMIDJI, YETAKCHILIK (LIDERLIK) VA RAHBARLIK FENOMENLARI	176
TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR:.....	176
8.1. Tashkilotchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari.....	177
8.2. Boshqaruvchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari....	181
8.3. Yetakchilik va rahbarlikning ijtimoiy-psixologik tavsifi.....	188
8.4. Yetakchilik nazariyalari.....	192
8.5. Rahbar imidjining ijtimoiy-psixologik qiyofasi.....	197
8.6. Stresslarni va vaqtni boshqarish.....	201
XULOSA.....	206
GLOSSARIY.....	207
TAKRORLASH BO‘YICHA SAVOLLAR.....	210
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	211
XORIJIY MANBALAR.....	211
FOYDALI MASLAHATLAR.....	211
9-MAVZU. MEHNAT PSIXOLOGIYASI VA KASBIY YO‘NALGANLIK: YURISPRUDENTSIYA, IQTISODIY, TADBIRKORLIK, AMALIY DIPLOMATIA SOHALARDA PSIXOLOGIK BILIMLARNING QO‘LLANILISHI	213
TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR:.....	213
9.1. Mehnat psixologiyasi tushunchasi. Mehnat, kasb, mutaxassislik.....	213
9.2. Yuridik psixologiya fanining predmeti, vazifalari tizimi.....	216
9.3. Iqtisodiy psixologiya fanining tarixiy rivojlanganligi.....	221
9.4. Tadbirkorlik hodisasi.....	226
9.5. Amaliy diplomatiya sohasida psixologik bilimlarni qo‘llash..	229
XULOSA.....	235
GLOSSARIY.....	236
TAKRORLASH BO‘YICHA SAVOLLAR.....	238
ASOSIY ADABIYOTLAR.....	238
XORIJIY MANBALAR.....	239
FOYDALI MASLAHATLAR.....	239

KIRISH

“Pedagogika. Psixologiya” fanidan tayyorlangan mazkur o‘quv qo‘llanma ta‘lim muassasalarida o‘quv jarayoniga joriy etilgan yangi talablar, xususan, zamonaviy xorij adabiyotlar, ilm-fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida ishlab chiqilgan.

O‘quv qo‘llanma mazkur fan doirasida ishlab chiqilgan ishchi o‘quv dasturiga hamda o‘quv-uslubiy majmuaga tayangan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi № PF-4947 Qarori, “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi № PF-2909 Qarori, O‘zbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat siyosati” Qonuni bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy normativ xujjatlar hamda o‘quv maskanlarda ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan mezonlar, talabalar bilimlari, malakalari va mutaxassisligiga taaluqli bo‘lgan talablarga mos ravishga shakllangan.

O‘quv qo‘llanmada ma‘ruzalar matni, ularni yorituvchi ko‘rgazmali elementlar (klaster, jadvallar, rasmlar) namoyish etilgan. Xorijiy adabiyotlardan olingan sitatalarga urg‘u berilgan. Muhokamaga qo‘yilgan mavzular o‘zining dolzarbligi va o‘rganilganlik darajasi bilan ajralib turadi. Mavzular asosiy kalit masalalar, qisqacha xulosa, foydalanilgan manbalar bilan to‘ldirilgan.

“Pedagogika. Psixologiya” fanidan tayyorlangan ushbu o‘quv qo‘llanma ta‘lim oluvchilarga mazkur fan doirasida kerakli bo‘lgan bilimlarni egallashda hamda kasbiy mahoratni qo‘lga kiritishda zarur manba bo‘lib xizmat qiladi.

1-MAVZU.
PEDAGOGIKA FANINI O'RGANISH ZARURIYATI.
MA'RIFIY FIKRLAR TARAQQIYOTI

- 1.1. Bilimlar – ta'lim mazmunining tarkibiy qismi sifatida**
- 1.2. Turli falsafiy qarashlarda ilmiy va diniy e'tiqodning mavjudligi. Borliqni obyektiv va subyektiv ilmiy bilish**
- 1.3. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning inson omilini o'rganishdagi o'rni**
- 1.4. Pedagogik layoqat – mutaxassisni shaxsiy va kasbiy yetuklikka olib keluvchi omil sifatida. Mutaxassisning pedagogik fazilatlari**
- 1.5. Ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti**

TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:

Bilim, olam va dunyoqarash, pedagogika, pedagogik jarayon, pedagogik boshqaruv, pedagogik kategoriya, ta'lim, tarbiya, tamoyil, usul, vosita, ta'lim yo'nalishlari, tarbiya yo'nalishdari, kasbiy tayyorgarlik, harakatga keltiruvchi kuch, shakllanish, tarixiy rivojlanish, olamni idrok etish, dunyoqarash, pedagogik layoqat, dunyoni idrok etish, ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti.

1.1. Bilimlar - ta'lim mazmunining tarkibiy qismi sifatida

XXI asrda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar rivojida inson aql-zakovati, bilimi va ma'naviyati asosiy muvofiqlashtiruvchi, rivojlantiruvchi omil va vosita ekanligi tobora namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun insonning intellektual zaxiralari, shaxsiy imkoniyatlari, tajriba va malakalari, dunyoqarashi, raqobatbardoshligi huquqiy, demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati qurilishining asosiy tamoyillari sifatida qabul qilinmoqda.

Insonni dunyoga kelishi, faqat tug'ulishidan iborat tabiiy-biologik hodisa emas, balki tug'ilgandan so'ng o'z zamonasining taraqqiyoti darajasiga ko'tarilishi, mavjud ijtimoiy-tarixiy

jarayonning faol ishtirokchisiga aylanishi, ya'ni bilim olishi kerak. Bu jarayonda katta avlod o'zining yashash, kurashish va mehnat tajribasini, bilim va malaklarini kichik avlodga bera boshlaydi, yangi tug'ilgan olam bolasining rivojlanishi, shakllanishi va voyaga etishi jarayoniga rahbarlik qiladi.

Insoniyat jamiyatning turli bosqichlarida ta'lim-tarbiya masalalarini yaratish, yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash sohasidagi tajribalarni nazariy jihatdan anglash, umumlashtirish va hayotga tadbiq etish bilan shug'ullanib kelgan. Bu borada bilimlar - olamni atroflicha idrok etish, uni o'rganish va tahlil qilish, xulosalar chiqarish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb qonuniyatlarni anglab etishga yordam berib kelgan. Mazkur bilimlarni o'zlashtirishda pedagogika fanining o'rnini beqiyosdir.

Pedagogika tushunchasi qadimgi yunoncha "raido"(bola) hamda "gogos"(yetaklash, tarbiyalash) so'zlar birikmasidan tashkil topgan bo'lib, «bola yetaklovchi» ma'nosini bildiradi. Tarixiy manbalarning ko'rsatishicha, qadimgi Yunonistonda o'z xo'jayinining bolalarini sayr qildirgan, ehtiyot qilgan tarbiyachini, ya'ni qullarni "pedagog" (bola yetaklovchi) deb atashgan. Keyinchalik esa, maxsus o'qitilgan va pedagoglikni kasb qilib olgan kishilarni pedagog deb atay boshlashgan. Demak, **pedagogika - ta'lim va tarbiya haqidagi fan.**

Inson yaratilishi, paydo bo'lishi zahotiy oq bilim va tarbiyaviy sifatlar uning yashashi, hayot kechirishi uchun eng zaruriy shart va vositalar ekanligini anglab boradi. Shuning uchun insoniyat jamiyatning ilk ko'rinishlaridanoq bilim berish va tarbiya bilan shug'ullanuvchi mutaxassislarga ehtiyoj sezdi. Bilim berishda 3 ta amalga rioya qilish ahamiyati vujudga keldi, bular: "Ezgu fikr; ezgu so'z; ezgu amal" dir.

Shu yuqoridagi uch sifat bilim olishning bosh maqsadi bilan bog'liqdir. Bu bosh maqsad insonlarda, yoshlarda, mutaxassislarda komillik sifatlarini takomillashtirish, yoshlarni zamonaviy, axloqiy-amaliy o'quv, malaka, ko'nikmalar bilan qurollantira borish, mutaxassislarda har bir sohaga mos ilm, bilim, ko'nikmalar hosil qilishdan iborat bo'lgan pedagogika fanining zamonaviy fan asoslarini kengayganligini ko'rsatadi.

O'rta Osiyo mutafakkirlarining fikriga ko'ra, komil inson o'zida ana shu uch fazilatni mujassamlantirmog'i darkor. Komil inson tarbiyasi esa sharq pedagogikasining eng asosiy g'oyasini tashkil etadi. Ming yillar davomida shakllangan xalq og'zaki ijodi - folklor buning yorqin isbotidir, masalan, «Bola aziz, odobi undan aziz».

Sharqning buyuk mutafakkirlari: Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Ahmad Fargoniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Musliddin Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Avloniy va boshqalar o'z asarlarida insoniy hamda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga, xususan, inson ta'lim-tarbiyasiga alohida ahamiyat berib kelganlar. Ularning pedagogik qarashlari asrlar oshib, bugungi kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Masalan, Alisher Navoiyning zamondoshi mutafakkir olim Husayn Voiz Koshifiy o'zining «Kim bilan do'stlashmoq kerak» kitobida ustozlar (kosiblar) haqida fikr yuritir ekan, ular sakkizta qoidaga amal qilishlari lozimligini uqtiradi: o'z kasbini gumonli foydadan saqlash; bu kasbni boylik orttirish uchun emas, balki hayotda munosib o'rin egallash uchun qo'llash; o'zidan tajribaliroq hamkasblariga hurmat-izzat ko'rsatish; nopok yo'llar bilan boylik orttiruvchi kishilardan uzoqroq bo'lish; ishda kamchiliklarga yo'l qo'ymaslik va o'z kasbini sevib e'zozlash; molning haqiqiy narxidan bexabar kishilar bilan halol savdolashish; mehnati evaziga lozim bo'lganidan ko'p haq olmaslik; o'zining shaxsiy manfaatlarini jamoa manfaatlaridan ustun qo'ymaslik. Shunisi e'tiborga molikki, sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarida umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unlashib ketgan. Bu xususiyat zamonaviy pedagogikaning asosiy tamoyillaridan biriga aylangan¹.

Pedagogika fanining o'rganish zaruriyati uning predmetiga asoslangan bo'lib, ta'lim berish va tarbiyaning zamonaviy qonuniyatlari, mazmuni, usullari, vositalari bilan kishilarni, yoshlarni, mutaxassislarni qurollantiruvchi fan bo'lib e'tirof etilgan. Uning obyekti ta'lim oluvchilardir. Pedagogikaning metodologik

¹ Ibragimov X., Ibragimova Sh. Pedagogika. - T., 2008. 23-bet.

asoslari maqsad va vazifalari dunyoning moddiy-ma'naviy rivojida shaxs kamoloti uyg'unligi qonuniyatlari va davlatning zamonaviy siyosatidan kelib chiqqan.

Bilimlar – ta'limning tarkibiy qismi sifatida ekanligi shu bilan belgilanadiki, ular o'qituchi tomonidan bilim berish va o'quvchi tomonidan bilim olish faoliyatini yuzaga keltiradi. Birgalikdagi faoliyat orqali ta'lim oluvchilar ilmiy bilimlar bilan qurollanadilar. Buning natijasida ularni ijodiy qobiliyatlari har tomonlama shakllanadi. Ma'lumot ta'lim-tarbiya jarayonining natijasi orqali to'plangan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi va shakllangan ma'naviy fazilatlar majmuidir.

Bilim olishning to'g'ri va ishonchli yo'li davlat ta'lim standartlari bo'yicha bilim beradigan, aniq maqsadli rejalar, dasturlar asosida o'quv yurtlarida tashkil qilinadigan ta'lim-tarbiya jarayonidir. Ta'lim, tarbiya, bilim olish, ma'lumot yetkazish, ularni shakllantirish, rivojlantirish uyg'unlashgan yagona jarayondir. Unda o'qituchi-tarbiyachi rahbarlik qiladi.

Pedagogika uzoq tarixiy jarayonda shakllanar ekan, hozirga kelib ilmiy bilimlarni mustaqil bir tarmog'i sifatida, fan sifatida shakllandi. O'zining ilm-nazariy, uslubiy, amaliy asoslarini yaratdi. Natijada pedagogika fanlari tizimi, ya'ni uning tarmoqlari vujudga keldi. Yaqin vaqtgacha falsafaning bir tarmog'i hisoblangan pedagogikaning mustaqil yangi yo'nalishlari yaratildi. Jumladan, pedagogika tarixi mustaqil tarmoq sifatida, pedagogika fanining tarixan rivojlanishi o'zida aks ettirildi. Bunda o'tmishdagi ilg'or pedagogik g'oyalarni paydo bo'lishi, rivojlanishi, ularning bugungi kundagi ahamiyati, merosdan foydalanishning zaruriyati haqida fikr yuritildi. Bilimlar ta'lim berishning, ya'ni pedagogika fanining asosiy negizini tashkil etar ekan, bunda inson dunyoqarashining shakllanishi, jamiyat va shaxsning o'zaro munosabati hamda bilish faoliyati muamollarini o'rganishda falsafa bilan hamkorlikda ish yuritishi ko'zda tutildan.

1.2. Turli falsafiy qarashlarda ilmiy va diniy e'tiqodning o'zaro munosabati. Borliqni obyektiv va subyektiv ilmiy bilish

Ma'lumki, Qadimgi Yunonistonda mifologiya va xalq ijodiyoti nihoyatda rivojlangan. Baxshilar qadimgi grek an'analarini uzluksiz davom ettirgan holda bir narsaga e'tiqod qilish, sig'inish, ishonish kabi marosim-amallarni kundalik hayotiga singdirishga harakat qilgan. Bunda, turli afsonalarga kuylar bastalab bahodir va qahramonlarning madhini kuylashgan, ularning jasoratlarini xalq ongi va tasavvuriga keng yoyishgan. Gomer qadimgi grek afsonalari asosida ikkita doston yaratgan. "Iliada" va "Odisseya" deb nomlangan o'sha dostonlarda greklarning janglardagi jasoratlari, vatanparvarligi, jismoniy chiniqqanligi, mardlik fazilatlarini she'riy misralarda teran ifodalangan.

Qadimgi Yunonistonning mashhur faylasuflari Suqrot, Aflotun, Arastu, Demokrit va boshq. o'z e'tiqodi va faoliyatlarida yoshlarni o'qitish hamda tarbiyalash vazifalariga jiddiy e'tibor berganlar. Platonning (miloddan avvali 427-343 y.) qarashlariga ko'ra, "Ideallar dunyosi" birlamchi, his qilinadigan narsalar dunyosi ikkilamchi, deb hisoblagan. U g'oyalarni o'zgarimas, abadiy deb bilgan. "Siyosat" nomli asarida davlatning abadiy hukumronligi haqidagi nazariyani olg'a surgan. Platonning inson kamolotida ijtimoiy tarbiyaning roli va uning asosi, maktabgacha tarbiyada vujudga kelishi haqidagi g'oyalari pedagogika fani taraqqiyotida alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

Arastu (er. av. 384-322)ning ta'limoti va e'tiqodiga ko'ra, Yunonistonda taraqqiyotning rivojlangan davrda butun insoniyat madaniyati, undagi davlat tuzumi, uning xalq, fuqarolar haqidagi qonunlari inson baxt-saodatida muvofiq bo'lishi kerakligi bilan bog'liq bo'lgan edi. Arastuning yozishicha, davlatning bitta muhim vazifasi bor, ya'ni u hamma fuqarolariga bir xil tarbiya berilishini ta'minlashi lozim. Tarbiya shaxsiy tashabbus emas, balki davlatning eng dolzarb vazifasi bo'lmog'i lozim.

Arastu bolalarga ta'lim-tarbiya berishning ma'lum tizimi bo'lishi kerak, deb hisoblagan, va birinchi bo'lib, bolalar yoshini davrlarga bo'lib o'rganib chiqqan. Arastu ta'lim bilan tarbiyaning birligini ta'minlash masalasiga ham jiddiy e'tibor berdi va uni keng ko'lamda yoritdi. U asosan o'zining falsafiy ta'limotida irodaviy faoliyatga asoslandi. Insonning irodasi undagi barcha ezgu xulq-atvorlarning shakllanishi va rivojlanishi uchun zamin bo'lishi kerakligini ta'kidladi.

Mark Avreliy Kvintilian (eramizning 42-118 yillarida) Rim pedagoglaridan eng mashhuri edi. Uning etiqodiga ko'ra tarbiya masalasida notiqlik san'ati yuqori darajada bo'lishi kerakligiga urg'u berdi. Kvintildian o'z zamonidagi Grek va Rim falsafiy va pedagogika adabiyoti bilan yaxshi tanish edi. Ayni vaqtda u Rimdagi ritorlar maktabining o'qituvchisi bo'lib ishlab, orttirgan katta tajribasini "Notiq tarbiyalash to'g'risida" asariga asos soldi. Uning bu asari pedagogika tarixida birinchi marta maktab amaliyoti bilan chambarchas bog'langan dastlabki asarlardan biridir.

Kvintilian o'z ta'limotida bolaning nutqini o'stirishga katta e'tibor qaratdi. U bolalarning nutqi yoshligidan sof bo'lishi uchun enagalar va murabbiylarning talaffuzi yaxshi bo'lishi kerak, deb uqtirdi. Musiqa tilni o'sib borishiga katta turtki bo'ladi deb ta'kidladi. Bolani mantiqiy tafakkur qiladigan, muntazam va izchil fikr yuritadigan qilib tarbiyalash maqsadida matematika (arifmetika, geometriya) fanlarini o'rganish zaruratiga e'tibor qaratdi. Bu borada nasihatlar, taqlidlar va mashqlar olib borishni ko'rsatib o'tdi. Jamiyat va inson hayoti, ta'lim-tarbiya, o'qitish va o'rganish, komil insonni voyaga etkazish kabi g'oyalar to'g'risidagi falsafiy qarashlar, taqlidlar qilish, xulosalar chiqarish bilan bir qatorda diniy barkamollik g'oyasiga e'tiqod qilish muhim, ham deb fikr yuritadi.

VIII asrda Markaziy Osiyoda arab xalifaligi tomonidan bosib olingan va bu erdagi xalqlarga islom dinini zo'rlik bilan qabul qilish harakatlari boshlandi. Markaziy Osiyo yerlarini egallash harakati 704 yilda Qutayba ibn Muslim Huroson noibi etib tayindanganidan so'ng avj oldi. U 705 yildan boshlab Markaziy Osiyo hududiga bostirib kirib, birin-ketin Buxoro, Samarqand, So'gd, Farg'ona,

Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarini egalladi. Arablarini yashashi uchun Afrosiyob qismini bo'shatib berildi. Arab zodagonlari katta-katta o'ljalar talab qilib, xalqni anchagina og'ir ahvolga soldi. Arablarning islomchilik siyosati xususan xalq namoyon bo'ldi. Arab bosqinchilari islom dinini tarqatish uchun xalqqa soliqlari joriy etdilar. Odamlar o'z daromadining o'ndan bir qismni ularga soliq sifatida to'lashga majbur bo'ladilar.

Arablar Markaziy osiyoda ko'z ko'rib, quloq, eshitmagan yovuzliklarini amalga oshirdilar. Shular haqida Beruniy "Osorul boqiya..." nomli asarida juda ko'p va aniq ma'lumotlarni yozgan.

Arablar Markaziy Osiyo xalqlarni islom diniga bo'ysundirish maqsadida ularni arab tilida o'qish va yozishga majbur etgan, deyarli har bir xonadonda bittadan arab oilasini joylashtirgan. Bundan oilar o'sha xonadonda uning egasi va farzandlari arab tilini va islom dini ibodatlarini to'a o'ragangunicha yashagan. Arablar tashkil etgan masjid va madrasalarda asosan "Qur'oni Karim", "Ash Shurut", "Haftiyak", "Ahoid" kabi kitoblar mutolaa qilingan. "Ahoid" risolasi Ahmad Ibn Muhammad Abu Ja'far Taqoviy (858-933) qalamiga mansubdir. Taqoviy fozil zotlardan bo'lib ilmu ma'rifatga doir juda ko'p asrlar yaratgan. Masalan, "Ahkomul Qur'on", "Muhtasar" (islom huquqshunosligi), "Ash Shurut", "Tarih", "Ihtiloful ulamo", "Ahoid" va boshqalar ana shular jumlasidandir¹.

Ahoid islomning asoslarini o'rgatuvchi eng muhim diniy fanlardan biridir. Bu fan orqali Ollohning zoti va sifatleri, tahvid, dunyo va oxirat to'g'risidagi islomiy ta'limot g'oyalari, gunoh va savob, jannat va do'zax, ilohiy kitoblar va payg'ambarlarga qanday munosabatda bo'lish qoidalar, xullas, har bir mo'min-musulmon uchun eng zarur diniy ma'lumotlar talqin etiladi.

Qur'oni Karim-mavjud dinlarning eng so'nggisi bo'lgan Islom dining asosi va dasturulamalidir. Qur'on bundan qariyb 1500 yil burun terilarga, taxtalarga, sopol parchalariga yozilib yodda saqlangan fikrlar majmuasidir. Unda qadimiy xilma-xil rivoyatlar,

¹ Mavlonova R. va boshq. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2002. – 67-bet.

(islomdan oldingi diniy kitoblar Zabur, Tavrot va Injildan olingan ajoyib hodisalar) tarixiy voqealar, islom diniga amal qiluvchilar uchun qat'iy ko'rsatmalar, turli yo'l-yo'riqlar bayon etilgan.

Ko'pchilikka ma'lumki, Qur'oni Karim musulmon mamlakatlaridagi mo'minlar hayotining mazmunidir. Shunga ko'ra, Qur'onning tarjimasini ham xalqining ma'naviy boyligi hisoblanadi. Qur'oni Karim-islom dinining dunyoda eng ko'p tarqalgan va eng ko'p o'qiladigan kitobidir. Uning haqida hozirgacha, yozilgan, jahondagi tillarning deyarli barchasiga tarjima qilingan.

Qur'oni Karim, turli vaqtlarda turkiy (uyg'ur, turk, tatar) tillariga va nihoyat, 1990 yilda Alouddin Mansur tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilindi va nashr etildi.

Qur'oni Karim musulmonlarning hayotidagi yagona insoniylikni shakllantiruvchi yo'lboshchiga aylandi. Olloh taolo o'z xoxishi bilan to'g'rini noto'g'ridan, haqni nohaqdan ajratib, odamlarga tushuntirish uchun payg'ambarlar yubordi va odamlarga to'g'ri yo'ldan yurish ixtiyorini berdi. Qur'oni Karimdagi "Inson" surasida shunday deyilgan: "Biz insonga to'g'ri yo'lni ko'rsatib qo'yganmiz. Xohlagani shukur keltiruvchi bo'lsin yoki kufr keltiruvchi bo'lsin" (3-oyat). Qur'onning ko'pchilik oyatlarida insonni ixtiyori o'zi bilan bo'lib u qilgan yaxshi va yomon ishlariga ham o'zi javobgardir. "Sho'ro" surasida esa: "Sizlarga biror musibat yetsa, unga o'z qo'lingiz bilan qilgan gunohingiz sababchidir",- deyiladi (30 -oyat). "Fussilat-Mufassal bayon qilingan sura" deb ataladi. Ushbu surada: "Kim biror yaxshi amal qilsa, o'zi uchundir. Kim yomonlik qilsa, o'z ziyoninga qilur" (46-oyat) deyiladi.

"Qur'oni Karim" da kelajak avlodni doimo yaxshi yo'lga yo'nalishini, uni o'z ixtiyoriga qo'yib berish muhimligini ko'rib turibmiz. "Qur'on" da har bir inson borligidan g'ururlanmog'i lozim, lekin o'zidagi sifatlaridan g'ururlanmasligi kerak, deyiladi. "Hadid" surasida shunday yozilgan: "Bilki bu dunyo hayoti o'yni-kulgu, zebziynat o'zaro faxrlanish, ko'p mol va farzand bilan maqtanishdan o'zga narsa emas. Bu xuddi bir yomg'irga o'xshaydiki, u yoqib o'tgandan so'ng o'sgan o'simliklar, kofirlarni ajablantiradi, so'ng o'simliklar quriydi, sarg'ayadi. Oxiratda esa qattiq azob yoki

Ollahning ma'firati va roziligi bor. Bu dunyo hayoti aldaguvchi matodir (20-oyat). Lekin inson g'ururini bezatuvchi, uni axloqiy fazilatlarga amal qilish alohida ta'kidlaniladi Qur'oni Karimdagi «Ol-i-Imron» surasida. Insonni yaxshi fazilatlaridan yana biri qilgan gunohlari uchun tavba qilishdir. Ba degani-qaytish deganidir. Inson tavba qildi degani xatolardan, gunohlardan qaytdi degani. «Kim zulm qilganidan so'ng tavbani qabul qiladi. Albatta, Ollah gunohlarni kechuvchi va rahmdildir» («Moid» surasi, 39-oyat).

Tavba qilish insonni yaxshi ishlarga yetaklaydi. Bunda muomala, so'zlash odobi, saxiylik, iffat, sabrlilik, kamtarlik, hamjihatlik kabi ulug' fazilatlar mujassamlanadi. Islomda sabr axloqiy fazilatlardan biri bo'lib insonning ruhiy tayanchidir. Sabr barcha fazilatlarning onasidir. Chunki u inson qalbini ezgulik sari yo'llaydi. Har bir fazilat sabrga mutojdir.

Inson iffati esa shahvatlarga sabr qilishdir. Qur'oni Karimining «Yusuf» surasining 90-oyatida insondagi sabr va undagi yuksak fazilatlar alohida ta'kidlangan: «Ular:-Sen Yusufmisan?-deb so'radilar. «Ha, men Yusufman, bu esa birodarimdir. Ollah bizga marhamat ko'rsatdi. Darhaqiqat, kimda-kim Ollohdan qo'rqib, sabr-u qanoat qilsa, albatta, Ollah bundan chiroyli amallarni qilguvchi kishilarning ajrim-mukofotini zoe qilmas».

1.3. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning inson omilini o'rganishdagi o'rni

Ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimiga ta'luqli bo'lgan ta'limotlar asosida ta'lim, tarbiya, ma'lumot, rivojlanish, shakllanish jarayonlarning bir butunligi alohida ahamiyatga ega. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning negizini pedagogika fani tashkil etar ekan, bunda uning boshqa fanlar bilan aloqadorligini e'tirof etish lozim. Hozirgi kunda umumbashariyat tomonidan yaratigan bilimlar va kelajak haqida ma'lumot beruchi nazariyalar muayyan darajada ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun manba bo'ladi. Boshqa fanlar kabi ijtimoiy-gumanitar fanlar inson omilini ta'minlashda, insonni komillika erishishda xizmat qiladi. Tabiat va jamiyatning rivojlanish

qoidalari to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslangan holda barcha ijtimoiy fanlarning mujassamligini ta'minlaydi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning markaziy qismini pedagogika fani tashkil etar ekan, u tarix, psixologiya, falsafa, etika va estetika, siyosatshunoslik, etnografiya, folklor va boshq. bilan bog'liqdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida tarix, shu jumladan, pedagogka tarixidan xabardor bo'lmay turib o'qituvchilik qilish mumkin emas. Gumanitar fanlar nazariyasini chuqurroq anglash uchun o'tmishdagi taraqqiyotni bilmoq lozim. O'tmishdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarning o'zgarib borishi, gumanitar g'oyalar, ayniqsa, pedagogik g'oyalarning, tarbiya muassasalardagi ishlarning mazmuni, usullari, o'tmishdan ijod qilgan olimlarning pedagogik qarashlari, ularning faoliyati bir maqsadga, inson omilini ta'minlashga qaratilgan.

O'qituvchi-tarbiyachi o'quvchilarga bilim berish, ma'lumotli qilish, tarbiyalash maqsadida unga tizimli ta'sir qo'rsatadi. Bunda psixologiya va ijtimoiy omillarga asoslanadi. Ya'ni ko'rsatilayotgan ta'sirning samarasini bilish uchun o'quvchining sezgi, irodasi, tasavvur, diqqat va tafakkur – fikrlash jarayonining qanday kechayotganini bilishiga asoslanib ta'sir ko'rsatish rejasini belgilaydi. Demak, psixologiya va sotsiologiya kabi fanlar ijtimoiy-gumanitar fanlarni mazmunan boyitadi.

Falsafa fani ta'lim-tarbiya jarayonining metodologik asosini ta'minlaydi, uni ilmiy usullar bilan qurollantiradi, pedagogik jarayonining obyektiv qonun-qoidalarini ishlab chiqishga manba bo'ladi. Etika va estetika tarbiya nazariyasi bo'limi bo'yicha ma'lumot beradi. Bu fan o'quvchining xulqi, odobi me'yorlarini aniqlash, belgilash hamda go'zallikni chin ma'noda tushuntirish, o'quvchi ongida hayotning jozibali, nafis qirralariga bevosita rag'bat uyg'otishga xizmat qiladi. Ta'lim-tarbiya jarayoni anatomiya, fiziologiya, bolalar gigiyenasi va pediatriya kabi fanlar bilan ham chambarchas bog'liqdir. O'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashning nazariy hamda amaliy tomonlarini mufassal yoritish uchun barcha gumanitar fanlarning uyg'unlikdagi yondoshuvi maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng o'z tarixini, jumladan ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimni o'rganish uchun keng yo'l ochdi. O'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini hayotga tadbiq etishdek ulug' ishlar amalga oshirilmoqda.

1.4. Pedagogik layoqat

Respublikamiz hukumati xalq ta'lim sohasida o'rtaga qo'yayotgan vazifalarni bajarish ko'p jihatdan o'qituvchiga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga o'tish sharoitida ta'lim-tarbiyadan ko'zda tutilayotgan maqsadlarga erishish, o'quvchilarning xilma-xil faoliyatni uyushtirish, ularni bilimli, odobli, e'tiqodli, mehnatsevar, barkamol inson qilib o'stirish o'qituvchi zimmasiga yuklatilgan.

O'zining fidokorna mehnat bilan yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash sifatini oshirishga katta hissa qo'shayotgan ijodkor o'qituvchilar soni yil sayni ortib bormoqda. Ayniqsa, islohotlar davrida bunday murabbiylar el-yurtga tanilmoqda. Har yili eng yaxshi o'qituvchini aniqlash uchun o'tkazilayotgan maktab ko'riklari, tuman, viloyat, jumhuriyat tanovlari ana shu yutuqlarga omil bo'lmoqda. Maktablarda "metodist o'qituvchi", "O'zbekiston xalq o'qituvchisi" unvonlariga sazovor bo'lgan o'qituvchilar soni tobora ko'paymoqda.

Pedagogik layoqat deganda o'qituvchilik kasbini to'g'ri tanlash, pedagogik faoliyatni olib borish, pedagogik qobiliyat va mahoratga ega bo'lish, kasbiy sifatlarni namoyish etish nazarda tutiladi. Pedagogik, o'qituvchilik faoliyatini, yoshlarni o'qitish va tarbiyalash ishini samarali bajarish, ota-onalar va bolalarning izzat-hurmatiga sazovor bo'lish uchun ham kishida bu ishga layoqat, qobiliyat, qiziqish bo'lmog'i lozim. Boshqa kasblar kabi o'qituvchilik kasbiga ham yoshlar orasidan pedagogik faoliyatga layoqatli, bolalar bilan til topib muomala qila oladigan, ilimli kishilarni tanlab olish kerak.

Pedagoglik kasbini tanlagan kishi, avvalo, sog'lom bo'lishi, so'zlarni to'g'ri va ravon talaffuz qila olishi, hissiy barqaror bo'lishi darkor. Shuningdek, bolalarni yoqitirishi, ular bilan ishlashga mayli borligi, boshqalar bilan muloqot qila olishi, xushmuomalaliligi,

kuzatuvchanligi, keng fikrlay olishi, o'ziga va boshqalarga nisbatan talabchanligi ham kishining pedagogik ishga yaroqliligini ko'rsatadi. Bu sifatlar kishida tibbiyot xodimlari, ruhshunos, pedagoglar og'zaki va yozma savol-javoblar yordamida aniqlay oladi.

Har bir bola o'z xulq-avtoriga, xarakteriga ega. Bolalarni tarbiyalashda ularning ana shu o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'rganish nihoyatda murakkab. Bunda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning murakkabligini o'zida aks ettiruvchi maxsus usullardan foydalaniladi. Pedagogik faoliyatga tayyorgarlik ko'rayotgan yoshlar uning ana shunday xususiyatlarni bilishlari lozim. O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlari uning professiogrammasida ifodalanadi.

Kasbgramma quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1) o'qituvchi shaxsini xususiyatlari; 2) o'qituvchining ruhiy-pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar; 3) maxsus tayyorgarlikning hajmi va mazmuni; 4) ixtisosga oid usuliy tayyorgarlikning mazmuni.

Muvaffaqiyatli ishlash uchun har bir o'qituvchi pedagogik mahoratga ega bo'lishi zarur. Pedagoglik mahorat oz mehnat sarf qilib, katta natijaga erishadi. Ijodorlik uning hamisha hamkori bo'ladi. Pedagogik ishga qobiliyatli, iste'dodli kishidagina pedagogik mahorat bo'lish mumkin.

Qobiliyat faoliyat jarayonida paydo bo'lida va rivojlanadi. Qobiliyat malaka va uddaburonlikdan farq qtladi. Malaka va uddaburonlik mashq o'qish natijasi hisoblansa, qobiliyatning rivojlanishi uchun esa yana iste'dod, layoqat va zehn, ya'ni inson nerv tizimida anatomo-fiziologik xususiyat bo'lishi ham zarur. Ana shu tabiiy zaminda qobiliyat deb ataluvchi ruhiy xususiyat taraqqiy etadi. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab yetishtirilmog'i lozim.

E'tiqod, odob, fuqarolik burchini anglash o'qituvchining asosiy sifatlaridan biridir. Maktab o'qituvchisi o'zi targ'ib qilayotgan idealini ko'rsatish kerak. Bolalarga mehr-muhabbat o'qituvchinig eng muhim fazilatidir. Bu bolalarning hamma fe'l-atvoriga nisbatan

ularga xushomadgo'ylik qilish emas, balki talabchanlik va qattiqqo'llik, adolatlilik bilan mubosabat bildirish demakdir. U zarur vaqtda istaklarini qurbon qilib, bolalar manfaati yo'lida ehtiyojlarini cheklashga tayyor turadi.

Ijtimoiy faollik va fuqarolik burchini anglash o'qituvchi shaxsiga xos sifat, zero xaqiqiy pedagog tom ma'nodagi jamoatchi bo'lib, bolalarga hayotda ijtimoiy faol holatda turishning amaliy namunasini ko'rsatadi. O'qituvchining muhim fazilati-kishilari bilan tez til topa olish bo'lib, bu unda muomala madaniyatning yuksakligini ifodalaydi. Chunki o'qituvchiga hamisha odamlar bilan aloqa qilishga, ular bilan ishlashga to'g'ri keladi. O'qituvchi ishidagi muvaffaqiyatni kundalik faoliyatida kattalar va bolalar, ayrim guruh va yakka shaxslar bilan aloqaga kirisha olish qobiliyati ta'minlaydi. Aloqalarda, faoliyatda duch kelindadigan turli xil voqealarga pedagogik qoidalar nuqtai nazaridan dogmatik munosabatda bo'lish emas, balki ularni o'z holicha idrok etib, adolati baholash, munosabatda odil bo'lish o'qituvchining obro'sini oshiradi.

O'qituvchining odobi, madaniyati yuksak bo'lsagina, odamlarga nisbatan mehribon, saxovatli bo'la oladi, uni hamma hurmat qiladi. Buning uchun ochiq ko'ngil, qat'iy bo'lish, o'zini tuta bilishi, bardoshli bo'lishi kerak. Bolalarga nisbatan talabchan bo'lish bilan birga o'z shaxsiga tanqidiy nuqtai nazardan qaray olish kerak.

E'tiqod, odob, fuqarolik burchini anglash – o'qituvchiga xos sifat, zero xaqiqiy pedagog to'la ma'nodagi jamoatchi bo'lib, bolalarga hayotda ijtimoiy faol holatda turishning amaliy namunasini ko'rsatadi. O'qituvchining muhim fazilati-kishilari bilan tez el bo'la olish, ko'pchilikka aralasha bilish, ulfatijonlik, dilkashlik bo'lib, bu unda muomala madaniyatning yuksakligini ifodalaydi. Chunki o'qituvchiga hamisha odamlar bilan aloqa qilishga, ular bilan ishlashga to'g'ri keradi. O'qituvchi ishidagi muvaffaqiyatni kundalik faoliyatida kattalar va bolalar, ayrim guruh va yakka shaxslar bilan aloqaga kirisha olish qobiliyati ta'minlaydi.

Aloqalarda, faoliyatda duch kelindadigan turli xil voqealarga pedagogik qoidalar nuqtai nazaridan dogmatik munosabatda bo'lish

emas, balki ularni o'z holicha idrok etib, adolatli baholash, munosabatda odil bo'lish o'qituvchining obro'sini oshiradi.

O'qituvchining odobi, madaniyati yuksak bo'lsagina, odamlarga nisbatan mehribon, saxovatli bo'la oladi, uni hamma hurmat qiladi. Buning uchun ochiq ko'ngil, qat'iy bo'lish, o'zini tuta bilishi, bardoshli bo'lishi kerak. Bolalarga nisbatan talabchan bo'lish bilan birga o'z shaxsiga tanqidiy nuqtai nazardan qaray olish kerak.

1.5. Ma'rifiy fikrlar taraqqiyoti

Sharq uyg'onish davri madaniyati fanlarning rivojlanishi, qomusiy olim, mutafakkirlar yetishib chiqishi bilan butun kishilik jamiyati rivojlanishining yuksak bosqichi bo'ldi. O'sha davrda ijodkor olim, ma'rifatparvar, shoir va pedagoglardan Rudakiy, Firdavsiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Zamahshariy, Abdushukur Balhiy, Ahmad Yugnakiy va boshqalar g'oyat samarali faoliyat ko'rsatdilar.

Buyuk olim, aljabr fanining otasi Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiy 783 yilda Xorazmning Zamahshar shahrida tug'ilgan. Uning yoshligi va ilm olish davri asosan Zamahshar va Qiyot shaharlarida o'tgan. Xorazmiy Abu Bakr ar-Roziydan tabobat va kimyo, Abu Nasr Farobiydan falsafa, Abbas ibn Muhammad Ibn Kasir al-Farg'oniyaning ilmi nujum, geografiya, riyoziyot va boshqa fanlarni o'rgangan. U Xurosonda yashab vazir Abdul Xasan al-Utbiy xuzurida kotib bo'lib xizmat qilgan. O'sha davr olim ijodining cho'qqisi edi. Xorazmiyning falsafiy dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan qadimgi yunon falsafa va madaniyatiga mansub edi. Unda dunyoga munosabatning shakllanishida sharq faylasuflari Yoqub ibn Ishaq, al-Qindiy, Forobiy va Roziyning tasiri kuchli bo'lgan. Xorazmiy "Al-jabr va al muqobala" ("Tenglamalar va qarshilantirish"), "Hisob al-hind" (Hind hisobi), "Kitob surat al-arz" ("Yer surati haqida kitob"), "Kitob at-tarix" (Tarix kitobi) "Kitob al-amal bil usturlabat" (Usturlob-yo'lduzlarning harakatini kuzatish) nomli asarlar yaratgan.

Farobiyning ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashi o'ziga xos bo'lib, u ilk bor Aristotel ta'limotini neoplatonizm tasiridan tozalashga, sof aristotelizmni tiklashga harakat qildi. Farobiy ijodidagi bosh masala dunyoning abadiyligi, jonning o'lmasligi aql va idrok haqidagi ta'limotdir. Farobiyning ijtimoiy-falsafiy konsepsiyasiga ko'ra olam yagona mavjudoddan iborat. Ollah hamma narsaning ibtidosi, barcha vujudlar uning xohishi asosida yaratiladi, buning so'ngi pog'onasi materiyadir. Farobiy o'zining falsafiy qarashlarida insonga bilim va tarbiya berishga asoslagan. U inson – aqlli mavjudot deyilganda, uning aqlli bo'lishga layoqatliligi, lekin yomon xatti-harakatlarga ham qobilligi tushunilishini uqtirgan. Insonlarga doimiy bilim va tarbiya berishni zarur deb hisoblagan. Farobiy o'zining ideal jamoasida odamlarni turli belgilarga qarab guruhlariga bo'lgan. Kishilarning diniy mazhabiga emas, balki tabiiy xususiyatlariga, avvalo, aqliy iqtidoriga hamda ilmlarni o'rganish va hayotiy tajriba to'plash jarayonida ortirgan bilim ilmlarni o'rganish va hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga katta ahamiyat bergan. Nihoyatda keng bilimli va o'tkir mushohadali, ilmning turli sohalarini mukammal egallagan Beruniy yosh avlodni o'qitish va tarbiyalash masalalariga ham jiddiy e'tibor bergan. U pedagogika bo'yicha maxsus asar yozmagan bo'lsa-da, falsafa, psixologiya, ijtimoiy masalalarni tahlil qilishda ta'lim-tarbiya, ilm-marifat va odob axloq haqidagi fikrlarini asosli ravishda bayon etgan. U, eng avvalo, insonning baxti va fazilati ilmdadir, degan g'oyani ilgari surgan¹.

Beruniy ilmlar insonning ehtiyojidan paydo bo'lganini aytib, ularni quyidagicha tariflagan: musiqa insonga kuchli ta'sir etib, yoqimli kayfiyat bag'ishlaydi; til nutqning tarozisi va muomala qurolidir; geodeziya quyosh orqali shaharlarning joylashishni mukammal o'rgatadi; geologiya, geografiya va gidrologiya-yer haqidagi fanlardir; geometriya-jismlarning shakllarini falakiyot-koinot sirlarini, minerologiya-javohirlarni o'rgatadi; dorishunoslik-

¹ O'sha erda. 88-bet.

tibbiyot ilmlaridan xabardor qiladi. Beruniy fanlarni ta'riflash bilan birga ularni o'qitishning quyidagi muammolarini bayon etgan.

Ta'limda o'quvchini zerikmaslik uchun o'rganiladigan fanlarni almashtirib turish kerak. O'quvchi fandan fanga ulgurmay, boshqasi boshlanadi va u har bir narsada o'ziga yarasha lazzat bor deyilgandek, ularga qiziqadi va o'qishni istaydi. Bir xil narsani bayoni bolani charchatadi va xotirasiga hech nimani saqlay olmaydi. Beruniy ilmni quyidagi uch yo'l bilan hosil bo'lishni alohida uqtirgan: 1) har bir ilm va san'atning borib taqaladigan boshlanish joyi bor. Shuni to'g'ri boshlash zarur 2) ilm boshlanish joyiga yaqinlashgan sari to o'ziga borib yetguncha soddalashtirib borish kerak 3) Ilm o'rganish vaqt va sabrni talab etadi, shoshilish kerak emas.

Ibn Sino axloq to'grisidagi fikrlarida axloqiy fazilatlarni ulug'laydi va axloqiy illatlarni, yomonlikni keskin qoraladi. U insonlarning kundalik amaliy ishlaridagi eng zarur axloqiy munosabatlarga, kamtarlik izzat-hurmat jasurlik, to'g'rilik, sofdillik kabi xulqiy qoidalarga alohida e'tibor bergan. Insonning kishilar orasida o'zini tutishi, oila a'zolarining o'zaro aloqalari, jamiyat turli tabaqalarining munosabatlari Ibn Sino asarlarida maxsus yoritilgan.

Olim ta'lim va tarbiya masalalariga jiddiy va ijodiy yondashgan. Olimning bolani tarbiyalash va o'qitish haqidagi ko'p fikrlari o'zining chuqurligi, insonparvarligi va teranligi bilan hayratga qoldiradi. Ibn Sino o'zining o'rta asr "yetti ozod san'ati" tizimidan farq qiladigan tarbiya tizimiga odob, falakiyotshunoslik, tibbiyot mantiq, falsafa, tabiatshunoslik, til va uning grammatikasi, musulmon qonunshunosligi fanlarini kiritgan. U tavsiya qilgan ta'lim va tarbiya tizimi quyidagilarni o'z ichiga olgan. Ibn Sino bolani maktabga o'qitish va tarbiyalash masalasiga katta ahamiyat berib, "Tadbir ul manozil" asarining maxsus bo'limini mazkur masalaga bag'ishlagan. Kitobning bolani maktabga o'qitish va tarbiyalash bo'limida bolani maktabga jalb qilish haqida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, maktabga barch kishilarning bolalari jalb etilishi va hamma bolalar birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim.

Yusuf Xos Hojib axloq – odobga doir ta’limotni nasihatnomalari orqali bayon etgan. Mehribon kishi nima deydi, eshitgin, insonlikning bosh belgisi mehribonlikdir. Kishilarning eng samimiysi mehribon kishilardir. Zolimlik va zo’ravonlik o’rniga yaxshilik qil, qo’ling-la in’om qilib, tiling-la shirin so’zlab, xalqingni xursand qil. Ey, saxovatli ulus, baxil bo’lma, bu odatdan, saxovatli degan nom hech o’lmaydi, mangu qoladi. Adolat qil, qat’iy bo’l, zulmga yo’l berma. Tangrining toatini qil. Sabr qilgan odam tilagiga yetadi, sabr bilan turgan kishi oqqush tutadi. Men senga so’zlaganlarim ota vasiyatdir, sen bu so’zlarni unutma, dilingga joylab ol. Shunday qilib, Yusuf Xos Hojib atoqli olim-pedagog sifatida tarbiyada tarbiyadan ko’zlangan maqsadni aniq ifodalagan. Tarbiya kishini ezgulikka o’rgatmog’i kerak. Ezguning har ishi chiroyli, har bir qadami go’zal. Ezgulik also qarimaydi. Yomon yuzga kirsam ham ezgulik qila olmaydi. Ezgu har kuni yangidan yangi tilak istaklarga erishavermaydi. Yomonlarning esa kundankunga obro’si ketadi. Yusuf Xos Hojib «Qutadg’u bilig» dostoni bilan pedagogika tarixida o’chmas iz qoldirgan. Temur zamonasida o’g’il bolalar uchun boshlang’ich ma’lumot beradigan diniy maktablar ko’p bo’lib, ular asosan masjidlarda va xususiy uylarda o’qimishli kishilar, domla imomlar tomonidan ochilgan edi. Mazkur maktablarda masjid imomlari yoki muazzinlar dars o’tardilar. Aholisi ko’p shaharlarda maktablarni maxsus maktabdorlar ochgan. Ko’chmanchi va chorvador aholi orasida maktablar odatda bahor va yoz oylarida ochilar, ularda asosan masjid imomlari yoki madrasa toliblari o’zlarining iqtisodiy ahvolini yaxshilash maqsadida o’qituvchilik qilardi. Shahar maktablaridagi o’qituvchilar 20-30 nafar, qishloq maktablarida esa 10-15 nafar, ayrim hollarda undan ko’proq bo’lgan. Maktab o’qituvchilarining yoshlari har xil bo’lgan va ularga 5 vaqt namoz o’rgatilgan. Temur va temuriylar davrida Movarounnahrda ibtidoiy diniy maktablardan tashqari, shaxzodalar, xonzodalar, bekozodalar va yirik amaldorlarning bolalari uchun saroylar va xonadonlarda alohida savod maktablari ham tashkil etilgan. Asta-sekin yirik davlat arboblari, ruhoniylar, amaldorlar bolalari uchun xonadonlarida maxsus maktablar ochgan edilar.

Shahzodalar, xonzodalar va bekozodalar 4-5 yoshlaridan boshlab o'qish va yozishni podsho qissaxonalaridan o'rganib olganlar. Shu bilan birga, bolalarning zehni o'stirish maqsadida ularga o'zlari eshitgan va ko'rgan narsalar, dunyoning ajoyib va g'aroyib voqealari haqida hikoyalar qilib berilgan. Amir Temur davrida madrasalar oliy o'quv yurti vazifasini o'tagan. Ular diniy va keyinchalik dunyoviy bilimlar o'chog'i, tafakkur gulshani, kadrlar tayyorlash maskani bo'lgan. Madrasalarda mamlakatning eng atoqli donishmand shayxlari, olim-u ulamolari mudarisslik qilishgan, ma'ruzalar o'qishgan. Ulug'bek bolalarni tarbiyashda uy sharoiti muhim o'rin tutishini ular savodxon va ma'lumotli kishilar bilan birga bo'lsa, savodli va ma'lumotli bo'lishga qiziqishini, savodli otanalargina o'z farzandlariga to'g'ri tarbiya bera olishini, chidamlilik va mehnatsevarlik sifatleri tarbiya uchun zarurligini bayon va isbot qilgan. Buning dalili sifatida «Zij...» ustida ishlash paytidagi qiyinchiliklar haqida shunday yozgan: «Yulduzlar jadvalini tuzish maqsadida biz kechayu kunduz ishladik, uni o'z maqsadimizga yetguncha o'zimizga qadar yaratilgan jadvallar bilan taqqosladik, qayta tuzdik va shu tariqa yuz qaytalab tuzatishlar kiritgach, o'n sakkiz yildan so'nggina ko'zlangan niyatimizga yetdik».

Ulug'bek o'quvchilarda matematika, falakiyot va tibbiyot fanlari bo'yicha qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyatini yuqori baholagan. Uning axloqiy-tarbiyaviy masalalarga doir ilmiy ishlari ham bag'oyat diqqatga sazovordir. U har bir kishining axloqiy kamol topishida uning boshqalar bilan o'zaro munosabatlari, hamkorligi va do'stligi yetakchi rol o'ynaydi, deb hisoblagan. Hayotda haqiqiy do'stlikning ahamiyati beqiyosligini, soxta do'stlardan qochish kerakligini alohida ta'kidlagan. Uning do'sti va shogirdi Ali Qushchi umrining oxirigacha ustoziga sodiq qoldi. Ulug'bek o'zining ko'p yillik mehnati samarasi bo'lmish «Ko'ragoniyning yangi falakiyot jadvali» asarini xuddi ana shu Ali Qushchiga ishonib topshirgan va u o'z navbatida ustozining ishonchini oqlagan. Ulug'bek yoshlarning mehnat tarbiyasiga jiddiy e'tibor bilan qaragan. Shogirdlari madrasani tartibga keltirish, shaharni ko'kalamzorlashtirish kabi ishlarni bajarganlar. Ali Qushchi

bergan ma'lumotlarga qaraganda, Ulug'bek mehnatda toblangan, chaqqon kishilarni hurmatlagan. U odam sog'lom va kuchli bo'lib o'sishi uchun bolaligidan jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishi kerakligini uqtirgan. Xususan, otda chopishni, kurash tushishni, qurol ishlatishni bilgan odam har qanday vaziyatda ham o'zini va boshqalarni himoya qila olishiga ishongan. Ulug'bekning matematika va falakiyotga oid ta'limotlari Afg'oniston, Hirot, Eron, Ozarbayjon, Turkiya, Misr, Jayhun kabi sharq hamda Angliya, Farangiston, Polsha kabi g'arb mamlakatlarida keng tarqalgan va ularda matematika, falakiyot fanlarining rivojiga salmoqli ta'sir etgan. Yosh avlod ta'limi va tarbiyasiga doir fikr-mulohazalari, axloqiy-didaktik qarashlari esa hozirga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Navoiy yosh avlodga tilga to'liq o'rgatilsa, uni aksi ularni so'zlash odobida o'z aksini topadi degan edi, - «Hayratul abror» asarida. Shu tariqa ta'lim-tarbiya jarayoni, muallimlarning barkamolligi yosh avlodga o'z ona tilining sehrli jozibasini o'rgatishga qaratilishi lozim. Eski maktablarda o'qitgan domlarning bilimi g'oyat cheklangan, ular ta'lim tarbiyadan mutlaqo xabarsiz, lekin diniy bilimlari yetarli bo'lmasa ham, diniy rasm rusumlarni bajarishga mohir, ruhoniylarga, feodallarga, amaldorlarga ta'zimkor va davlatga sadoqatli kishilar bo'lgan. Bunday muallimlarning vazifasi ko'pincha mahalla masjidida imomlik yoki so'fiylik qilish, maktab joylashgan mahallalardagi har xil diniy marosimlar va urf-odatlarda qatnashishdan iborat edi. Ular o'qitishda asosan turli xil tan jazosi berish usulini qo'llagan. Shuning uchun ham Navoiy o'z davridagi maktabdorlarni baholashda ayrimlarni bunday ta'riflaydi: «Maktab tutuvchi – gunohsiz yosh bolalarga jafo qiluvchidir... yosh bolalarni azoblashga rag'batlantirgan, ularni kaltaklashga o'rgatgan, o'zi rahmsiz, miyasi po'lat va ko'ngli toshdir. G'azabidan qoshi chimirilgan, gunohsizlarga achchiqlanishga odatlangandir. Ularning ko'pchiligida ko'ngli qattiqligi va tama kasalligi oshkor va o'zlari aql kamligi giriftor».

Navoiyning muallimlarga bergan bu tavsifi ularning haqiqiy qiyofasini ochib beradi. Ular g'oyat rahmsiz, bag'ritosh, basharalaridan doim zahar tomib turadigan kishilar bo'lgan. Ular bolalarni nuqul qo'rqituv va kaltaklash yo'li bilan o'qitganlar. O'sha davrdagi muallimlar bolalarni kaltaklash, o'qitishning zarur sharti deb hisoblaganlar, kaltaklash jazosiz o'qitishni hayollariga ham keltirmaganlar, ular bolani urmasa so'kmasa, u odam bo'lmaydi, deb o'ylaganlar. Saidahmad Siddiqiy o'zining ilg'or pedagogik g'oyalarini keng tarqatish uchun pandnomalar ham yozgan. Siddiqiy shoir sifatida xalqning tortayotgan azob-uqubatini, mashaqqatli turmushini yurakdan his etgan. Uning she'rlari keyinchalik "Mir'oti ibrat" (1912, Tbilisi), "Anjumani arvoh" (1912, Tbilisi), "Ganjinai hikmat" (1915, Toshkent), "Aynul adab" (1915, Toshkent) to'plamlarida nashr qilingan. Uning asarlari o'zbek va tojik tillarida bosilgan. Siddiqiy mehnatkash xalqning ayanchli turmushini uning o'ziga anglatish, uning fikriga ta'sir etishga katta ahamiyat bergan. Siddiqiy otashin ma'rifatparvar shoir sifatida maydonga chiqqan. Ma'rifat – taraqqiyot belgisi ekanini oshkora aytgan. Siddiqiy o'z she'rlarida jaholatni, nodonlikni qoralagan, xalq ommasini ilm-ma'rifatni o'rganishga chaqirgan. Shoir bular bilan cheklanib qolmay, hayotiy voqealar orqali ham jaholat bilan ma'rifatning oqibatini ifodalaydi va xalqqa ibrat ko'rsatadi, shuning uchun o'z asarini "Mir'oti ibrat" yoki "Ibrat oynasi" deb ataydi. Bu dostonda xalq fojiasining asosiy sababi ma'rifatsizlikda ekani qayd etiladi.

XIX asrning 80-90 yillaridagi jadidchilik harakatini keng yoyishda Munavvarqori, Mahmudho'ja Behbudiy, Saidahmad Siddiqiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Isxoqhon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda va boshqalar jonbozlik ko'rsatgan.

Munavvar Qori jadid maktablari uchun yangi tovush usulida darsliklari "Adibi avval" ("Birinchi adib", 1907), "Adibi soni" ("Ikkinchi adib" o'qish kitoblari) chop etildi. Munavvar qori nomining faqatgina Turkistondagina mashhur bo'lmay, balki, Markaziy Osiyo, Rossiya musulmonlari uchun tabarruk edi. U 1906 yili Ismoil Obid muharrirligida "Taraqqiy" ro'znomasini tashkil qildi. Uning sahifalarida islom, shariatga oid masalalar, iqtisodiy-

siyosiy muammolarga alohida to'xtalib o'tgan edi. 1908 yili "Sabzavor" (badiiy asarlar to'plami), "Yer yuzi" (geografiyaga oid), "Tajvid" (Qur'oni Karim)ni bosib jadid maktablarida tarqatdi. Munavvar Qori bolalarni savodxon qilishga qo'yilgan talablari bilan ularni o'qitish orqali tarbiyaviy ta'sirchanlikni "Adibi soni" darsligida tanlagan mavzular orqali amalga oshirishni nazarda tutdi. Fikrimizning dalili sifatida kitob muqovasida yozilgan hadisni keltiramiz: "Sharaf ul insonni bil ilmi va adabi ila bil moli va nasab" (Inson sharafi uning moli va nasabi bilan emas, ilmi va odobi bilan belgilanadi).

Fitrat qanday og'ir sharoit bo'lmasin inson aqli bilan uni yengishi kerak, deb aql barkamolligiga alohida e'tibor berdi. U inson aqlini 2 turga bo'lgan edi. Kasbiy yoki nisbiy aql-ilm ta'sirida hosil bo'ladigan aql. Fitratning fikricha Inson hayotining mazmuni ikki dunyo saodati va saodat rahbari. Aqlning qolipligiga erishish. Islom dini hech qachon ilm fanga qarshi bo'lmagan, u fikrini isboti maqsadida Quroni Karimdan hamda Hadis-u sharifdan misollar keltiradi: "Tug'ilgandan qabrgacha ilm izla".

Fitratni ma'rifiy-didaktik qarashlarida ilmiy tavsiflab chiqish diqqatga sazovordir.

Behbudiy Turkiston bolalariga ta'lim-tarbiya berish zarurligini o'z do'stlariga bunday bayon etgan edi. Uning fikricha, har bir inson "Arabiy bilamasak din, ruscha bilmasak dunyo qo'ldan ketar" "Ikki emas to'rt til lozim" deb ilmning boshi tilni chuqur o'rganishga da'vat etdi, biz musulmonlarga bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdur: biri olimiy diniy: olimiy zamonaviy; olimiy diniy; imom, xotib, mudarris, qozi, mufti bo'lib xaloyiqni diniy va axloqiy ruhoniylar ishlarini boshqarar, bu sinfga kiradurg'on Talabalar, avvalo, Turkistonda va Buxoroda ilmiy diniy va arabiy va biroz ruscha o'qib, so'ngra Makka, Madina, Misr va Istanbulga borib umumiy diniy xatm qilsalar kerak yoki komil mullo bo'lsunlar.

Behbudiy ijodiy faoliyatidagi bosh masala Turkistonda maorif taraqqiyotidir. U "dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozumdir!" – degan shiorga sodiq harakat qildi.

Abdulla Avloniy o'z darsliklarida, xalqa og'zaki ijodidan keng foydalangan, hamda boshqa xalqlar ijodidan namuna olib, uni tarjima qilib darsliklariga kiritgan. Avloniy "Muallimi avval" alifbosini talabalarga moslashtirgan edi: "oddiydan murakkabga muallif so'zi bilan aytganda, tadrijiy suratda tartib etildi, " ya'ni harflar alifbo tartibida berildi, keyin qaysi o'rinda qanday yozilishiga qarab kichik kichik misollar keltirilgan. Bosh va oxirgi harflarning yozilishi va talaffuzi haqida ma'lumot berilib keyin o'qishga o'tiladi." Birinchi muallim" alifbosidagi "Maktab", "Yamonlash-jazomi?", "Baxtli va baxtsiz", "Qanoat", "Zar qadrini zargar bilur", "Yaxshilik yerda qolmas", "To'g'rilik", "Ittifoq" kabi hikoya va she'rlar yakunida tarbiyaviy xulosalar berilgan.

1917 yilda Farg'onada birinchi maktab ochilgan va unda Qori-Niyoziy va Hamza Hakimzoda o'qituvchilik qilgan edilar. O'sha maktab kengayib o'quvchilarning soni 40 nafarga yetgandi. 1918 yilda To'ytepada boshlang'ich maktab tashkil etildi. Unda Oqilxon Sharafiddinov va Imomxon Husanxo'jayev faoliyat ko'rsatganlar. Toshkentda tajriba-namuna maktablari vujudga keldi. Masalan Karl Libknext nomidagi tajriba-namuna maktabi Turkistonda maktablarning rivojlanishida turtki bo'ldi. Unga dastlab V.F.Lubensov rahbarlik qilgan. Maktabda kambag'al va yetim bolalar o'qitilar edi. Maktabdagi mehnat turlari, qurilish, qishloq xo'jaligi, o'ziga-o'zi xizmat, maktab ustaxonasida ishlash, aholi uchun kerakli ijtimoiy foydali ishlar va boshqalardan iborat edi.

Maktabda mehnat tarbiyasi yaxshi yo'lga qo'yilgani sababli uni 1921-1923 o'quv yili o'lka bo'yicha mehnat tajriba namuna maktabi qilib o'zgartiriladi. Maktabning eng muhim jihati unda bolalar ko'proq amaliy mashg'ulotlar bilan shug'ullanar edi. Boshlang'ich sinflarda rasm chizishgan, loydan turli buyumlar yasashgan. O'rta sinflardagi mehnat darslari ko'pincha yog'och bilan ishlash maqsadida ustaxonada o'tkazilgan. VI-VII sinflarning o'quvchilari asosan fizika asboblari yasash bilan shug'ullanganlar. Maktabning yana bir afzalligi, unda bolalarga muayyan ixtisos berilgani edi. Uning yuqori sinflarni ixtisoslashtirish uchun o'quvchilar ikki guruhga bo'lingan.

1900-1917 yillarda tibbiyot, san'at sohasidan kurslar va texnikumlar ochish ehtiyoji tug'ilib, ayollar uchun texnika bilim yurtlari, gimnaziya va progimnaziyalar ochilgan va ularga bichish-tikish, to'qish bilan bog'liq hunarlar o'rgatila boshlangan.

Turkistonning uchinchi syezdida oliy maktab tashkil qilish masalasi ko'rildi. 1918 yil 21 aprelda "Oliy maktab muassaslarini tashkil qilish to'g'risidagi Nizom" muhokama qilindi. Toshkentda xalq universitetini ochish masalasi yuzasidan fikr almashildi.

Respublikada 50-60 yillarga qadar pedagogik muammolar bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshiradigan birorta ham markaz mavjud emas, oliy ilmiy malakaga ega bo'lgan mutaxassislar nihoyatda oz va ilmiy xodimlarning bir qismi o'tmish madaniy merosga noto'g'ri munosabatda bo'lar edi. Shunga qaramay Respublikamiz pedagog olimlari qiyinchiliklarni yengib, muayyan muvaffaqiyatlarga erishdilar. Urush arafasida birinchi bo'lib tadqiqotchi pedagog Siddiq Rajabov "XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoroda maorif taraqqiyoti" mavzusida nomzodlik disertatsiyasini himoya qildi. Ana shu ilmiy izlanish O'zbekiston pedagoglariga ilhom baxsh etdi. O'zbekiston olimlarining yetishib chiqishlarida Markaziy Osiyo respublikalaridagi pedagog olimlardan A.Izmaylov, T. Berdiyev, M.R.Boltaboyev, A.Qurbonov, T.Tojiboyev va boshqalarning ham mehnatlari singan edi.

Dastlab O'zbekistonda pedagogika sohasidagi ilmiy tadqiqotlar uchta muhim yo'nalishga amalga oshirilib ular: 1) Pedagogika tarixi; 2) Tarbiya nazariyasi; 3) Ta'lim nazariyasida iborat edi. Turkiston tarixiga doir dastlabki ilmiy izlanishlar, masalan, K.E.Bendrikovning "Turkistonda xalq ta'limi tarixidan ocherklar". I.I.Umiyakovning "Buxoroda yangi usul maktabi tarixiga doir" kabi asarlari pedagogika tarixini o'rganishdan kelib chiqqan. O'zbekistonda pedagogika fani bosqichma bosqich g'oyat samarali yo'sinda rivojlandi.

1924-1945 yillar juda kata ahamiyatga ega bo'lgan madaniy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirish davri, 1946-1974 yillar esa O'zbekistonda pedagogika fanining rivojlanishi bo'yicha eng sermahsul davri bo'ldi. Olimlar ilmiy tadqiqotlarni turli

yoʻnalishlarda davom ettirdilar. Oʻsha izlanishlarga olim, oʻz hissasini qoʻshgan pedagogika fanlari doktori, professor, akademik Siddiq Rajabov edi. Asrlar davomida orzu qilgan mustaqil davlatni barpo etib uni moddiy va maʼnaviy tomonlarini mustahkamlash uchun mehnat qilmoqdamiz. Bu borada iqtisodiy ustuvorlikka ham alohida eʼtibor berilmoqda

Mustaqillikni yanada mustahkamlash va rivojlantirish ishi millat, bozor munosabatlari kabi bir qator omillar bilan oʻzaro bogʻliq holda amalga oshirilmoqda. Bu sohada maʼnaviyat, madaniyat va ruhiyat kabi masalalarning mohiyatlari ham ochib borilmoqda. Umumsoniy maʼnaviyat, madaniyat va ruhiyat deganda, biz dastlab yosh avlodlarni milliy maʼnaviyat tarbiyasining asosini anglaymiz. Ushbu masala muayyan faoliyat tizimi orqali amalga oshiriladi. Milliy istiqlol mafkurasi mana shu faoliyat tizimining dasturi boʻlib xizmat qilmogʻi lozim.

Mustaqillik mafkurasini yaratishda Oʻzbekiston Respublikasida tuzilgan taʼlim markazi ibratli ishlarni amalga oshirmoqda. Taʼlim markazi tomonidan mustaqillik mafkurasi va uning gʻoyalari yosh avlodlar ongiga singdirilmoqda, xalq taʼlimining har bir bosqichi milliy maʼnaviy madaniy gʻoyalar asosida qayta ishlab chiqilmoqda. Konsepsiyalar, oʻquv dasturliklari, yangi darsliklar yaratilmoqda. Ular davr ruhi bilan moslashtirilmoqda. Bu sohada “milliy meros” markazining ibratli ishlari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Respublikamizda tashkil etilgan maʼnaviyat markazi xodimlari hamda xalq taʼlimi vazirligi respublika maktab oʻquvchilarini, oliy va oʻrta maxsus taʼlimi vazirligi esa talabalarni milliy merosni oʻrganishlariga katta eʼtibor bermoqdalar. Xalq taʼlimi tizimidagi barcha taʼlim bosqichlarida milliy merosni oʻrganishni yangi rejasi ishlab chiqildi. Har bir sinfda “Madaniy va tarixiy merosimizni oʻrganamiz” burchagi tashkil etildi. Oʻquv yurtlarida oʻquvchilarni ona Vatan merosini oʻrganishga bagʻishlangan ilmiy safarlar tashkil etildi. Olimpiadalar tashkil qilindi. Soʻnggi paytlarda shaharlar, mahallalar koʻchalarimiz tarixi haqida bahslar yuritilmoqda.

Bugungi kunda taʼlim tizimining rivojlanishi pedagogika fanining mohiyatini boyitilishiga qaratilgan. Oʻzbekiston

Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi №4947-sonli farmoni, “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi №2909-sonli farmoni. O‘zbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat soyosati” Qonuni bilan bog‘liq bo‘lgan asosiy normativ hujjatlar ta‘lim sifatini oshirishga, talabalar bilimlari, malakalari va mutaxassisligiga taaluqli bo‘lgan talablarga mos ravishga ishlab chiqilgan.

XULOSA

Ushbu mavzuda bilimlar – umumiy ta‘lim mazmunining asosiy tarkibiy qismi sifatida ekanligi yoritilgan, turli falsafiy konsepsiyalarda ilm va diniy e‘tiqodning o‘zaro munosabati tariflangan, borliqni obyektiv va subyektiv ilmiy bilish tushunchasiga urg‘u berilgan. Pedagogika fani, uning predmeti, obyekti, vazifalari, ilmiy tadqiqot usullariga umumiy tavsif berilgan. Pedagogikaning kasbiy tayyorgarlik tizimidagi o‘rni yoritilgan. Pedagogik boshqarish, ta‘lim-tarbiya tizimini boshqarishdagi vakolatli organlarning roli tavsiflangan. Tarbiya jarayoniga umumiy tarif berilgan. Tarbiya tamoyillari, usullari, vositalari tahlil qilingan.

GLOSSARIY

Davlat va davr xususiyatlari – real voqea, hodisa va jarayonlarni inobatga olish, ularning ahamiyatligini anglash, tahlil qilish, taqqoslash, ta‘lim va tarbiya jarayonida aks ettirish hodisasi.

Demokratik markazlashgan tamoyil – ta‘lim tizimini boshqarishda pedagogik jarayonni erkin, samarali va tashabbuskorlik asosida rivojlantirish shart-sharoitlarini yaratish va yo‘riqnomalarni berish demakdir.

Genofond – nasldan-naslga o‘tib kelgan, inson ongi, dunyoqarashi va xatti-harakatlariga ta‘sir etuvchi ruhiy va fiziologik xususiyatlar.

Ijtimoiy mavqe – insonni jamiyatda tutgan o‘rni, unga taalluqli bo‘lgan huquq va majburiyatlar majmui.

Kasbiy faoliyat – muayyan sohaga taalluqli boʻlgan faoliyat hisoblanib, u bevosita kishilarning kasb-kori bilan bogʻliq.

Kasbiy taraqqiyot – biror-bir soha bilan shugʻullanish davomida oʻz kasbiga oid faoliyatning rivojlanish jarayoni.

Pedagogika – yunon “paydo” – “bola”, “gogos” – “yetaklash” maʼnosini anglatuvchi tushuncha. Taʼlim va tarbiya haqidagi fan.

Pedagogik boshqaruv – taʼlim-tarbiya jarayonini yoʻnaltirib boruvchi, nazorat ostiga oluvchi, tizimlashtiruvchi jarayon.

Pedagogik jarayon – ikki tomonlama, maqsadga yoʻnaltirilgan, bir-birini toʻldiruvchi, tizimlashtirilgan taʼlim va tarbiya jarayoni.

Pedagogik kategoriya – asosiy pedagogik tushunchalar, iboralar, ilmiy asos va xulosalar.

Pedagogik layoqat – taʼlim va tarbiya sohasidagi bilim, koʻnikma va malakalarga mos kelish.

Taʼlim – oʻqitish asosida maʼlum bir bilim, koʻnikma va malakalarni hosil qilishga qaratilgan jarayon.

Tarbiya – insonning xatti-harakatlari, xulq-atvoriga oʻzgartirishlar kiritish bilan bogʻliq boʻlgan jarayon.

Tarjimai hol – kishining oʻz shaxsiy hayoti va faoliyati haqida yozilgan bayon, avtobiografiya.

Tarixiy rivojlanish – vaqtning oʻtishi bilan makon va voqealarning taraqqiyoti jarayoni.

Tamoyil – maʼlum bir jarayonni amalga oshirish bilan bogʻliq boʻlgan qoida.

Urf-odatlar – biror-bir xalqning tarixan paydo boʻlgani va shakllanganligi, rivojlanganligi, avlodlardan avlodlarga oʻtib keladigan va xalq tomonidan amalga oshiriladigan marosimlar va madaniyatning boʻlagi.

Usul – maʼlum bir obyektga tegishli boʻlgan xatti-harakatlar, hissiyotlar, ichki kechinmalarini oʻrganishga qaratilgan yoʻnalish.

Shaxsning individual psixologik xususiyatlari - xarakter, temperament, qobiliyatlar va moyilliklar majmui, ularning noyob va betakrorligi.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. Inson bilimlarining ko'p qirraliligi va ularning turlari.
2. Olam va dunyoqarash.
3. Pedagogika fanini o'rganish zaruriyati.
4. Ijtimoiy gumanitar fanlarning insonni o'rganishdagi o'rni.
5. Pedagogika ta'lim va tarbiya haqidagi fan.
6. Pedagogika fanining tarixiy rivojlanganligi.
7. Tarbiya jarayonining mazmun-mohiyati.
8. Pedagogik layoqat – mutaxassisning shaxsiy va kasbiy yetukligi, kasbkoriga mosligi.
9. Mutaxassisning pedagogik vazifalari.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. X.Ibragimov, Sh. Ibragimova Pedagogika. -T., 2008.
2. R. Mavlonova va boshq. Pedagogika. –T.: O'qituvchi, 2002.
3. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi): O'qituvchilar tayyorlash Va pedagogika fani ta'lim sohasi bakalavriat yo'nalishi uchun darslik // Prof.M.X.Toxtaxodjayevevaning Umumiy tahriri ostida; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010.
4. A.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – T., 2014.

XORIJIY MANBALAR

1. <http://www.rulit.me/tag/pedagogy/en/> Ehrensaft Diane The Gender Creative Child: Pathways for Nurturing and Supporting Children Who Live Outside Gender Boxes, 2016.
2. <http://www.rulit.me/tag/pedagogy/en/> Gray John Children Are from Heaven: Positive Parenting Skills for Raising Cooperative, Confident, and Compassionate Children, 1999.
3. <http://www.myword.ru> Маслоу А. Мотивация и личность.(пер. с англ.). – С.Пб.: Евразия, 2010.
4. <https://www.amazon.com/Teaching-Outside-Box-Students-Brains/dp/1119089271> LouAnne Johnson. Teaching Outside the Box:

How to Grab Your Students By Their Brains. Pub.: Jossey-Bass, 3 edition, 2015, 352 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mavzuni o'rganishda quyidagi ko'rsatmalarga alohida e'tibor qaratish tavsiya etiladi.

1. Pedagogika yosh avlodni tarbiyalash, bilimli qilish va o'qitishning real jarayonlariga xos bo'lgan ichki aloqa va munosabatlarini tekshirish hamda bilish usullari va vositalari majmuini tushunish lozim.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi №4947-sonli Farmoni mazmun-mohiyati, uning ilm, fan, dunyoqarash kabi tushunchalarga bog'liq bo'lgan bandlarni o'rganish tavsiya etiladi.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi №2909-sonli Farmoni mazmun-mohiyati, tizimidagi islohatlar va ularning samaradorligini o'rganish zarur.

4. O'zbekiston Respublikasi "Yoshlarga oid davlat siyosati" Qonunida yoshlarning ijodiy, intellektual va jismoniy o'sishi bilan bog'liq bo'lgan sharoitlar, ularning normativ asoslarini o'rganish maqsadga muvofiq.

2-MAVZU.

ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMI. TA'LIM JARAYONI

MOHIYATI

- 2.1. Ta'lim shakllarining tarixdan paydo bolishi**
- 2.2. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari**
- 2.3. Dars – ta'limning asosiy shakli. Dars turlari va tuzilishi**
- 2.4. Didaktika tushunchasi**

TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:

Pedagogika predmeti, obyekti, tizimi, ta'lim islohotlari, pedagogik kategoriyalar, pedagogik nazariyalar, ta'lim konsepsiyalari, yoshlar bilimi, intellektual salohiyati, didaktika, "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" tizimi, shaxs rivojlanishi, ma'naviy-ma'rifiy qiyofa, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish to'g'risidagi chora-tadbirlari" bo'yicha 2909-sonli Farmoni.

2.1. Ta'lim shakllarining tarixan paydo bolishi

Ta'limni tashkil etish shakllari deganda, aniq muddatda va tartibda O'qituvchinig o'quvchilar bilan olib boradigan mashg'ulot turlarini tushunamiz. Hozirgi kunda, umumta'lim maktablarida ta'limni sinf-dars shaklida olib borish keng tarqalgan. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta'limni tashkil etish shakllari ijtimoiy tizim manfaatlariga mos holda paydo bolgan va rivojlangan. Dastlabki davrlarda ta'lim berish ishlari odamlirning mehnat faoliyati, turmush tarzi bilan uzviy bog'langan hamda, bilim berish, o'rgatish ishlari yakka tartibda olib borilgan. Davr o'tishi bilan ko'pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo boladi. Ta'lim tizimi mazmuni, bilimlarning murakkablashuvi, oilalarni guruh-guruh qilib, to'plab o'qitishni taqoza qilgan hamda ta'lim bilan

shug'ullanuvchi mutaxassislar, o'qituvchi tayyorlash zaruratini keltirib chiqargan.

Shu davrga kelib o'qitishning maxsus tashkiliy shakllari paydo bo'la boshlaydi. Buning natijasida sinf-dars tizimi paydo bo'la boshlaydi. Xalq orasida hayotiy tajribaga, bilim va tarbiyaga ega bolgan kishilar murabbiy, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsatadi. Xalqimiz tarixiga nazar tashlar ekanmiz, maktab va madrasalarda yoshlarga bilim berish bilan shug'ullanganligi "Avesto" va boshqa tarixiy manbalardan ma'lum. Ammo qadim davrlarda ta'limni qat'iy chegaralangan vaqtda, bir xil yoshdagi bolalar bilan olib borish, ta'lim mazmunini bosqichma-bosqich berish masalalariga aniqlik kiritilmagan edi.

Ta'limning tashkiliy masalalari Al-Farobiyning "Fan va aql zakovati" asarida o'quv fanlarini guruhlariga bo'lib o'qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e'tibor berilgan. Pedagogika tarixida, ta'lim tashkil etishning asosiy shakli dars hisoblangan. Sinf dars tizimini didaktik talablar asosida yaratishda buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiyning (1592-1670) xizmatlari katta, uni sinf dars tizimining asoschisi sifatida butun dunyo tan olgan.

Y.A.Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida, o'quv mashg'ulotlarni guruh shaklida tashkil qilish, o'quv yili va o'quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg'ulotlar orasida tanaffuslar berilishini, guruhlardagi bolalarning yosh va soni bir xil bo'lishiga alohida etibor berdi. Dars davomida o'quvchilar diqqatini to'plash, materialni batafsil tushuntirish, o'quvchiga savollar berish, o'zlashtirish jaroyanini zarurligini takidlaydi. Bu tarixiy jaroyonda pedagogika fani oldida turgan muammolardan biri ta'limning tashkiliy shakllarini samaradorligini oshirish, ayniqsa, darsni samaradorligini oshirish bilan bog'lik ilmiy-nazariy uslubiy va amaliy muammolarni hal etuvchi tadqiqotlar olib borishda ko'p ishlar qilindi. Bu borada mustaqil O'zbekistonimizda kadrlar tayorlash milliy dasturini amalga oshirishda ta'lim tizimiga, ya'ni pedagogik texnologiyalar tadbiq etish bilan bog'liq ishlar qilinmoqda. Sinf deganda, yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lgan o'quvchilar guruhi tushuniladi.

Pedagogikaning **predmeti, obykti va tizimi** yosh avlodni barkamol inson etib tarbiyalash uchun ta'lim-tarbiyaning mazmuni, umumiy qonuniyatlari va amalga oshirish yo'llarini o'rgatishga qaratilgandir. Ba'zan, pedagogika fanining nima keragi bor? Pedagogikadan xabari yo'q, lekin bolalarga yaxshi tarbiya bergan insonlar ko'p-ku? Yoki aksincha, pedagogika fanini bilgan holda hatto o'z bolalarini risoladagidek tarbiyalay olmaganlar ozmunchami, degan savollar eshutilib qoladi. Shuni unutmash kerakki, pedagogika fani yutuqlarisiz jamiyatni olg'a siljitish g'oyat mashaqqatli kechadi.

Agar pedagogika fanidan xabarsiz bo'lgan kishilar pedagogika fanini o'z vaqtida o'rganib, yutuqlaridan samarali foydalanganlarida bolalarni ham yaxshiroq tarbiyalagan bo'lur edilar. Pedagogikadan yaxshi xabardor kishilar esa o'z bilimlarini tajribada ishlata olmaganliklari uchun bolalarni tarbiyalashda muvaffaqiyatga erisha olmaganlar.

Pedagogika fanini ham nazariy, ham amaliy jihatdan puxta o'rganish lozim. Ta'lim tarbiyadan ko'zlangan maqsadni anglash va ular tizimida yangi bilimlar berish – bolalarni to'g'ri tarbiyalash shartdir. Bunda tarbiyachining beg'araz mehnati, bolalarni sevishi va ularga jon fido aylashlari tarbiya samaradorligini ta'minlaydi. Tarbiyalash g'oyat nozik san'at bo'lib, unga juda jiddiy yondashmoq darkor. Ayniqsa, pedagoglik ishini o'ziga kasb qilib olgan kishilar mazkur fanni chuqur va puxta bilishlari shart. Pedagogika fanidan bexabar tarbiyachilar o'zlari bilmaganlari holda bolalarda kamchilik, nuqsonlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladilar, ularning qobiliyatlarini bo'g'ib qo'yadilar, o'sishga halal beradilar¹. Hozirgi kunda pedagogikani (ixtisoslikdan qat'iy nazar) hamma bilishi lozim bo'lgan fan deb hisoblash lozim, chunki insonlar hayot faoliyatlari davrida ta'lim-tarbiya ishlari bilan ma'lum darajada shug'ullanishga majburdirlar. (Hech bo'lmaganda o'z farzandlari

¹ Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi): O'qituvchilar tayyorlash Va pedagogika fani ta'lim sohasi bakalavriat yo'nalishi uchun darslik // Prof.M.X.Toxtaxodjayevaning Umumiy tahriri ostida; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010. – C.22-23.

tarbiyasi bilan shug'ullanadilar-ku?!). Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ta'lim-tarbiya kishilik jamiyati paydo bo'lgandan buyon mavjuddir. Ibtidoiy jamoa davrida ta'lim-tarbiya umumning ishi hisoblangan. Quldorlik jamoasi davriga kelib quldorning bolasiga beriladigan tarbiya bilan qulning bolasiga beriladigan tarbiyada tafovut vujudga keldi. Bu davrga kelib tarbiya borasida uyg'onish (renessans) davri boshlandi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki ta'lim-tarbiyaning tamal toshini belgilaydigan qonun-qoidalar, urf-odatlar tizimi shakllandi, taraqqiy etdi. O'qituvchi – tarbiyachi faoliyat tizimi va unga qo'yilgan talablar mukammallikka erisha bordi.

Biroq, ijtimoiy jarayonda to'plangan tajribalar tarbiya mazmunini tashkil etsa-da, ularning hammasini yosh avlodga o'rgatishning imkoniyati bo'lmagan edi. Faqat xalq ta'limi tizimiga kiruvchi bo'g'inlar orqali orttirilgan tajribaning muayyan qismini qamrab olish mumkin edi. Bu yerda ham muammo tug'ildi. Hozirgi kunda barcha xildagi tajriba shakllari tarbiya mazmunini tashkil eta olmaydi, yosh avlod tarbiyasiga aloqador tajribalarni qanday ajratish mumkin, kim bunday ish bilan shug'ullanadi?

O'zbek pedagogikasining vazifasi respublikamizda yashovchi turli millat-elatlarning orzu-istaklariga monand ta'lim-tarbiyaning ham nazariy, ham amaliy muammolarini milliy qadriyatlar asosida to'g'ri hal etib berishdir. Bunda islom dunyosida qalam tebratgan allomalarimizdan tortib, hozirgi kunimizda faoliyatda bo'layotgan olim-u fuzalolarimiz ta'limotlaridan hamohang qirralarni izlab topish taqozo etiladi. Yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishda istiqoldan avval qoralangan tasavvuf ilmidan ham foydalanish lozim. Negaki, bir mafkura yakkahokimligiga endilikda nuqta qo'yildi. Erkin fikrlash tarzi – yosh avlod ruhini tarbiyalashdagi bosh omillardan biridir.

“Pedagogika” atamasi “Paydo” – “bola” va “gogos” – “yetaklamoq” degan ma'noni bildiruvchi lotincha “daydogagos” so'zidan paydo bo'lishi quyidagicha izohlanadi: Eramizdan oldingi III – I asrlada qadimgi Gretsiyada, quldorning bolasini ovqatlantiradigan, sayrga olib boruvchi, tabiat qo'ynida o'ynatuvchi tarbiyachi “qullarni” “pedagog” deb atalgan. U bolaning kamolotga

yetishiga mas'ul bo'lgan. Quldorning bolasini yetaklab maktabga olib borgan va olib kelgan. Maktabda ishlovchi o'qituvchilarni "didaskallar" (didayko – men o'qitaman) deyishgan. Feodalizm davriga kelib esa har ikki kasbdagi kishilar hamkorligi natijasida ta'lim tarbiya bilan maxsus shug'ullanuvchilar vujudga kelgan. Ularni chex pedagogi Y.A.Kamenskiy ta'kilaganidek, "pedagog" deb nomlaganlar va bu so'z hozir ham ta'lim-tarbiya beruvchi o'qituvchilarga nisbatan qo'llaniladi.

Pedagogika fanining "Didaktik" – ta'lim nazariyasi qismi xuddi shu qadimiy va lotincha "o'qituvchi" nomi bilan atalishi bejiz emas. Pedagogika fanining obyekti asosan maktab o'quvchilaridir, predmeti esa o'quvchilarga berilayotgan ta'lim tarbiya nazariyasi va amaliyotidir.

Hozirgi kunda ta'lim tizimini isloh qilish maqsadida mamlakatimizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimini yaxshilash, dars berish jarayoni sifatini oshirish, yangi uslubdagi pedadodik texnologiyalarni joriy etishning ilmiy konseptual negizini "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish to'g'risidagi chora-tadbirlari" bp'yicha 2909-sonli Farmon kabi xujatlar tashkil etadi.

2.2. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari

Pedagogika ta'lim-tarbiya maqsadini jamiyat talablariga va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga qarab mazmunan o'zgarib borishini o'rgatadi, tarbiyaning tarkibiy qismlarini va ular o'rtasidagi bog'lanishlarni ochib beradi. Shu asnoda ta'lim va tarbiya sohasidagi tajribalarni umumlashtiradi, tarbiyaning kelgusidagi rivojlanish istiqbollari, yo'llarini ko'rsatib beradi. Shuningdek, u maktab, hunar-texnika bilim yurti va maktabdan tashqaridagi tarbiya muassasalari xodimlarini ham nazariy, ilg'or tajribalar bilan qurollantiradi. Ota-onalarga yoshlarni to'g'ri tarbiya

qilish, o'qitishdagi mahoratini yanada takomillashtirish yo'lida amaliy tavsiyalar beradi.

Pedagogika faniga tavsif berilganda "ta'lim", "tarbiya", "ma'lumot", "shakllanish", "rivojlanish", "o'sish", "kamol toptirish" kabi kategoriyalar (tushunchalar)ni uchratish mumkin. Bu kategoriyalar o'zaro bog'langan bo'lib, bir birini to'ldiradi. Ularni pedagogikaning asosiy kategoriya – tushunchalari deb nomlaymiz. Bulardan tashqari, "o'quvchi", "o'qituvchi", "usul", "intizom", "jamoat", "irsiyat", "muhit", "direktor" va hokazo kabi tushuncha – nomlar mavjudki, bu haqida mavzular yuzasidan fikr yuritilganda alohida to'xtaymiz.

Ma'lumki, tarbiya tushunchasi o'sib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot – dunyoqarashni, insoniy e'tiqod, burch va ma'suliyatni, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlarni yaratishdagi maqsadni ifodalaydi. Shu ma'noda tarbiya deb tarbiyachi o'zi xohlagan sifatlarni tarbiyalanuvchilar ongiga singdirish uchun ularning ruhiyatiga ma'lum maqsadga ko'ra tizimli ta'sir ko'rsatishga aytiladi. Tarbiya bola tug'ilganidan boshlab umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir. Shu tufayli tarbiya so'zi ko'p vaqtlarda ta'lim, ma'lumot jarayonlariga kiradigan ishlarning mazmunini ham anglatadi. Tarbiya ta'lim va ma'lumot natijalarini o'zida aks ettiradi.

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladigan, o'quvchilani bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantiradigan, bilim, qobiliyatlarini o'stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Agar tarbiya bola tug'ilganidan boshlab umrining oxirigacha oilada, maktabda va jamoatchilik ta'sirida shakllansa, kamol topsa, ta'lim chegaralangan (masalan, sinf xonasi, laboratoriya, kabinetlarda) joyda tashkil etiladi. O'qituvchi – tarbiyachi rahbarligida muayyan belgilangan vaqtda olib boriladi.

Ma'lumot – ta'lim-tarbiya natijasida olingan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko'nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir.

Ta'lim, tarbiya va ma'lumot uyg'unlashgan yagona jarayon bo'lib o'qituvchi-tarbiyachi ularning shakllanishida yetakchilik qiladi. O'qituvchi maktabda dars ekan, o'quvchilarni fan olami yangiliklaridan xabardor etadi, ayni paytda ularda insoniy sifatlarni shakllantiradi, tarbiyalaydi. O'qituvchilarning aqliy, axloqiy, jismoniy, estetik, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlarini tarbiyalash uchun ularning xatti-harakat va fe'l-atvorlariga doimo ta'sir ko'rsatadi. Ota-ona, katta yoshli kishilarga, umuman, o'zidan katta yoshdagilarga hurmat va kishilarga g'amxo'r bo'lish har qanday topshiriqni o'z vaqtida bajarish, odob doirasida muomala qilish kabi fazilatlarini shakllantiradi, kamol toptirib boradi. Ijtimoiy hayot tajribasining ko'rsatishicha, agar inson o'z shaxsiy manfaatini ko'zlab o'qisa, o'rgansa, o'z ustida tinmay shug'ullansa u oliy ma'lumot olish, hatto olimlikka davogarlik qilishi mumkin, lekin haqiqiy kamolot egasi bo'lishi uchun u ta'lim va ma'lumotdan tashqari yuksak insoniy fazilatlar asosida tarbiyalangan bo'lmog'i lozim. Ana shu fazilatlar sohibiga tarbiya ko'rgan odam deyiladi.

2.3. Dars – ta'limning asosiy shakli. Dars turlari va tuzilishi

Dars – aniq maqsadni ko'zlab belgilangan vaqtda bir xil yoshdagi o'quvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotdir.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta'lim standartlari (o'quv, reja, dastur, darslik va qo'llanma) asosida belgilanadi. Dars o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shakli ekan, bu jaroyonda quyidagilarga amal qilinishi lozim:

1. Har bir sinfda o'quvchilarning yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lishi lozim.

2. Dars qat'iy jadval bo'yicha belgilangan aniq muddatda olib borilishi kerak.

3. Dars o'qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o'quvchilar bilan ishlash shaklida olib boriladi

4. Dars, o'quv fanining xarakteri, o'qilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullarda va vositalarda olib boriladi va ta'lim tiziming bir qismi sifatida tugallangan bilim beradi va

navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratadi. Shuni unutmaslik kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim ishlari faqat sinf-dars shaklida olib borilmasdan, balki amaliy mashg'ulotlar, tajriba ishlari shaklida ham olib boriladi. Bu mashg'ulotlar sinfdan va maktabdan tashqarida fakultativ mashg'ulotlar, to'garaklar, ekskursiyalar shaklida olib boriladi.

Dars-ta'limining asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zgartilishi, o'quvchi talabning shaxsiy xususiyatlari etiborga olingan holda tashkil etilishi dars oldiga qator didaktiv talablarni qo'yadi. Jumladan:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limi va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, yani qanday boshlash, qanday tamomlash ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy, mafkuraviy izlanishga ega bolishi lozim. O'qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmog'i lozim.

3. Har bir dars maktabning, ijtimoiy muhitning imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim

4. Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va umumli foydalanish darkor.

5. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi lozim, o'quvchi talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim.

6. Mashg'ulotlar butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holda olib borilishi kerak.

7. Darsning mazmuni va xarakterga qarab xalqimizning boy ma'naviy merosidan, ma'naviy qadriyatlaridan samarali foydalanish.

8. O'tilayotgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda yurtimizdagi o'zgarishlardan o'quvchilarni xabardor qilish.

Ta'lim nazariyasi va amaliyotida dars turlari va uning tuzilishiga ham alohida muammo sifatida qaraladi va o'rganiladi.

Dars bilim, ko'nikma va malakalar bilan o'quvchilarni qurollantirishda asosiy rol o'yniydi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o'tish uchun sarflanadi. Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari quyidagilardan iborat:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'quv materiallarni mustahkamlash.
3. Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darslari.
4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash darslari.
5. Dars turlari, uyg'unlashgan darslar.

Ta'lim jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan dars yangi bilimlarni bayon qilish darsidir. Bu darsning tuzilishi quyidagicha :

1. Darsni tashkil qilish.
2. Yangi bilimlarni bayon qilish.
3. Yangi bilimlarni mustahkamlash.
4. Yangi bilimlar ustida mashqlar o'tkazish.
5. Yangi bilimlarga bog'liq bo'lgan uy mashg'ulotlari berish.
6. Darsni yakunlash.

Dars turlarining o'zgarishiga qarab darslarning tuzilishi ham o'zgarib boradi. Masalan, dars turlari uyg'unlashganda uning barcha elementlari birlashadi:

1. Dars tashkil etiladi.
2. Uyga vazifalarning bajarilishi nazorat qilinadi va baholanadi.
3. Yangi mavzu bayon qilinadi.
4. Yangi mavzu mustahkamlanadi.
5. Uyga vazifa beriladi.
6. Dars yakunlanadi.

Ta'lim tizimida, takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi darsning malum bir qismi, yirik-yirik mavzular o'tib bo'lingan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu dars bilimlarni oraliq nazorat orqali baholashda ham xizmat qiladi. Har bir darsning muvaffiqiyati ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor

ekanliklarini o'rganish darkor. Shundan so'ng, mahoratli pedagog fursatni qo'ldan bermay, shogirdlari diqqatini chalg'itmay, darsning asosiy qismini boshlab yuboradilar, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini taminlash lozim. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzusi e'lon qilinadi. Rejada mo'ljallangan o'quv materiali o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak. Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilar mustaqil erkin fikrlay oladilar, irodalari tarbiyalanadi. Nutq madaniyati rivojlanadi. Muammoli vaziyat izlanishlar orqali o'z yo'lini topa oladilar. Darsga qo'yilgan asosiy talablar. O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shakli darsdan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud, bo'lib. Bular amaliy tajriba mashg'ulotlar, qo'shimcha darslar, fakultativlar, ekskursiya kabilardir.

Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan bog'lash uchun uyushtirilgan qo'shimcha mashg'ulotlardir. Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan to'garaklari. Ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shakldagi mashg'ulotlardan ham foydalanmoqda.

Uzluksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud. Jumladan ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud, bularga ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining ochiq ma'ruzalarida qatnashish, ma'ruza matnini tayorlash va muhokama qilish, o'quv kurslari bo'yicha dasturlar tayyorlash ishlari kabilari oliy ta'limning ko'p qirrali yo'nalishlari va shakllaridir.

Oliy ta'lim tizimida ma'ruza o'quv jarayoning ham usuli, ham shakli hisoblanib, u talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishiga xizmat qiladi. Ma'ruza tufayli talaba shu fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni erkin fikrlashga, fan ustida o'ylashga majbur etadi. Shu sababli ma'ruza ilmiy tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xos maktabiga aylanadi. Ma'ruzani shunday o'qish lozimki, uning tasirida talabalarda shu fanga uning vazifa va kelajagiga nisbatan turli qarashlar, ilmiy

etiqod, g'oya va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'qituvchi har bir ma'ruzuning mazmunini fandagi yangiliklar bilan boyitishi va tanlay bilishi lozim. Ma'ruza ijobiy hamkorligga tayanib tashkil qilingandagina samarali natija beradi. Buning uchun ma'ruza jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarini samaraviy amalga oshirish yo'llardan biri - o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida do'stona, faol munosabatlarni tiklab olinishdan iborat. Bundan tashqari dars va maruzuning samarali natijasi o'quvchi va talabalarning o'quv jarayonidagi ruhiy holatlarini qay darajada hisobga olinishiga ham bog'liq. Shunday ekan, ta'limni samarali tashkil etish, uning dars, ma'ruza va boshqa shakllaridan o'qitish jarayonida o'rinli foydalanishlari uchun shubhasiz, o'qituvchining pedagogik mahorati, pedagogik madaniyati, o'z predmetini puxta bilishligi va o'quvchi talabalar bilan umumiy til topa olishligi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

2.4. Didaktika tushunchasi

Ta'lim jarayonining ilmiy, nazariy, uslubiy va amaliy asoslarini, ya'ni ta'lim, bilim berish, o'qitish nazariyasi bilan Pedagogikaning mustaqil bo'limi didaktika shug'ullanadi. **Didaktika** – yunoncha, “didasko”, ya'ni o'qitish, o'rgatish, tahlil qilish jarayoni bo'lib ta'lim uning mohiyati, o'qitish tamoyillari, shakllarini nazarda tutadi.

Ta'lim – inson bilish faoliyatining eng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanishni va bilimlarni o'zlashtirishni ancha tezlashtiradi. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o'quvchi, talabaga ta'sir ko'rsatadi, bu esa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada o'quvchi ta'lim jarayonining faol ichtirokchisiga aylanadi. Ta'limdagi yutuqlar, avvalo, o'qituvchiga bog'liq. Mutaxassis sifatida o'z fanini chuqur bilishi, pedagogik muloqot ustasi bo'lishi, psixologik-pedagogik va uslubiy bilim va malakalarni egallagan bo'lishi, har xil pedagogik vaziyatlarni zudlik bilan o'rganish va baholash, pedagogik ta'sir ko'rsatishning maqbul usul va vositalarini tanlab olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Ta'limning asosiy vazifasi shaxsni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ta'lim inson bilish faoliyatining bir turi sifatida bir necha ma'noni bildiradi, ya'ni: ta'lim oluvchilarga bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish hamda ularning qobiliyatini o'stirishdir.

Ta'lim orqali yosh avlodga insoniyat tajribasi orqali to'plangan bilimlar beriladi, zaruriy ko'nikma va malakalar hamda e'tiqodlar shakllantiriladi. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, u ikki tomonlama xarakterga ega, ya'ni unda ikki tomon o'qituvchi va o'quvchi faol ishtirok etadi. O'qituvchi aniq maqsadni ko'zlab, reja va dastur asosida bilim, ko'nikma va malakalarni singdiradi, o'quvchi esa uni faol o'zlashtirib oladi. Bildirish, bilish murakkab, qiyin, ziddiyatli jarayondir. Bu jarayoda inson psixikasiga tegishli sezgi, idrok, tasavvur va tafakur kabi jarayonlar faol ishtirok etadi va muhim rol o'ynaydi.

Ta'lim berish, yoshlarga bilim berish, ularda ko'nikma va malakalarni hosil qilish, yangi haqiqatlarni ocha olishga qodir bo'lgan ijodiy mantiqiy tafakkurni tarbiyalashdir. Ta'lim o'quvchi-talabalarning o'zlashtirish, o'zida bilish qobiliyatlarini hamda fikrlash operatsiyalari va harakatlarini hosil qilish jarayonidir. Bu passiv jarayon emas, balki o'quvchiga noma'lum faol, ijodiy faoliyat, mehnat jarayonidir. Ta'lim jarayonida ta'lim oluvchi bilmaslikdan bilishgacha, noto'g'ri va noaniq bilishdan tobora to'liqroq va aniqroq, chuqurroq bilishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida sezgi, idrok, tasavvur, tafakkur kabi psixik jarayonlar faol ishtirok etadi va amaliyoyda sinab ko'riladi.

O'qituvchi, o'quvchi va talabalaridagi fikrlash jarayonni to'g'ri yo'lga solish uchun amaliyot har qanday bilishning negizidir, degan qoidani hisobga olishi zarur.

O'quvchi va talabalarning erkin fikrlash qobiliyatini o'quv va amaliy mashg'ulotlar o'tkazish yo'li bilan o'stirish lozim. O'quvchi, talaba tafakkur jarayonida voqe'likni tahlil qilishni va taqqoslashni, bilimlarning o'zlari uchun tushunarli sohalardagi sabab-xulosalar

chiqarishni o'rganadilar, ya'ni oddiy, so'ngra ancha murakkab tushuncha hamda fikr-mulohazalar hosil qilishni bilib oladilar.

Ta'limda o'qituvchi ta'lim berish bilan cheklanib qolmaydi, o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga ham rahbarlik qiladi, o'quvchilarda ishdagi mustaqillik, ijodkorlik qobiliyatlarini o'stiradi va shu tariqa o'rganilayotgan narsaning ongli ravishda o'zlashtirib olinishiga erishiladi. Materialni idrok qilishlari va tushunib olishlari bilan birga uni puxta esda saqlab qolishlari tog'risida ham g'amxo'rlik qiladi.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlari yoritilgan, pedagogika predmeti, obyekt, fanlar tizimidagi o'рни, kategoriyalari tasvirlangan. Ta'lim tizimida darsning bilim, ko'nikma va malakalar berishdagi roli tahlil qilingan. Dars shakli, turlari, tuzilishi bayon etilgan. Yoshlar bilimi hamda intellektual salohiyatini, ma'naviy-axloqiy qiyofasini yuksaltirishda pedagogik bilimlarning o'рни yoritilgan. Didaktika tushunchasiga tavsif berilgan.

GLOSSARIY

Predmet - sezgi organlari orqali his qilinadigan har qanday aniq moddiy narsa.

Obyekt - izlanuvichlarning narsa, voqea, hodisa, jarayonga qaratilgan ishchi kuchi va tadqiqotlar markazi.

Dars - rasmiy ravishda belgilanib o'tilgan hamda ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi ta'lim shakli.

Sinf - ta'lim berishga mo'ljallangan hamda jihozlangan maxsus xona.

Komil inson - har tomonlama mukamallikga erishgan, ongi va dunyoqarashi boy, jismoniy va ma'naviy yetuk individ.

Tizim - alohida bo'g'in va elementlardan iborat bo'lgan hamda yaxlitlikni tashkil etgan birlik.

Psixo-fiziologiya - psixik jarayonlarning neyrofiziologik jihatlari, holatlar hamda xatti-harakatlarni o'rganuvchi fan.

Ta'lim iqtisodi - o'quv jarayonida inobatga olgan sarhisoblar, miqdoriy va sifatli ko'rsatikichlar.

Yosh davri – ma'lum bir yoshga tegishli bo'lgan individual-psixologik, ijtimoiy xususiyatlar ko'rinishi.

Kibernetika - turli texnik vositalar, tirik mavjudot yoki jamiyat o'rtasidagi ma'lumotlar almashuvi va ularni boshqarish qonuniyatlari.

Etnografiya - grekcha "xalq" va "ozuqa" so'zlardan olingan bo'lib, xalqlarning tuzilishi, maishiy hayoti, moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rganuvchi tarixiy fanga tegishli bo'lgan bo'lim.

Shakllanish - quyi pog'onadan yuqoriga maqsad sari bosqichma-bosqich intilish bilan bog'liq bo'lgan jarayon.

Rivojlanish - moddiy va ma'naviy obyektlarning takomillashuvi natijasida erishilgan o'zgarishlar jarayoni.

O'zini-o'zi tarbiyalash - inson ongi va xatti-harakatlarida kechayotgan o'zgarishlar tajribasi.

Aqliy xatti-harakat - individning ong ostida yuzaga keluvchi va ma'lum bir predmet, obyekt, hodisa, voqea va jarayonlar to'g'risidagi fikr yuritish qobiliyati.

Muammoli ta'lim – ta'lim jarayonida faol hamkorlik orqali o'quvchilarni qarama-qarshi bilimlarni tizimlashtirish, oydinlik kiritish hamda ilmiy xulosalar chiqarishga o'rgatish hodisasi.

Dasturlashtirilgan ta'lim – kibernetika usuli yordamida o'quv jarayonini samarali boshqarish bilan bog'liq bo'lgan maqsadiy ta'limot.

Didaktika – ta'lim nazariyasi.

Matnga asoslangan ta'lim – ta'lim beruvchi tomonidan avvaldan tayyorlangan va qog'ozga tushirilgan qo'lyozmalar yordamida o'quv jarayonini tashkil etish hodisasi. Unda mavzuni yorituvchi ma'lumotlar tizimli, rejaga asoslangan holda yoritiladi.

Bixeviorizm - psixologiya fanining yo'nalishlaridan biri bo'lib hisoblanib, xulq-atvorning ongli harakatlardan ustunligi va ahamiyatligini belgilovchi ta'limot bo'lib hisoblanadi.

Geshtalt nazariya – insonning kognitiv (bilish) jarayonini o'rganuvchi psixologiya fanining yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Antropologiya – inson tabiatining yaralishi va rivojlanishi, uning ijtimoiy-madaniy muhitdagi umrini o'rganuvchi fan.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. O'zbekiston Respublikasida ta'lim islohotlarini amalga oshirilishi.

2. Pedagogikaning predmeti, obykti va tizimi.

3. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari.

4. Dars – ta'limning asosiy shakli. Uning turlari va tuzilishi.

6. O'zini o'zi tarbiyalash va kamol toptirish masalalari.

7. Zamonaviy ta'lim-tarbiya mazmuni.

8. Yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish masalalari.

9. Falsafiy antropologiya pedagogik tadqiqotlar asosi sifatida.

10. "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" tizimining shaxs kamolotini ta'minlash, yoshlar bilimi va intellektual salohiyatini yuksaltirishdagi o'рни.

11. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasi va uni shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.

12. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi mazmun-mohiyati.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. X.Ibragimov, Sh. Ibragimova Pedagogika. – T., 2008. 2. R. Mavlonova va boshq. Pedagogika. – T.: O'qituvchi, 2002. 3. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi): O'qituvchilar tayyorlash Va pedagogika fani ta'lim sohasi bakalavriat yo'nalishi uchun darslik // Prof.M.X.Toxtaxodjayevevaning Umumiy tahriri ostida; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010. 4. A.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – T., 2014. 9-20 betlar.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Positive-Discipline-Tools-Teachers-Management/dp/1101905395> Jane Nelsen. Positive Discipline Tools for Teachers. Pub.: Harmony, 2017, 320 pages.

2. <https://www.amazon.com/Creative-Teacher-2nd-Steve-Springer/dp/007180109X> Steve Springer. The Creative Teacher, 2nd Edition. Pub.: McGraw-Hill Education; 2 издание, 2014, 296 pages.

3. <https://www.amazon.com/Elements-Teaching-James-Banner-Jr/dp/0300218559> James M. Banner Jr. Harold C. Cannon. The Elements of Teaching: Second Edition. Pub.: Yale University Press, 2 edition 2017, 176 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mavzu yuzasida quyidagi adabiyotlarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

1. «Inson rivoji haqidagi Milliy ma'ruza». UNDP. – T., 2006. – S.283-286.

2. Зверев А. Протоз грамотности для дураков (о системе обучения М.Балабанова) //Литературная газета. 9 июля 2013 г. – С.6. Tanishib chiqish foydadan holi emas.

3. Загыртдинова Ф.Б. Повышение функциональной грамотности как фактор укрепления независимости Республики Узбекистан // Автореф. дисс. ... канд.филос.наук. – Т., 2010. – С.9. Tanishib chiqish foydadan holi emas.

3-MAVZU.

TA'LIM TIZIMIDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEKNOLOGIYALAR

3.1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shartlari.

3.2. Faol o'qitish usullari va ularni qo'lash.

3.3. Darsda munozara, breynstorming va treninglar o'tkazish texnologiyasi.

3.4. Bahs turlari. Yozma bahsni o'tkazish usullari.

3.5. Zamonaviy texnologik modella: muammoli texnologiya, o'yinli texnologiyalar, mualliflik texnologiyasi.

TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:

Ijtimoiy-psixologik sharoitlar, o'qitish usullari, yangi pedagogik texnologiyalar, didaktik texnologiyalar, faol o'qitish, bahs-munozara, yozma bahs, breynstorming, trening, polilog, dialog, monolog, bozor munosabatlari, kasbiy mahorat, amaliy ko'rsatmalar

3.1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shartlari

Ma'lumki, har qanday pedagogik jarayonning asosiy maqsadi - ta'lim oluvchida bilim, malaka va ko'nikmalar hosil qilishdir. Bu narsa ma'lumotlar almashinuvi orqali ro'y beradi. Pedagogik muloqot jarayonidagi ma'lumotlar almashinuvi asosan uch shaklda amalga oshiriladi:

1. Monolog;
2. Dialog;
3. Polilog.

Monolog - ma'ruzachi yoki o'qituvchining tinglovchilar yoki o'quvchi - talabalar qarshisiga chiqib nutq so'zlashi, darsni bayon etishidir. Ayni shu usul ta'lim-tarbiya jarayonidagi asosiy vosita ekanligi to'g'risida ongimizga o'rnashib qolgan tasavvur mavjud. Bu

holatda gapiruvchi ma'lumotlarning asosiy tayanch manbai hisoblanadi va faqat undagina faollik talab qilinadi. Monolog egasi o'zi mustaqil tarzda ma'lumot mazmunini tinglovchilarga etkazish va o'z mavqeini ta'kidlash imkoniga ega bo'ladi. Lekin auditoriya, ya'ni tinglovchilar unga nisbatan ancha passiv mavqeda bo'ladilar va bu narsa ma'lumotning faqat kichik bir qisminigina idrok qilish va eslab qolishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham o'qituvchi bu kamchilikning oldini olish uchun auditoriyani faollashtirishning boshqa yo'llarini qidirishga majbur bo'ladi.

Dialog - o'quv mavzusi yoki muammoni guruh sharoitida o'qituvchi bilan birgalikda va hamkorlikda muhokama qilish yo'lidir. Shuning uchun bu usul tinglovchilarni nafaqat faollashtiradi, balki auditoriyada ijodiy muhitning bo'lishi va fikrlar almashinuvidan har bir ishtirokchining manfaatdorligini ta'minlaydi, ya'ni, tinglovchilar o'quv jarayonining obyektidan uning subyektiga aylanadilar.

Dialog jarayonida o'qituvchi bilan o'quvchilar o'rtasida fikrlar almashinuvi, bilimlarni o'zaro muhokama qila olish uchun real sharoit yaratiladi. Lekin dialogni tashkil etishdan avval o'qituvchi auditoriyuning u yoki bu xususda bilimlar va tasavvurlarga ega bo'lishini inobatda olishi zarur, aks holda o'zaro muloqot samarasiz va mazmunsiz tortishuvga aylanib ketishi mumkin. Dialog jarayonida uni tashkil etgan shaxs auditoriyaning u yoki bu muammo yuzasidan bilimlarini diagnostika qilish va shunga mos tarzda o'zishini tashkil etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Aynan shu holat dialogning eng muhim psixologik ahamiyatidir.

Polilog - guruh ichidagi munozaradir. U tinglovchilar yoki o'quvchilarning faolligini yanada oshirish, ulardagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish maqsadida ishlatiladi. Polilog jarayonida guruh a'zolarining har biri muhokama qilinayotgan masala yuzasidan o'z fikrini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladi, o'qituvchi esa ushbu jarayonning tashkilotchi sifatida o'quvchilar yoki talabalar faoliyatiga bevosita aralashmaydi. Bu usul dars mavzusi ko'proq nazariy xarakterli bo'lib, yangi g'oyalardan ularning amaliy jihatlari keltirib chiqarilishi zarurati bo'lganda qo'l keladi. Lekin bu usul

mashg'ulotlar yoki muloqot darslari endi boshlangan paytda o'tkazilishi maqsadga muvofiq emas, chunki polilog uchun o'qituvchi bilan hamkorlikda ishlash tajribasidan tashqari yoshlarga o'sha soha yuzasidan ma'lum bilimlar majmui hamda hamkorlikda ishlash tajribasi zarur. Dialog va polilog texnikasini yaxshi egallagan muallim munozara yoki bahsni samarali tashkil etishga layoqatli bo'ladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, munozarani samarali tashkil etish qobiliyati o'z-o'zidan shakllanmaydi, buning uchun o'qituvchi umuman munozara metodikalarining mohiyati va uni tashkil etish yo'llarini ilmiy-amaliy jihatdan bilishi kerak.

3.2. Faol o'qitish usullari va ularni qo'lash

Bahsning samarali bo'lishi, eng avvalo, bahslashuvchilarning bir-birlariga nisbatan fazoviy joylashuvlariga bog'liq. Tinglovchi va muzokarada qatnashuvchilarning fazoviy joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati muhim bo'lganligi bois biz ushbu holatlarni keltiramiz.

Sinf sharoiti. Bu - an'anaviy dars o'tkazish shakli bo'lib, tinglovchilar bir-birlarining yuzlarini ko'rish imkoniyati cheklangan va doska oldidagi o'qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan tinglovchilarning mavqelari, mas'uliyati turlicha. Bu sharoitda bahs o'tkazish mumkin emas. Chunki sinfda oxirgi qatorda o'tirgan bola bilan birinchi qatorda o'tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik mavqei quyidagilarda namoyon bo'ladi:

«**Men**» - **o'yindan tashqarida**».

«**Men**» - **o'yinda**» deb ataluvchi holat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o'rtaga tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish, hattoki, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo'ladi, hatto boshlovchi ham «qatorda» o'tiradi. «Ishchanlik o'yinlar» va boshqa rolli o'yinlar ana shunday sharoitda o'tkazilishi mumkin.

«**Men**» - **munozarada**» deb ataluvchi bu holat ayni bahs - munozaralar o'tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o'z fikrini

dadil aytish uchun imkoniyatiga ega bo'ladi. Odatda bunday bahslar to'rtburchak stol atrofida uyushtiriladi.

«Men» - hamkorlikdaman» degan bu holat kattaroq guruhlar tarkibida tashkil etiladi. Munozara a'zolari to'rt-besh kishidan bo'lib alohida stollar atrofida o'tirib, har bir guruh o'z qarorini chiqaradi. «Munozara» klublari» faoliyati shu tarzda tashkil etiladi.

Bu keltirilgan har bir holat bahs qatnashuvchilarida o'ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas'uliyat hissini keltirib chiqaradi¹.

Demak, dars mobaynida o'qituvchi mavzuning xarakteri va u shakllantirish lozim bo'lgan bilim, malaka va fazilatlarga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shunday keyingina mashg'ulotni boshlashi kerak. Ko'rinib turibdiki, an'anaviy sinfda tashkil etiladigan mashg'ulotlarning samaradorligi deyarli yo'q, chunki ular oldingi qatorlarda o'tirgan tinglovchilarning faolligigagina yo'naltirilgan, qolganlar «o'yindan tashqari» holatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi.

Kichik, tor doiralardagi icham guruhlarda uyushtirilgan munozaralarning *erkin mavzuli, yo'naltirilgan va aniq senariyli disput* turlari mavjud bo'lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog'liqdir («disput» so'zining lug'aviy ma'nosi - «fikrlayapman», «tortishayapman» ma'nolarni bildiradi). Kichik guruhlardagi munozaralardagi asosiy narsa - guruh a'zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, har biring o'z fikr mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlarining borligidir. Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o'tirib, mavzuning yechimi batamom hal bo'lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo'lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a'zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib chiqqan norasmiy lider asosiy bahs yurituvchi bo'lishi mumkinligini unutmazligi zarur. Bunday guruhlar turli sharoitda ko'pincha bahs ishtirokchilari uchun tabiiy sharoitlarda (masalan, sinfda, talabalar auditoriyalarida, ish xonalarida va b.k.) o'tkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

¹ Муминова А. Современные образовательные технологии. – Т., 2014. – С.34-35.

Agar bahslashuvchilar guruhi odatdagidan kattaroq hajmda (masalan, 30 kishigacha) bo'lsa, unda munozarani uyushtirishning o'ziga xos tomoni bor. Bu holda bahs guruhi shartli ravishda uchga bo'linadi. Birinchi guruh - «fikrlarni jamlovchilar» - generatorlar guruhi deyiladi; ikkinchisi - «tanqidchilar» va uchinchi guruh - «fikrlarni tezlatuvchilar» - katalizatorlar» deb ataladi. Har bir ajralgan guruhning o'ziga xos funksiyalari bor: «generatorlar» o'rtaga tashlagan muammo yoki bahs mavzusi bo'yicha o'zlaridagi barcha fikrlarni o'rtaga xolis tashlaydilar. Guruh a'zolaridan biri - lider - ularni jamlab, fikrlar ikkiga bo'lingan taqdirda ham ularni umumlashtirib bayon etadi. So'ngra o'yinga «tanqidchilar» kirishadi. Ularning vazifasi - eshitgan fikrlariga tanqidiy munosabat bildirish, ya'ni tanqidiy nuqtai nazardan ular ichidagi «mag'izni» saralash. Shundan keyin vaziyatga qarab, Yana so'z «generatorlar» ga yoki «katalizatorlar» ga berilishi mumkin. Bildirilgan fikr va takliflarda mabodo hisobga olinmay qolgan jihatlar yoki noo'rin fikr bo'lsa, mohiyatan shu mavzuga aloqador bo'lgan, lekin ikkala tomon hisobga olinmagan biror jihat aniqlansa, tomonlar diqqatini aynan shunga qaratishi kerak. So'ngra «tezlatuvchilar» tomonidan bahsni davom ettirishga ruhsat berib, agar uni yakunlashga vaqt etib kelinsa, ikkala guruhning o'yiniga holis baho bergan holda munozarani to'xtatish mumkin. Ular ko'pincha ikkala guruh uchun holis orbitolar - «hakamlar» rolini o'ynaydilar.

Maktabda bir sinf doirasida yoki talabalar guruhida axloqiy ma'naviy mavzuda bahs uyushtirganda, yuqoridagi usulni qo'llash imkoniyati bo'lsa, suhbatdoshlarning *uchburchak shakldagi berk stol* atrofida o'tirishlari mumkin. Demak, bahslashuvchilarning joylashishlari ham bu o'rinda ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Katta guruhlarda bahs yoki munozara uyushtirilganda, boshlovchining roli, ayniqsa, kattadir. Chunki u har bir guruhdagi tortishuvlar va fikr almashuvlardan xabardor bo'lsa, ular faoliyatini maqsadga muvofiq tarzda yo'naltirib turmog'i lozim. Kichik guruhdagidan farqli ularoq, katta guruhlarda boshlovchi u yoki bu ichki guruhga yon bosmasligi yoki ularni o'zining shaxsiy fikriga majburan ergashtirmasligi kerak. Aks holda, u o'zining faoliyati

bilan boshqalar tashabbusiga salbiy ta'sir ko'rsatishi va bahsning yo'nalishini buzib qo'yishi mumkin. Shuning uchun katta guruhlar uyushtiriladigan munozarannig mavzusi oldindan tanlangan va unga boshlovchi ma'lum ma'noda tayyor bo'lishi shart.

3.3. Darsda munozara, breynstorming va treninglar o'tkazish texnologiyasi

Munozaralar yuritishning yana bir shakli borki, uning nomini rus tilida «mozgovaya ataka», inglizchasiga «brain storming» deb ataladi. Bizning tilimizda bu tushunchannig aniq analogik tarjimai yo'q, lekin uni «miyaga hujum» yoki «fikrlar to'qnashuvi», «fikrlar jangi maydoni» deb atash mumkin. Usulning psixologik mohiyati shundaki, oddiy munozarada bahslashuvchilar ko'proq ongli, asosli fikrlarni bayon etishga harakat qiladilar. Bunda esa bahslashuvchilar hayolda qanday fikr paydo bo'lsa, uni tanqidsiz va asoslamay erkin, «tilga nima kelsa», lekin navbatma-navbat aytish imkoniyati beriladi. Bu narsa ko'proq muammo ancha notanish, savol murakkab yoki noaniq bo'lgan sharoitlarda qo'l keladi, ya'ni, bunda «erkin assotsiatsiyalar»ga imkon beriladi va oxir oqibat guruhning o'zi ma'lum ratsional xulosaga keladi.

Bu usulni birinchi marta amerikalik olim **A.Osborn** XIX asrning 30-yillardayoq taklif etgan va bu usul yordamida yirik loyihalarni rejalashtirish va oldindan uning natijalarini bashorat qilishda ma'lum yutuqlarni qo'lga kiritgan edi. Lekin keyinchalik mutaxassislar uni faqat nostandart, o'ziga xos yechimi bo'lgan vazifalarni muhokama qilgandagina qo'llash mumkin, degan fikrni bildira boshladilar. Birok to'g'ri tashkil etilgan breynstormingning amaliy afzalliklari ko'p. Faqat bunda quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

1. Jumlar juda qisqa bo'lishi kerak, ularning asoslanishi shart emas.
2. Har qanday jumla yoki fikr tanqid qilinishi mumkin emas, ya'ni fikrlar tanqiddan holidir.
3. Mantiqiy fikrlardan ko'ra, fantastik yoki qo'qqisdan, tasodifan hayolda paydo bo'lgan fikr muhimroq.

4. Fikr yoki bildirilgan qisqa mulohaza qayd etiladi.

5. Bildirilgan fikr yoki g'oyalar u yoki bu ishtirokchiliki, deb ajratilmaydi, ya'ni ular - muallifsizdir.

6. Fikr yoki yaxshi g'oyalarni tanlash alohida «tanqidchilar» yoki guruhning norasmiy liderlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yuqoridagi ta'kidlangan guruh katta bo'lgan sharoitda bahs uyushtirishda ham generator, ya'ni fikrlarni birlamchi jamlovchilarga ushbu usulda ishlashga imkon berish tajribada yaxshi natija beradi. Chunki o'tkazilgan tekshiruvlar va ko'plab sinov mashg'ulotlarining ko'rsatishicha, aynan shu guruhda breynstorming usulining qo'llanilishi turli-tuman va qarama-qarshi fikrlarning bayon etilishiga sharoit yaratadi. Aks holda muhim muammolar bo'yicha munozarani boshlash va unda fikrlar rang-barangligiga erishish juda qiyin bo'ladi. Bu usul ayniqsa, kattalar auditoriyasida juda yaxshi samara beradi. Bahsda ishtirok etish va undan manfaatdorlik hissi har bir ishtirokchida shakllanishi shart va bunda boshlovchi – o'qituvchining roli katta. Amaliy mashg'ulotlarni bahs-munozara shaklida o'tkazilishi o'quvchilarda oldindan aytilishi va ularning tayyorgarlik ko'rishlari uchun savollar berilib qo'yilishi maqsadga muvofiqdir. Bahs ishtirokchilari hayajonlanmasliklari uchun mashg'ulot boshlanishidan avval ularning o'zlarini erkin tutishlari uchun ayrim **yengillashtiruvchi mashqlar**, boshqacha qilib aytganda, **psixogimnastik mashqlar** o'tkazish tavsiya etiladi. Masalan, ana shu maqsadda o'tkaziladigan psixogimnastik mashqlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. O'qituvchi guruhni aylana shaklida turishlari so'raydi va a'zolari navbatma-navbat o'rtaga chiqib, guruh bilan xohlagan tarzda, lekin samimiy salomlashishni so'raydi. Keyin guruhdan kimning salomi ko'proq yoqqanini so'raydi.

2. Guruh a'zolari o'qituvchi atrofida yarim aylana shaklida turishadi. Navbat bilan guruh a'zolari o'rtaga chiqib, xohlagan a'zo bilan so'zsiz, lekin ochiq yuz bilan mimika vositasida salomlashish va biror fikrni bildirishi so'raladi.

3. Hamma doira shaklida o'tiradi va o'qituvchi olib kelgan koptok navbat bilan muloqot qatnashchilariga otiladi, faqat kimga

otilsa, o'sha odamning kuchli, yaxshi bir sifati aytilib, so'ngra yana otiladi. O'qituvchi ko'ptokning albatta har bir kishiga tegishini nazorat qiladi.

Bu kabi mashqlar munozara qatnashchilari o'rtasida o'zaro tanglikning bo'lmasligi va o'z fikrini bayon etayotganda o'qituvchidan tortinmasligi uchun o'ziga xos trening hisoblanadi.

O'qituvchi munozarani boshlar ekan, ishtirokchilar ongiga quyidagilarni yetkaza olishi kerak:

a) mashg'ulot har bir ishtirokchiga, albatta, foydali bo'ladi va ular bir-birlariga yordam berish uchun kelganligi;

b) munozara o'zaro muloqotning bir shakli bo'lib, har bir ishtirokchi bir-biriga ochiq va samimiy munosabatda bo'lishi;

c) munozara ishtirokchilarning o'zaro tajribalarini almashinishlari uchun qulay sharoit ekanligi;

d) fikr bayon etishda kerak bo'lsa tavakkal qilaylik, lekin indamaslik shiorimiz bo'lmasin;

e) munozara paytida ko'p yozish shart emasligi;

f) agar biror narsa tushunarli bo'lmasa, uni so'rashdan tortinmang;

g) bilgan bilimlarimizni bir-birimizdan ayamaymiz, chunki boshqalar ham bundan manfaatdor bo'lsinlar, «yashiringan bilim - bilim emas» ligini unutmaylik!

3.4. Bahs turlari. Yozma bahs o'tkazish usullari

Agar mashg'ulotlar bir-birlarini yaxshi tanimaydigan boshlang'ich guruhlarda boshlangan bo'lsa, «tanishish» mashqlarini o'tkazish, albatta ishni kichik guruhlardan boshlash lozim. Bunda **erkin bahs** shaklini qo'llash o'rinliroq. Bunda o'qituvchi ishtirokchilarga bir-birlarini yaxshi tanib olsalar, birgalikda harakat qilsalar, umumiy ish uchun manfaatli bo'lgan natijalarga erishish mumkinligini tushuntirishi lozim.

Agar ishtirokchilar biror *yangi ma'lumotlarga ega bo'lish*, murakkabroq masala yuzasidan umumiy nuqtai nazarga ega bo'lish va mantiqiy xulosalarga erishishni maqsad qilgan bo'lsalar, unda dars avvalida o'qituvchi yoki oldindan tayyorgarlik ko'rgan guruh

a'zosi ma'ruza qilishi, ma'ruza yuzasidan keyin bahs uyushtirilishi, dars oxirida imkon bo'lsa, o'qituvchi o'zi tayyorlagan tarqatma materiallarini har bir a'zoga berishi kerak. Faollashtiruvchi usullar materiallar qo'lga berilgach, ishga solinadi.

Agar darsning yoki amaliy mashg'ulotning maqsadi tinglovchilardagi *aniq qobiliyatlarni rivojlantirish*, malakalarni oshirish va yangi tajribadan foydalanish bo'lsa, unda bahsning predmeti avvalo tajriba almashinuvga qaratilishi, bunda ayrim mashqlar ham bajarilishi, ularning natijalari tahlil qilinishi, rolli o'yinlarni bajarishgacha olib borilishi kerak. Bunda o'qituvchining roli ancha mas'uliyatli bo'lib, u mashg'ulotgacha aniq yo'riqnomalarni o'quvchilarga berishi va guruh ishini muntazam kuzatib, nazorat qilib turadi.

Agar munozara darslarining maqsadi - ishtirokchilarning *yangi, mustaqil fikrlarga kelishi*, ularni shaxsiy tajriba va vaziyatlarga bog'lab aytib berishlariga olib kelish bo'lsa, unda o'qituvchi «Men» - munozaradaman» holatida guruhli bahsni kichik guruhlarda tashkil etishi, ularda alohida holatlar va vaziyatlarning tahliliga barchaning diqqatini qaratishi, ishtirokchilarni turli rollarni tasavvur qilishga majbur qila olishi va oldindan tayyorlab qo'yilgan savolnomalarni dars oxirida tarqatib, shakllangan yangi g'oyani ajratib olishi kerak. Demak, bu shakldagi ish har bir ishtirokchidan puxta tayyorgarlikni va aniq ko'nikmalarni talab qiladi.

Bahs shaklida mashg'ulot o'tkazganda, qabul qilinadigan qarorlarning ahamiyati katta. Qarorlarning samarali bo'lishi uchun quyidagilarni yodda tutish kerak:

- mashg'ulot boshlanishidan oldin o'qituvchi tahlil qilinishi lozim bo'lgan muammoni belgilaydi va unga qay tarzda munosabat bildirilishi lozimligini tushuntiradi;

- qisqa bo'lsada, bu muammoning oldingi darslarga bog'liqligi, uyga berilgan vazifa, muhokama qilinadigan masalaga oid muhim faktlar esga tushiriladi;

- bahs qatnashchilari kichik guruhchalarga (4-5 kishi) bo'linib, mashg'ulot oxirida fikrlar umumlashtirilishi uchun qog'ozlar tayyor qilib qo'yiladi;

- guruhda ishlash mobaynida bildirilgan fikrlarning afzal va kamchilik tomonlari haqidagi o'z mulohazalarini og'zaki yoki yozma tarzda qarorlar shaklida bayon etadilar;

- ish yakunida guruhning vakillari o'z guruhining ishi to'g'risida gapirib, ularni boshqalarniki bilan qiyoslaydi. Zarurat bo'lsa, o'qituvchi har bir guruhning qarorlarini o'zaro qiyoslab, savollarga javob beradi, noaniqroq qarorlarga o'z munosabatini bildiradi.

Pedagogik amaliyotda bahsning mohiyati ko'pincha faqat og'zaki dialoglar va tortishuvlar tarzida tasavvur qilinadi. Lekin og'zaki bahslarning yanada samarali va ta'sirchan bo'lishi uchun yozma bahs shakli ham qo'llaniladi. Bu usul o'quvchilarning berilgan mavzu sohasidagi bilimlarini yanada chuqurlashtirish, munozara madaniyatini oshirish va har bir fikrni asoslash qobiliyatini rivojlantiradi. O'qituvchi esa o'quvchi yoki talabalarning bilimlarini asosli baholash va bilimdonlikni to'la ma'noda tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu usul ayniqsa, milliy g'oya va milliy mafkurani shakllantiruvchi fanlar - ijtimoiy-gumanitar fanlar yuzasidan o'tkazilsa yanada samarali bo'ladi.

O'quvchilar oldindan mavzu bilan tanishtiriladilar, uyga berilgan topshiriqlar orasida qay biri yozma tarzda o'tkazilishi ma'lum qilinadi. Yozma bahs o'tkaziladigan kuni o'qituvchi uni quyidagi tarzda amalga oshiradi:

1. O'qituvchi guruhni ikkiga bo'ladi va ularni alohida qatorlarga o'tkazadi. Har bir guruh mavzu bo'yicha qaysi nuqtai nazarni himoya qilishini ma'lum qiladi. Masalan, birinchi guruh bolalarning aqliy darajalarini muntazam o'lchab turish va shu orqali ta'lim muassasalariga jalb etishni himoya qilsa, ikkinchi guruh - bu fikrni asosli tarzda inkor qiladi.

2. Shundan so'ng o'qituvchi qarama-qarshi guruh a'zolarini juftliklarga bo'ladi va ularga nomeri yozilgan varoqlarni tarqatadi. Har bir ishtirokchiga biror fikrni yozma asoslashga 5 daqiqadan beriladi. Yozma dalillar ravon tushunarli tilda, asosli tarzda yozilishi kerak.

3. Yozilgan varaqchalar qarama-qarshi sheriklarga beriladi. Ular o'z «raqiblari» fikriga qarshi fikrni 8-10 daqiqa mobaynida o'ylab, yozishlari kerak bo'ladi va narigi tomondagi sherigiga beradi.

4. Yozma dalillar almashinuvining bunday tartibi 2-3 marta takrorlanadi, har safar har bir o'quvchi sherigining dalil isbotini diqqat bilan o'rganib chiqib, javob qaytaradi. Oxirgi raundda o'quvchilarning o'zlariga yakunlash imkoni beriladi va yozma ishlar yig'ib olinadi.

5. O'qituvchi yozma bahslarni yakunlashda tomonlarga «Qarshi tomonning eng yaxshi dalil isboti qaysilar bo'ldi?» deb so'raydi va o'quvchilar bilan oldindan kelishgan holda ular bilimlarini yakka-yakka yoki guruhli baholaydi.

Yuqorida keltirilgan yozma bahslarni o'tkazish tamoyillari Fred Nyumen materiallari asosida tayyorlandi. O'ylaymizki, bizning sharoitimizda ham bu usullar ancha samara beradi.

3.5. Zamonaviy texnologik modellar: muammoli texnologiya, o'yinli texnologiyalar, mualliflik texnologiyasi

Tarixan texnologiya tushunchasi texnik taraqqiyot bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi va bu tushuncha san'at hunar va fan haqidagi ta'limotga muvofiq keladi. Texnologiya deganda odatda ashyolarni qayta ishlash metodlari va ishlab chiqarish jarayoni hamda ularning ilm-u tavsiflarining majmui tushuniladi. Siyosiy lug'atda (1989), texnologiyada shunday izoh berilgan: 1) Ishlab chiqarish jarayonida ashyolar, xususiyati, shakllarining o'zgarish metodlari yig'indisi. 2) Ashyolar materiallar va yarim xom ashyolarga muvofiq ishlab chiqarish qurollari orqali ta'sir o'tkazish usullarini o'tkazish haqidagi fan.

“Qomusiy lug'at” da ham shunga yaqin izoh beriladi, lekin unda birmuncha kengroq yoritiladi: fan sifatida texnologiyaning vazifasi har tomonlama samarali va tejamli samarali ishlab chiqarish jarayonlarini aniqlash va amaliyotda undan samarali foydalanish maqsadida fizika, kimyo mexanika va boshqa qonuniyatlarni bajarish (1979).

Texnologiya grekcha soʻz boʻlib, **tehnos** - sanʼat, mahorat; **logos** - taʼlimot degan manolarni anglatadi. Pedagogikaga oid adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, hozirgi davrda **Pedagogik texnologiya** tushunchasi taʼlim amaliyoti va nazariyasi ilmidan mustahkam oʻrin egalladi, lekin uning pedagogikaning mukammal lugʻatlari (tezaurus) dagi oʻrni hali nomaʼlumligicha qolib ketmoqda.

Pedagogik texnologiyalar tushunchasining shakllari va rivojlanish tarixida turli qarashlar maʼvjud boʻlgan, u texnik vositalar haqidagi taʼlimot deb hamda oʻqish jarayonini loyihalashtirilgan holda izchil va muntazam tashkil etish deb talqin qilingan. Hozirda pedagogik texnologiyalarning bir qancha taʼriflari mavjud. V.P. Bepalko pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etiladigan muayyan pedagogik tizim loyihasi sifatida belgilaydi. U pedagogik tizim texnologiyalar ishlab chiqarish uchun asos boʻladi, deb hisoblaydi. Bunda asosiy diqqat oʻquv - pedagogik jarayonini oldindan loyihalashtirishga qaratiladi, didaktik vazifa va oʻqish texnologiyalari tushunchalarida foydalaniladi. Shu tariqa V.P. Bepalko oʻquv jarayonini loyihalashtirish gʻoyasini ilgari suradi. Afsuski hozirga qadar pedagogik texnologiya va loyiha tushunchalari haqida aniq tushuncha yoʻq. Texnologik modellar XX asrning 60 - yillarda Amerikada va Gʻarbiy Yevropada taʼlimni isloh qilish bilan bogʻliq ravishda kirib keladi. B.Blui, J.Koroll, P.Ya.Galperin, V.IDavidov, N.A.Menchinskaya, Z.I.Kalmikova, L.I.Zankov kabi olimlar taʼlim jarayonida turli dars oʻtish texnologiyalarni qoʻllab kelganlar. Oʻqitishni tashkil qilish modellari - texnologik yondashuvlar V.P.Bepalko N.F.Talizina, N.F.Fridman, Yu.N.Klyutkina G.S.Suxobskoy, T.V.Kudryavsev, A.V.Matyushkin, M.I.Mahmutovlarning psixolog-didaktikachilar tadqiqotlarida oʻz aksini topgan.

Pedagogik texnologiyuning tuzilmasi konseptual asoslarga tayanadi, taʼlim jarayoni mazmuni va texnologik jarayondan iborat holda namoyon boʻladi. Har bir pedagogik texnologiya muayyan ilmiy konsepsiyaga asoslanadi. Pedagogik texnologiyaning ilmiy konsepsiyasi taʼlim maqsadlariga erishishning falsafiy, psixologik, ijtimoiy pedagogik va didaktik asoslashlarni qamrab oladi. Taʼlim

jarayoni mazmuni ta'lim jarayoninig umumiy va aniq maqsadlari, o'quv material mazmunidan iborat bo'ladi.

Texnik jarayon o'quv jarayonin tashkil etish, o'qituvchi faoliyati, o'quv jarayonini boshqarish usullari, o'quv jarayoni diagnostikasini qamrab oladi.

Muammoli vaziyatlar muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, o'qitishda muammoli vaziyat shunchaki fikr yuritish yo'lidagi kutilmagan jumbog'larni aqliy jihatdan echish emas. U bilish maqsadlari maxsus taqazo qilingan aqliy taranglik holatidir. Bunday vaziyat negizida avval o'zlashtirilgan bilim izlari va yangi yuzaga kelgan vazifalarni hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi. Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'la olmasligini takidlash o'rinli bo'ladi. Yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan bog'lanmasa, aqliy jihatdan mustahkam bo'lmaydi. Bunday mashaqqat aqliy mashaqqatni oqlay olmaydi. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan obyekt (tushuncha, fakt)ning unga avval va ayni paytda ma'lum bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarni anglab yetadi. Shunday qilib, muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi fikrlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimlarmi ijodiy o'zlashtirish uchun hararakatlantiruvchi kuchdir. Muammoli vaziyatning belgilari:

- notanish faktlar, hodisalarning mavjudligi;
- ularni tahlil qilish uchun ko'rsatmalar, hal etish uslublarini ko'rsatib o'tishdan iborat.

O'yin orqali o'qitish predmeti, uning metodi va mustaqil texnologiyalardan foydalaniladi. O'yin bilish va uning bir qismi (kirish mustahkamlash, mashq, nazorat) tarzida tashkil etadi. O'yinlar turli maqsadlarga yo'naltirilgan bo'ladi. Ular didaktik,

tarbiyaviy, ijtimoiylashuv jarayonida qo'llaniladi. O'yinning didaktik maqsadi bilimlar doirasi, bilish faoliyati, amaliy faoliyatda bilim, malaka va ko'nikmalarni qo'llash, umumta'lim malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, mehnat ko'nikmalarini rivojlantirishni kengaytirishga qaratilgan bo'ladi.

O'yinning tarbiyaviy maqsadi mustaqillik, irodani tarbiyalash, muayyan yondashuvlar, nuqtai nazar, ma'naviy, estetik va dunyoqarashlarni shakllantirishdagi hamkorlikni, jamoaga qo'shilib keta olishni, kirishimlikni tarbiyalashga qaratilgan bo'ladi. Tanqidiy fikrlashning faol metodlari ishlab chiqarishda quyidagi asoslardan kelib chiqadilar:

Tanqidiy fikrlash nima? Fikrlash - bilim, malaka va ko'nikmalarni qo'llash, o'qish, yozish, so'zlash va eshitish jarayonidir. U o'zida biror haqiqat to'g'risidagi fikrlarni qamrab oladi. Fikrlash mazmunidan tashqarida hosil qilinadigan ko'nikma emas. Tanqidiy fikrlash ta'limiy dastur yoki kundalik hayotning umumiy kontekstidan yiroqlashgan sharoitda o'rganilishi lozim bo'lgan hodisa ham emas. Braun (1989) ta'kidlaydiki, vazifa va real hayot maqsadlaridan ajratilgan o'quv ko'nikmalari ta'lim oluvchilarga obyektiv testlarni yaxshi topshirish imkoniyatni berishi mumkin, lekin ular bu ko'nikmalarni yangi vaziyatlarda qo'llay olmaydilar. Rixer jikriga ko'ra, o'rganish va fikrlash psixologiya, falsafa va multimediya ta'limidagi tadqiqotlar natijalariga asoslanadi¹. Bu tadqiqotlarning asosiy natijalari:

1. Samarali va muttasil o'rganish asosida talabalarning axborotlarni o'zlashtirish, sintezlash va ularni to'la egallash faolligi yotadi (Anderson, Braun, 2015).

2. O'rganish jarayoni fikrlash faoliyatini rivojlantirishning turli tuman strategiyalaridan foydalaganida muvaffaqiyatliroq bo'ladi. Bunday strategiya o'rganish jarayonini yengillashtiradi (Palinskar, Braun, 2016).

¹ Райхер Т. Учение в обучении. – М., 2017. – С. 39-40.

3. O'rganish va tanqidiy fikrlash talabalarning aniq vazifalarga nisbatan yangi bilimlarni qo'llash imkoniyatlariga ega bo'lgan taqdirda rivojlanadi (Resnik, 2014).

5. O'rganish talabalarning oldingi bilimlar, tajribalariga tayangandagina mustahkamlanadi. Bular talabalarning bilgan bilimlarini yangi axborotlar bilan bog'lash imkoniyatini beradi (Ros, 2017).

6. Tanqidiy fikrlash va o'rganish g'oya va tajribalarning turli-tumanligini pedagoglar tushungan va qadrlagan vaqtda amalga oshadi. Tanqidiy fikrlash «yakka-yu yagona to'g'ri javob»ni qabul qiladigan mentalitet jarayonida yuz bermaydi.

Ta'lim mazmunini tashkil etuvchi va shaxsning shakllanishini ta'minlab beruvchi ta'lim texnologiyalari quyidagilarni tashkil etadi:

Hamkorlik pedagogikasi.

Hamkorlik pedagogikasi XX asrning 80-yillarida rivojlana boshladi va ta'limdagi ko'pgina innovatsion jarayonlari hayotga kiritdi. Bu texnologiya negizida taniqli rus va chet el pedagoglarining tajribasi yotadi. Ular K.D.Ushinskiy, N.P.Piragov, L.N.Tolstoy, J.J.Russo, Ya.Korchak, K.Rodjers, E.Bern, S.T.Shatskiy, V.A.Suxomlinskaya va boshqalar. Hamkorlik pedagogikasi 4 asosiy yo'nalishi bo'yicha amalga oshiriladi:

1. Shaxsiy yondashuv.
2. Faolashtiruvchi va rivojlantiruvchi jarayon.
3. Tarbiya konsepsiyasi.
4. Ta'lim-tarbiyaning ijtimoyilahsuvi.

Sh.A.Amonashvilining inson shaxs texnologiyasi.

Shalva Aleksandorovich Amanashvili taniqlik pedagog olim va amaliyotshunosdir.

U o'zining eksperimental maktabida hamkorlik pedagogikasini shaxsi yo'naltiruvchi til va matematika o'qitishning ajoyib metodikasini ishlab chiqardi va hayotga tatbiq etdi. Sh.A.Amonashvilining asosiy maqsadlari quyidagilaridan iborat:

1. Bolaning shaxsiy hislarini namoyon qilish orqali unda oliyjanob insoning shakllari, rivojlantirish va tarbiyalashga imkon berish.

2. Bolaning qalbi va qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash.

3. Boladagi irodaviy kuchlarni rivojlantirish.

4. Keng va chuqur bilim hamda malaka oshirish uchun sharoit yaratish

5. Ideal tarbiya – bu o'z-o'zini tarbiyalamoq.

Sh.A.Amonashvili o'zining texnologiyasini amalga oshirish uchun quyidagi metodika usullaridan foydalandi:

1. Insonparvarlik.

2. Shaxsiy yondashuv.

3. Muloqot mahorati.

5. Oila pedagogikasini qo'shimcha imkoniyati.

6. O'quv faoliyati.

O'qitishni jadallashtirish texnologiyasi.

Bu texnologiyani Viktor Federovich Shatalov ishlab chiqardi va joriy qildi. U o'qitishni an'anaviy sinf dars usulini hali ochilmagan katta imkoniyatini ko'rsatib berdi. Shatalovning maqsadi:

1. Bilim, malaka ko'nikmalarining shakllantirish.

2. Har qanday individual xususiyatlariga ega bo'lgan barcha bolalarini o'qitish.

3. O'qitish samaradorligini oshirish.

G.K.Selevko pedagogik texnologiyalarini rejalashtirilgan natijalar bilan birga boshqariladigan tizim deb tarif beradi.

Texnologik jarayon tuzulmasi axborotlarni uch asosiy harakat yo'nalishi bilan tavsiya etadi. Bu tuzilmada G.K.Selevko uch shaxobchani belgilaydi.

1. Asosiy shaxobcha – mazmunining harakati bo'lib, u axborotning manbai (o'qituvchi) dan qabul qiluvchi (talaba) ga uzatish (o'qituvchilar etiborga uzatish, o'quv bilish faoliyatiga rahbarlik qilish, o'qituvchilar tomonidan bilimlarni idrok etish, o'zlashtirish va mustahkamlantirish). Unda axborotlarni qo'shimcha boshqarish mambalari, kitoblar, texnik vositalar, kompyuterlar va

o'quvchilar tomonidan ularni mustaqil idrok etish (o'z-o'zini baholash jarayoni) muhim holat hisoblanadi.

2. Boshqarishga ta'sir o'tkazish shaxobchasi. U o'z ichiga rejalashtirishni (strategik va taktik), ta'limiy axborotning asosiy psixologik harakati korreksiyasining qamrab oladi.

3. Jarayonlar haqidagi (qayta bog'lanish, nazorat, baholash, qo'shimcha axborotlar shaxobchasi) axborotlar o'qituvchidan o'quvchiga uzatish shaxobchasi hisoblanadi.

O'qitishni individuallashtirish texnologiyasi.

Inge Unt, A.S. Graniskaya, V.D. Shadrikov tadqiqotlarida individual o'qish jarayonini tashkil etish, model sifatida beriladi. Unda:

1. Pedagog faqat birgina talaba bilan o'zaro munosabatda bo'ladi

2. Bir talaba faqat o'qitish vositalari (kitoblar, komputer va boshqalar) bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Individual o'qitishda faoliyatning asosiy mazmuni, metodlari va sur'ati talabaning xususiyatlariga moslashtiriladi.

Shaxsiy yondashish deganda:

1. U pedagogning tamoyili bo'lib unga ko'ra, pedagog o'quv tarbiya ishlari jarayonida talabalarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda ayrim talablar bilan individual model bo'yicha o'zaro munosabatda bo'lish hamda individual xususiyatlariga asoslanish.

2. O'quv jarayonida talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish.

3. Barcha talabalarning rivojlanishga emas, balki hamma talabalarga alohida rivojlanish uchun psixologik pedagogik tarbiyalar yaratish tushuniladi.

O'qitishni individuallashtirish:

1. O'qitish usullari, muddati, sharoitlarni o'quvchining individual xususiyatlari orqali shakllantirish.

2. individual yondashuvni ta'minlovchi turli o'quv metodologik psixologik pedagogik va tashkiliy tadbirlardir.

Shunday qilib, didaktika bo'yicha amalga oshirilgan tatqiqotlarga ko'ra o'qitishni individualashtirish o'quv jarayonin shunday tashkil qilinishiki, unda individual yondashuv va individual shakl ustuvor hisoblanadi.

Dasturlashtirilgan o'qitish texnologiyasi.

Bu programmalashtirilgan o'qitish texnologiyasining ierarxiya tuzilmasida, avvalambor, pedagog turadi va bu fanda dastlabki umumiy mo'ljal hisoblanadi, o'qitishning murakkab nostandart vaziyatlarida individual yordamga ega. Bunda kuyidagi tamoyillarga tayaniladi:

Qayta aloqa tamoyili. U o'quv faoliyatining har bir taqbir bo'yicha o'quv jarayonini boshqarishning davriy tashkil etish tizimini talab etadi. Bundan, avvalo, to'g'ri aloqa o'rnatiladi, zaruriy harakat obrazi tog'risidagi axborot boshqaruvchi obyektidan boshqariluvchiga o'zgartiriladi. Qayta aloqa, V.T.Bezpalko ta'kidlashicha, pedagog uchungina emas, balki ta'lim oluvchiga ham zarur, o'quv materiallarini tushunish va tuzatish uchun

O'quv materiallarini yoritish va uzatishda amalga oshirilgan odimlovchi texnologik jarayon tamoyili.

Odimlovchi o'quv tadbiri – bu texnologik usul bo'lib, unda o'quv materiallari programmada axboriyat bo'laklari va o'quv vazifalari(bilim va malakalarini samarali o'zlashtirishni takomillashtirishga xizmat qilgan va ta'lim oluvchining bilimlarini o'zlashtirishining muayyan nazariyasini aks etirgan)ning kengligi bo'yicha alohida, mustaqil, lekin o'zaro bog'langan va optimal bo'lgan qismlardan iboratdir:

1. O'qitishda **individual namuna va boshqarish tamoyili** alohida ahamiyatga ega. Bu tamoyil ta'lim oluvchining har biriga shunday axborat jarayonini yo'naltiradi va tavsiya etadiki, u ta'lim oluvchiga mashq jarayonida, tezlikda oldinga siljishga imkoniyat beradi, chunki uning bilish kuchi unga muvofiq ravishda boshqaruvchi tomonidan uzatilgan axborotga, moslashishiga qulay bo'ladi

2. **Dasturlashtirishning o'quv materiallarini uzatish uchun maxsus texnik vositalaridan foydalanish tamoyili**

Dasturlashtirilgan o'qitish texnologiyasini ilmiy asoslash bir qator ta'limiy programmalarini farqlash imkoniyatini beradi:

- ravon dasturlar;
- tarmoqlarga no'lingan dasturlar;
- soddalashtirilgan dasturlar;
- aralash dasturlar;
- algoritm;
- blokklar bo'yicha o'qitish;
- moodle tizimi orqali o'qitish;
- bilimlarni to'la o'zlashtirish.

XULOSA

Ushbu mavzuda auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari, o'quv faoliyatini samarali bo'lishi uchun faol o'qitish usullari va ularni tashkil etish yo'llari batafsil bayon etilgan. Yangi pedagogik va didaktik texnologiyalarni joriy etishning psixologik xususiyatlari tahlil etilgan. Dars mobaynida munozara, breynstorming va treninglarni o'tkazish usullari haqida ma'lumot berilgan. Har qanday muammoni yechish uchun qo'llash mumkin bo'lgan bahs turlari va asosan yozma bahsni o'tkazish qoidalari tushuntirilgan. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda o'qitishning yangi texnologiyalari va o'qituvchi-pedagoglarga qo'yilgan yangi talablar yoritilgan, o'qituvchining bozor munosabatlariga o'tish va kasbiy mahoratga ega bo'lish jarayonidagi salohiyati va o'rni ko'rsatilgan. Talabalar tomonidan zamonaviy usullarni amaliyotga tadbiq etish ko'rsatmalari sharhlangan.

GLOSSARIY

Monolog – ma'ruzachi tomonidan nutq so'zlanishi, ma'ruzachi aktiv, tinglovchi passiv bo'lgan jarayon.

Dialog – muammoni ikki kishi o'rtasida muhokama etilishi jarayoni.

Polilog – guruh ichidagi munozara bo'lib, barcha ishtirokchilarning faollashuvi nazarda tutiladi.

Breynstorming – “aqlga hujum”– bahslarni tashkil etishda qo'llaniladigan interfaol usul. Bunda ishtirokchilarga savollar beriladi va olingan javoblar doskaga yoziladi. So'ng, javoblarning eng muhimlari ajratib olinadi.

Trening – “mashq qilmoq,” tushunchasini anglatadi. Guruhlarda muloqotning samarali tashkil etish usuli bo'lib, shaxsni muloqotga o'rgatish va obro'li bo'lishini rivojlantirish maqsadida tashqil qilinadigan jarayon.

Bozor munosabatlari – barcha jamiyat a'zolarini ishlab chiqarish va iste'mol orqali doimiy hamda to'xtovsiz musobaqaning ishtirokchilariga aylantiruvchi, shu boisdan bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarishining kun sayin takomillashuviga, mahsulot sifatining yaxshilanib borishiga, miqdorining ko'payishiga sababchi bo'luvchi munosabatlar.

Kasbiy mahorat – o'qituvchi, mazkur fanni olib boruvchining mavjud bo'lgan pedagogik va uslubiy bilimlar asosida malakaviy faoliyatini bajara olish qobiliyati.

Amaliy ko'rsatmalar – ma'lum bir sohani egallash bo'yicha kerakli bo'lgan bilimlar haqida ma'lumotlar yetkazish.

Pedagogik texnologiya – ta'lim jarayonini tashkil qilish maqsadida qo'llaniladigan o'qitish shakllari, usullari, vositalari majmuasi.

Axborot texnologiyasi – ommaviy axborot vositalari orqali yetkaziladigan ma'lumotlar imkoniyatlari.

Mualliflik texnologiyasi – muallifning mehnati yoki kashfiyotini himoya qilish bo'yicha qo'llaniladigan huquqiy ko'rsatmalar tartibi.

Innovatsion texnologiya - bu yuqori darajadagi rivojlangan yangi kashfiyotlarni amaliyotga joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatmalar.

Didaktika – “ta'lim nazariyasi” bo'lib hisoblanib u “Kimni?”, “Nimaga?” , “Qayerda?” va “Qachon?” o'rgatish kerak texnologiyasini o'zida mujassam etadi.

Bahs-munozara – bu biror-bir muammoga yechim topishning faol usuli boʻlib hisoblanadi.

Yozma bahs – insonning biror-bir masalaga bogʻliq boʻlgan fikrlarining qogʻozdagi inikosi.

Hamkorlik asosidagi Oʻquv faoliyat – oʻqish jarayonida namoyon boʻlgan va oʻzlashtirish maqsadini koʻzlagan rasmiy (norasmiy) kelishuv hodisasi.

Taʼlim uslubiyoti – xususiy didaktika yoki taʼliming xususiy nazariyasini oʻzida namoyon etadigan pedagogika fanining tarmogʻi.

TAKRORLASH BOʻYICHA SAVOLLAR

1. Auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy psixologik shartlari.
2. Faol oʻqitish usullari va ularni qoʻllash yoʻllari.
3. Darsda munozara, breynstorming va treninglarni oʻtkazish shart-sharoitlari.
4. Bahs turlari. Yozma bahs qoidalari.
5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazmun-mohiyati.
6. Didaktik texnologiyalar tushunchasi.
7. Zamonaviy pedagogik va didaktik texnologiyalarni amaliyotga tadbiq etish.
8. Hamkorlik asosidagi Oʻquv faoliyati: turlari va shart-sharoitlari.
9. Mualliflik, innovatsion va boshqa texnologiyalar mazmun-mohiyati.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi toʻgʻrisida”gi № PF-4947 Qarori. –T, 2017.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning “Oliy taʼlim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi № PF-2909 Qarori. – T., 2017.

3. А.Усманова. Современные педагогические технологии в образовательном процессе. –Т., 2016.

4. Ф.Муминова. Современные образовательные технологии. – Т., 2014.

5. A.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. –Т., 2014.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/New-Science-Teaching-Instructional-Competency-Based/dp/1943874964> Robert J. Marzano. The New Art and Science of Teaching: More Than Fifty New Instructional Strategies for Student Success (Teaching Methods for Competency-Based Education). Pub.: Solution Tree Press, 2017, 152 pages.

2. <https://www.amazon.com/Classroom-Management-Book-Harry-Wong/dp/0976423332> Harry K. The Classroom Management Book. Pub.: Wong Publications; 1 edition, 2014, 320 pages.

3. <https://www.amazon.com/Becoming-Growth-Mindset-School-Leadership/dp/1138895504> Becoming a Growth Mindset School: The Power of Mindset to Transform Teaching, Leadership and Learning. Pub.: Chris Hildrew, Routledge; 1 edition, 2018, 178 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan quyidagi manbalarni o'rganish maqsadga muvofiq.

1. Беспалько В.П. Природообразная педагогика. – М., 2010. Ushbu qo'llanmada mavzuga doir qisimlarni o'qituvchining ko'rsatmalari orqali o'rganish maqsadga muvofiq.

2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогических технологий. - М., 2012. Qo'llanma bilan tanishib chiqish tavsiya etiladi.

3. Лихачев Б.Т. Педагогика. – М., 2015. Qo'llanma bilan tanishib chiqish tavsiya etiladi.

4-MAVZU.

PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, OB'EKTI, TADQIQOT USULLARI. BILISH JARAYONLARI

- 4.1. Yangi davr va psixologiya.**
- 4.2. Psixologiyaning predmeti.**
- 4.3. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'рни.**
- 4.4. Psixologiyaning tarmoqlari.**
- 4.5. Psixologiyaning tadqiqot usullari.**
- 4.6. Bilish jarayonlari.**

TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:

Psixologiya, psixik jarayonlar, psixologik holatlar, psixologik fikr, psixologiya fanining maxsus tarmoqlari, usullar, modellashtirish, validlik, ishonchlilik, inson omili, yangicha tafakkur, milliy mafkura, mustaqil fikrlash, ijodiy fikrlash, amaliy psixologiya, kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, individuallik, bilim, ko'nikma, malaka, tajriba, muloqot jarayoni, o'zini anglash, ma'naviy barkamollik, bilish jarayonlari.

4.1. Yangi davr va psixologiya

Psixologiya sohasida mukammal darsliklar yozila boshlagan davrga deyarli 160 yil bo'ldi. Shu davr ichida juda ko'plab ilmiy tadqiqot natijalarini o'z ichiga olgan monografiyalar, darsliklar, qo'llanmalar yozildi. XX asrda insoniyat texnika, elektronika va boshqa shunga o'xshash murakkab texnologiyalarni yaratgangani bilan xarakterlansa-da, vaqti kelganda, shunday holatga duch kelamizki, murakkab elektron texnikani yaratgan o'ta aqlli inson o'zi va o'zi atrofida gilarning ruhiy kechinmalarini to'g'ri baholay olmasligi sababli, o'zini nochor va kuchsiz sezishi mumkinligini hayot isbotladi.

XXI asrda juda ko'plab davlatlarda bo'lgani kabi dunyo xaritasida munosib o'rin olgan mustaqil O'zbekistonda ham barcha sohalarda tub islohotlar boshlandi. Bu islohotlarning barchasi inson

omilini har qachongidan ham yuqori darajaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi. Bundan inson va uning mukammalligi, o'z ustida ishlashi, kamol topishi xususida qayg'urishi muammosi har qachongidan ham dolzarb masalaga aylandi. "Ushbu maqsadni amalga oshirishda, – deb ta'kidlab o'tdi Prezident Shavkat Mirziyoyev, – tajribali pedagog va mutaxasislarni jalb etgan holda, o'quv reja va dasturlarini tubdan qayta ko'rib chiqish zarur. Oldimizda yoshlarga tarbiya berish, psixologiya va boshqa turli sohada kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha murakkab vazifalar turibdi¹". Inson psixologiyasini bilish, o'z taraqqiyotini va iqtidorini tashkil etishni bilish, har qanday yosh davrda ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni obyektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosini ilgari surdi.

Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o'z ichki imkoniyatlarini bilish, shu bilimlar zahirasi bilan yaqinlari va hamkasblari psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Buyuk Suqrot o'z davrida «o'z – o'zingni bil!» degan shiorni o'rtacha tashlagan bo'lsa, yangi davr «o'z yoningdagilarni va ularning qilayotgan ishlarini ham bil», degan shiorni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Ayni shu muammoni yechishda hozirgi zamon psixologiya ilmi va amaliyotining roli benihoya kattadir.

An'anaga aylanib qolgan hodisalardan biri shuki, psixologiya va u o'rganadigan hodisalarni faqatgina ushbu fan bilan bevosita shug'ullanadigan kimsalar o'rganib kelishgan, zero, psixologik hodisalar bilan har qanday inson ham tanish bo'lishi va u inson hayotining asosini tashkil etishi kerak. Yangi davr va uning o'zgarishlarga boy hayoti endi har bir kishining psixik hodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qilmoqda.

¹ *Mirziyoev Sh.* Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T., 2017, 26 bet.

Psixologiyaning fan sifatida dunyoga kelishi va rivojlanishi ko'plab olimlarning ilmiy adabiyot va darsliklarida bayon etilgan. Fransiyalik olim J.Godfruaning "Что такое психология" nomli 2-jilddan iborat kitobida antik dunyodan boshlab inson psixikasi, uning qalbi, hislari, xulqi masalalari diqqat markazda bo'lgan ekanligi, psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida faylasuflarning qarashlari, tabiiy fanlar rivoji, XVII-asrdan boshlab falsafa fanidan turli fanlarning ajralib chiqishi, XVIII va XIX-asrlarda Kondilyak, Lokk, Yun yondashuvlari asoslab berilgan. Psixologiyaning fan sifatida rivojlanishida nemis psixologi va fiziologi Vilgelm Vundt (1832-1920)ning xizmati, uning tomonidan maxsus tajribaviy sinov laboratoriyalarining tashkil etilishi va mohiyati ochib berilgandir. Psixologiyaning paydo bo'lishi va fan sifatida e'tirof etilishida biologik, ijtimoiy, bixevior (xulqqa oid), kognitiv, psixoanalitik, gumanistik, sotsial-psixologik yo'nalishlar va ularning asoschilari bayon etilgan. (Godfrua J. Chto takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frants. M., Mir, 1992. -496 s. 57-80-b.) Rossiyalik psixolog olim R.S.Nemov uch jilddan iborat "Psixologiya" kitobida psixologiya atamasi 16-asrda birinchi marta qo'llanilganligini, ong va o'zini kuzatish tufayli inson o'zidagi psixik holatlarni o'rgana borganligini, keyinchalik insonning faoliyati sohasida shu psixik jarayonlarni O'rganish zarurati yetilganligini izohlab bergan. (Nemov R.S. Psixologiya: Uchebnik dlya stud. vuzov. Kn. 1. 2012. 8-12 b.)

O'zbek psixolog olimlari E.G'oziev, M.Holmuxamedov, X.Ibrohimovlarning "Psixologiya metodologiyasi" o'quv qo'llanmasida psixologiya fanining falsafa va tabiatshunoslik fanlari negizida paydo bo'lganligi yetarlicha dalillar vositasida ko'rsatib berilgan. Demak, psixologiya 1879-yilda Leyptsig Universitetida nemis fiziologi va psixologi Vilgelm Vundt tomonidan birinchi psixologik laboratoriya tashkil etilib, unda ilmiy asosda turli tajribalar o'tkazish boshlangandan keyin mustaqil fan sifatida tan olingan.

4.2. Psixologiyaning predmeti

«Psixologiya» soʻzi yunoncha - «psyche» - jon, ruh va «logos»- taʼlimot, ilm soʻzlaridan iborat boʻlib, anʼanaviy maʼnoda inson ruhiy dunyosiga aloqador barcha hodisalar va jarayonlar uning predmetini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, psixologiyaning predmeti har birimizning tashqi olamni va oʻz-oʻzimizni bilishimizning asosida yotgan jarayonlar, hodisalar, holatlar va shakllangan xislatlar tashkil etadi. Psixologiya boʻyicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib, **psixikadir**, deb taʼrif berishadi. Psixika - bu inson ruhiyatining shunday holatiki, u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, yaʼni bilishimiz, anglashimizni taʼminlaydi. Lekin bu qisqa taʼriflardan psixikaga aloqador jarayonlar ongning aks ettirish shakllari ekan, degan yuzaki xulosaga kelish notoʻgʻri boʻladi. Chunki inson psixikasi va uning ruhiy olamiga aloqador hodisalar va jarayonlar shu qadar murakkab va xilma - xilki, biz baʼzan oʻz-oʻzimizni ham tushunmay qolamiz. Shuning uchun ham odamlarning bilimdonligi nafaqat tashqi olamda roʻy berayotgan obyektiv hodisalar mohiyatiga aloqador bilimlar majmuiga ega boʻlish bilan, balki hayotda munosib oʻrin egallash, oʻz ichki imkoniyatlari va salohiyatidan samarali foydalangan holda faoliyatini oqilona tashkil etishning barcha sirlaridan boxabar boʻlish, oʻziga va oʻzgalarga taʼsir koʻrsatishning usullarini bilish va ulardan oʻz oʻrnida unumli foydalanishni nazarda tutadi. Psixologik bilimdonlikning murakkabligi aynan shundaki, atrofimizdagi narsalar va hodisalarning mohiyatini bevosita his qilib bilishimiz mumkin, Lekin psixikaga aloqador boʻlgan jarayonlarni, oʻzimizda, miyamiz, ongimizda roʻy berayotgan narsalarning mohiyatini bilvosita bilamiz. Masalan, oʻrtoqlarimizdan biri bizga yokadi, doimo bizda yaxshi, ijobiy taassurot qoldira oladi, Lekin uning u yoki bu xatti - harakatlarini bevosita koʻrib, baholab, tahlil qila olsakda, unga nisbatan his qilayotgan mehrimizni, uzoq koʻrishmay qolganimizda uni sogʻinayotganligimiz bilan bogʻliq hisni bevosita koʻrib, idrok qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Aynan shunga

o'xshash holatlar psixologiya o'rganadigan hodisalar va holatlarning o'ziga xos tabiati va murakkabligidan darak beradi va ular boshqa turli hodisalardan farq qiladi. Shunday qilib, psixologiya fani o'rganadigan jarayonlar va hodisalar murakkab va xilma-xil. Ularni o'rganishning ikki jihati bor: bir tomondan, ularni o'rganish qiyin, ikkinchi tomondan oson ham. Oxirgi jihati xususida shuni aytish mumkinki, bu hodisalar bevosita bizning o'zimizda berilgan, ularni uzoqdan qidirish, mavhum analogiyalar qilish shart emas, boshqa tomondan, ular o'zaro bir - birlari bilan bog'liq bo'lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarga bo'ysunadi. Demak, **psixologiyaning predmeti aniq shaxs, uning jamiyatdagi xulq - atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlaridir**, deb ta'riflash mumkin.

Psixika va uning namoyon bo'lish shakllari.

1-rasm

PSIXIKANING NAMOYON BO'LIH SHAKLLARI VA ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI		
PSIXIK JARAYONLAR	PSIXOLOGIK HOLATLAR	SHAXSNING XUSUSIYATLARI
BILISH JARAYONI	HISSIY – IRODAVIY	INDIVIDUALLIK
<i>Sezgilar</i>	<i>Emotsiyalar</i>	<i>YO'nalishlar</i>
<i>Idrok</i>	<i>E'tiqodlilik</i>	<i>Temperament</i>
<i>Xotira</i>	<i>Bardamlilik</i>	<i>Xarakter</i>
<i>Tafakkur</i>	<i>Tetiklik</i>	<i>Qobiliyatlar</i>
<i>Xayol</i>	<i>Apatiya</i>	<i>Iqtidor</i>
<i>Nutq</i>	<i>Qiziquvchanlik</i>	<i>Aqliy salohiyat</i>
<i>Diqqat</i>	<i>Hayratlanish</i>	<i>Xulq motivatsiyasi</i>
	<i>Ishonchlilik</i>	<i>Ish uslubi</i>
	<i>Ijodiy ruhlanish</i>	<i>Mas'uliyat</i>

Rasmda psixik jarayonlarning namoyon bo'lish shakllari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar aks ettirilgan.

Psixikaning turli shakllarda ko'rinishlari: psixik jarayonlar, psixologik holatlar, xususiyatlar mavjud bo'lib, psixik aks ettirish bir

qator xususiyatlari bilan ajralib turadi, ya'ni shaxs individualligi orqali namoyon bo'ladi; shaxsning faoliyati jarayonida yuzaga keladi; atrofdagi voqelikni to'g'ri aks ettirish imkoniyatini beradi.

Psixologiya fanining predmeti masalasida psixika va uning namoyon bo'lish shakllari zamonaviy psixologiyaning umumiy psixologiya sohasiga aloqador bo'lib, ko'plab olimlar o'z ilmiy adabiyotlarida bu jihatni muhim sifatida qaraydilar. Psixikaning namoyon bo'lish shakllarini biz (mualliflar) tomonidan tasnifi 1-rasmda keltirilgan.

4.3. Psixologiyaning fanlar tizimida tutgan o'rni

Psixologiya yaxlit va mustaqil fan sifatida odamlarda gumanistik mentalitetning shakllanishiga xizmat qilib, inson omiliga aloqadorligi uning shu yo'nalishdagi muammolarni ma'lum ma'noda o'rganadigan barcha fanlar bilan bevosita aloqasini taqazo etadi. Bular birinchi navbatda ijtimoiy-gumanitar fan sohalari bo'lib, psixologiyaning ular orasidagi mavqei o'ziga xos va yetakchidir.

Falsafa va uning oxirgi paytlarda shakllanib, rivojlanib borayotgan ijtimoiy falsafa qismi bilan bo'lgan aloqa bu ikkala fanning inson va uning hayoti mohiyatini to'la anglash va uning rivojlanib borish tendensiyalarini belgilashdagi o'rni va ahamiyatidan kelib chiqadi. Psixologiya tabiat, jamiyat va inson tafakkurining rivojlanishiga oid bo'lgan umumiy qonuniyatlar va tamoyillarni falsafaning negizidan oladi va shu bilan birga o'zi ham inson ongi va tafakkuri qonuniyatlari sohasidagi yutuqlari bilan falsafani boy ma'lumotlarga ega bo'lishiga yordam beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, mustaqillik mafkurasi va milliy ongning shakllanishiga taaluqli umumiy ilmiy qonuniyatlarni izlashda ham yurtimiz sharoitida bu ikkala fan - falsafa va Psixologiyaning hamkorligi bevosita sezilmoqda. Bu bog'liqlik avvalo yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantirish muammosi ko'ndalang turgan tarixiy davrda milliy mafkura va milliy g'oyani shakllantirish kabi dolzarb vazifani bajarishga xizmat qilmoqda.

Sotsiologiya fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muhim bosqichiga o'tgan ekan,

psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko'лами kengayishiga baholi qudrat xizmat qiladi. Ayniqsa, psixologiyadan mustaqil ravishda ajralib chiqqan, bugungi taraqqiyot davrimizda alohida ahamiyat kasb etgan ijtimoiy Psixologiyaning sotsiologiya bilan aloqasi uzviy bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta'minlash ishiga xizmat qiladilar. Qolaversa, huquqiy, demokratik davlat qurish ishini sobitqadamlik bilan amalga oshirayotgan O'zbekiston aholisining huquqiy madaniyatini va demoqratik o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorligini amalda ta'minlash, bu sohada muntazam tarzda ijtimoiy fikr va insonlar fikr va qarashlaridagi o'zgarishlarni o'z vaqtida o'rganish, bashorat qilish va taraqqiyot mezonlarini ishlab chiqishda ikkala fanlar metodologiyasi va metodlarini birlashtirish amaliy ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifani bajarishga qaratilgandir. Respublikamiz miqyosida esa "Ijtimoiy fikr" markazining turli mavzular bo'yicha olib boradigan ijtimoiy so'rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xohishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga, hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik so'rovlarning oliygohlarda o'tkazilishi ustoz-shogird, talaba-o'qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o'tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bu orqali nafaqat sotsiologik so'rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Pedagogika bilan psixologiyaning o'zaro hamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o'ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan «Ta'lim to'g'risidagi Qonun» hamda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o'zaro aloqasini har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Milliy dasturda e'tirof etilgan yangicha modeldagi **shaxsni** kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo'lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart - sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta'lim va

tarbiya jarayonlariga tadbiq etishda pedagogikaning o'z uslub va qoidalari yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun ham psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta'lim olish davrlaridagi rivojlanish tendentsiyalaridan tortib, toki yangicha o'qitish texnologiyalarini bola tomonidan o'zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga ta'sir ko'rsatayotganligini o'rganish va shu asosda ishni tashkil etish psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Ayniqsa, ma'naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta'lim muassasalarida joriy etish ham shaxs psixologiyasini teran bilgan holda o'qitishning eng ilg'or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tadbiq etishni nazarda tutadi. Shaxsga ta'lim va tarbiya berishning alohida emas, birgalikda qaralishida pedagogika va psixologiya fanlarining o'zaro uzviyligi muhimdir. Hozirgi kunlarda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun ta'lim oluvchining psixologik xususiyatlarini bilgan holda, unga pedagogik ta'sir etish va uni yangi bilimlarga yo'naltirish texnologiyasi joriy etilganligi ham bu ikki fan bir-biriga chambarchas bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Tabiiy fanlar: biologiya, fiziologiya, ximiya, fizika va b.k. psixik hodisalar va jarayonlarning tabiiy fiziologik mexanizmlarini tushunish va shu orqali ularning kechishi qonuniyatlarini obyektiv o'rganish uchun material beradi. Ayniqsa, bosh miyaning hamda markaziy asab sistemasining psixik faoliyatlarini boshqarishda va ularni muvofiqlashtirishdagi rolini e'tirof etgan holda psixologiya fani tabiiy fanlar erishgan yutuqlar va ulardagi tadqiqot uslublaridan omilkorona foydalanadi. Masalan, shaxs qobiliyatlarini diagnostika qilish uning tug'ma layoqatlari hamda orttirilgan sifatlarini bir vaqtda bilishni taqozo etgani sababli, o'sha tabiiy layoqatning xususiyatlarini aniqlashda psixofiziologiyaning qator usullaridan (miya assimetriyasi qonunlari, miya bioritmlarini yozib olish, neyrodinamik hodisalarni aniqlash, qon aylanish va tana haroratini o'lchash metodlari) o'z o'rnida foydalanadi va biologiya, anatomiya, fiziologiya, neyrofiziologiya kabi fanlarning shu kungacha erishgan yutuqlaridan foydalanadi. Shuning uchun tabiiy fanlar sohasida erishilgan barcha yutuqlar psixologiyaning

predmetini mukammalroq yoritishga o'z hissasini qo'shgan holda uni boyitadi.

Kibernetika fani sohasidagi erishilgan yutuqlar psixologiya uchun ham ahamiyatli va zarur bo'lib, u inson shaxsining o'z-o'zini boshqarish va psixik jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi va kibernetika tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar va tadqiqot metodlari, maxsus dasturdan o'z o'rnida foydalanadi. Ayniqsa, ma'lumotlar asri bo'lgan XXI asrda informatsion texnologiyalar va modellashtirish borasida psixologiya hamda kibernetika hamkorligining salohiyati yanada ortadi. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, har bir so'zning shaxslararo munosabatlardagi ta'sirchanligini oshirish maqsadida hamda ana shunday ijtimoiy faoliyat jarayonida shaxs tizimini takomillashtirishda turli kibernetik modellaridan o'rinli foydalanish zamonaviy psixologiyaning jamiyatdagi o'rni va rolini oshiradi, maxsus kompyuter dasturlarining keng qo'llanilishi inson miyasi va ruhiy olami sirlarini tez va aniq o'rganishni kafolatlaydi.

Texnika fanlari bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi yaqqol sezilmoqda. Bir tomondan murakkab texnikani boshqaruvchi inson ongi muammosini yechishda, ikkinchi tomondan, psixik hayotning murakkab qirralarini ochishda maxsus texnik vositalardan foydalanish zarurati bu ikki yo'nalishning erishgan yutuqlarini birlashtirishni nazarda tutadi. Masalaning yana bir alohida tomoni ham borki, u ham bo'lsa, texnika taraqqiyotga intilayotgan bir vaqtda murakkab texnika va mashinalar bilan «muloqot» qilayotgan shaxs faoliyatini yanada mukammallashtirish va uning imkoniyatlariga moslash masalasi ham ana shu hamkorlikda hal qilinishi lozim bo'lgan masaladir. Ayniqsa, mustaqil O'zbekiston uchun murakkab zamonaviy texnika sir - asrorlarini biladigan, uning jamiyat va fan ravnaqiga xizmatini ta'minlash qanchalik dolzarb bo'lsa, ana shu texnikaga har bir oddiy fuqaro ongi, tafakkuri va qobiliyatlarini moslashtirish va «odam - mashina» dialogining eng samarali yo'llarini izlab topishi juda muhim. Texnika bilan bemalol «tillashadigan» malakali mutaxassislar tayyorlash borasida ham texnika fanlari pedagogika

va psixologiya fanlari metodlaridan foydalana olsagina, muvaffaqiyatga erishadi.

Iqtisodiyot bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi ham yangilik bo'lib, ayniqsa, bozor munosabatlariga bosqichma - bosqich o'tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov mustaqillikning dastlabki yillaridayoq fuqarolarda, birinchi navbatda, yoshlarda yangicha iqtisodiy tafakkur shakllanishining jamiyat iqtisodiy taraqqiyotidagi ahamiyatiga e'tiborni qaratgan edilar. Demak, yangi davr shaxsini tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida psixologiya iqtisodiyot fanida qo'lga kiritgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish omillarini hisobga olsa, iqtisodiyot o'z navbatida iqtisodiy islohotlarning obyekti hamda sub'yekti bo'lmish inson omilidagi barcha psixologik o'zgarishlarni aniqlash, tahlil qilish va shu asnoda bashorat qilish vazifasini hal etishi kerak.

Yuqorida ta'kidlangan fan tarmoqlari psixologiya bevosita uzviy aloqada rivojlanadigan fanlarning asosiy qismi xolos. Bugungi kunda har bir fan rivoji uchun inson omilini hisobga olish zarur ekan, psixologiya o'sha barcha fanlar bilan aloqada va hamkorlikda rivojlanadi.

Shuning uchun bugungi kunda psixologiya fanidan alohida bo'lib ajralib chiqqan tarmoqlar to'g'risida ham fikr yuritish mumkin.

4.4. Psixologiyaning tarmoqlari

Psixologiyaning alohida tarmoqlarini differentsiatsiya qilish, eng avvalo, ishlab chiqarishdagi inson faoliyati kechadigan sohalar va ularning vazifalaridan kelib chiqadi. Hozirgi davrga kelib psixologiyani inson shaxsi haqidagi eng muhim fanlardan biri sifatidagi ahamiyatini hamma tan olmoqda. Inson shaxsining esa bevosita kirib bormagan sohasini topish qiyin. Psixologiya iqtisod, pedagogika, falsafa, mantiq, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqador fan hisoblanadi. Chunki hamma

sohada inson shaxsi faoliyat ko'rsatar ekan, har bir sohada ishni samarali tashkil etish, olib borish uchun kishilar psixologiyasini, shaxslararo munosabatlar psixologiyasini, odamlarning turli vaziyatlardagi xulq-atvor normalarini bilish va shunga ko'ra ish olib borish muhimdir. Shuning uchun hozirgi davr mutaxassislari psixologik bilimlardan boxabar bo'lishlari lozimdir.

Psixologiyaning 300 dan ortik tarmoqlari fan sifatida rivojlanayotganligi hozirgi kunda psixologiyaning fanlar tizimida yanada mustahkamlanayotganligidan dalolat beradi:

- umumiy psixologiya - Psixologiyaning barcha masalalarining o'ziga xos jihatlarini o'rganadigan maxsus sohasi;

- pedagogik psixologiya - kishiga ta'lim va tarbiya berishni psixologik qonuniyatlarini o'rganishni o'z predmeti deb biladi;

- yosh davr psixologiyasi - turli yoshdagi odamlarning tug'ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o'zaro munosabatlari qonuniyatlarini o'rganadi;

- ijtimoiy psixologiya - odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini o'rganadi;

- mehnat psixologiyasi - kishi mehnat faoliyati psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganadi;

- injenerlik psixologiyasi - avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorning faoliyatini, odam-texnika o'rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o'rganadi;

- yuridik psixologiya - huquq sistemasining amal qilishi bilan bog'liq masalalarning psixologik asoslarini o'rganadi;

- harbiy psixologiya - kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo'ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o'rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o'rganadi;

- savdo psixologiyasi - jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga oid, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko'rsatishning psixologik

omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarini ko'radi;

- tibbiyot psixologiyasi - shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o'rganadi.

Shuningdek, psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, iqtisodiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, rahbar psixologiyasi, muloqot psixologiyasi, pedagogik psixologiya, intellekt psixologiyasi, psixodiagnostika va boshqa ko'plab sohalari mavjud.

Biz mazkur mavzuga doir ma'ruza matnini tuzishda internet tarmog'ida keltirilgan ma'lumotlarga ham e'tiborimizni qaratdik. Bu ma'lumotlar asosan psixika va uning namoyon bo'lish shakllari, psixologiya fanining alohida fan sifatida ajralib chiqqan sohalari va ulardagi fenomenlarni chuqurroq ko'rib chiqishga imkon beradi, qarang (www.psychology.net.ru).

4.5. Psixologiyaning tadqiqot usullari

Aniq izlanish predmetiga ega bo'lgan har qanday fan o'sha predmetining mohiyatini yoritish va materiallar to'plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi va ular fanning **usullari** deb yuritiladi. Fanning salohiyati va obro'si ham birinchi navbatda o'sha metodlar yordamida to'plangan ma'lumotlarning **ishonchliligi va validliligiga** bog'liq bo'ladi. Bu fikrlar bevosita psixologiyaga ham aloqador bo'lib, metodlar masalasi bu fanda juda katta ahamiyatga molik masala sifatida qaraladi. Chunki yuqorida ta'kidlaganimizdek, psixik hodisalarni bevosita qo'l bilan ushlab, ko'z bilan ilg'ab, quloq bilan sezish qiyin. Lekin juda ko'plab fanlar bilan faol hamkorlik shunga olib kelganki, psixologiyaning har bir tarmog'i o'z vazifalarini yechish va ma'lumotlarga ega bo'lish uchun ko'plab usullari sinovlardan o'tkazib, eng ishonchli va mukammallarini saqlab qolgan.

Matematik statistika va ehtimollar nazariyasining psixologiya sohasida qo'llanilishi va unda erishilgan muvaffaqiyatlar avvalo har bir usulning ishonchlilik darajasini aniqlash, qolaversa, to'plangan

ma'lumotlarning qay darajada asosli va valid ekanligini isbotlashga yordam beradi.

Psixologiya fanida inson psixikasini tadqiqot qilish usullarining turlicha tasnifi mavjud. B.G.Ananov psixikani o'rganish metodlarini to'r guruhga ajratib bergan. Bu to'r guruh metodlar M.Ulug'bek nomli O'zbekiston Milliy Universiteti, Nizomiy nomli Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti, Farg'ona Davlat Universiteti kabi psixolog mutaxassis tayyorlaydigan oliygohlarda mufassal o'rganiladi. Har bir insonning o'zini va atrofida qilarni bilib olishiga imkon beradigan, murakkab bo'lmagan, qo'llash shartlari sharoitga mos bo'lgan va umum qabul qilingan usullar mavjud.

Kuzatish usuli tabiiy metodlar jumlasiga kiradi. Tashqi kuzatuv mohiyatan kuzatiluvchi xulq - atvorini bevosita tashqaridan turib, kuzatish orqali ma'lumotlar to'plash usulidir. O'z - o'zini kuzatish esa odam o'zida kechayotgan biror o'zgarish yoki hodisani o'zi o'rganish maqsadida ma'lumotlar to'plash va qayd etish usulidir.

Erkin kuzatuv ko'pincha biror ijtimoiy hodisa yoki jarayonni o'rganish maqsad qilib qo'yilganda qo'llaniladi. Masalan, bayram arafasida aholining kayfiyatini bilish maqsadida kuzatuv tashkil qilinsa, oldindan maxsus reja yoki dastur bo'lmaydi, kuzatuv obyekt ham qat'iy bo'lishi shart emas. Yoki dars jarayonida bolalarning u yoki bu mavzu yuzasidan umumiy munosabatlarini bilish uchun ham ba'zan erkin kuzatish tashkil etilishi mumkin. Standartlashtirilgan kuzatuv esa, buning aksi bo'lib, nimani, qachon, kim va kimni kuzatish qat'iy belgilab olinadi va maxsus dastur doirasidan chiqmasdan, kuzatuv olib boriladi.

Ijtimoiy hamda pedagogik psixologiyada guruhij jarayonlarning shaxs xulq - atvoriga ta'sirini o'rganish maqsadida bevosita ichkaridan kuzatuv tashkil qilinadi, bunda kuzatuvchi shaxs o'sha guruh yoki oila hayotiga tabiiy ravishda qo'shiladi va zimdan kuzatish ishlarini olib boradi. Bu bir qarashda kontrrazvedkachilarning faoliyatini ham eslatadi. Shu yo'l bilan olingan ma'lumotlar bir tomondan tabiiyligi va mufassalligi bilan qimmatli bo'lsa, ikkinchi tomondan, agar kuzatuvchida konformizm hislati kuchli bo'lsa, o'zi ham guruh hayotiga juda kirishib ketib,

undagi ayrim hodisalarni subyektiv ravishda qayd etadigan bo'lib qolishi ham mumkin. Guruhiy fenomenlarni tashqaridan kuzatish buning aksi - ya'ni kuzatuvchi guruhga yoki kuzatilayotgan jarayonga nisbatan chetda bo'ladi va faqat bevosita ko'zi bilan ko'rgan va eshitganlari asosida xulosalar chiqaradi.

Umuman, kuzatish usulining ijtimoiy hayot, professional ko'rsatkichlarni qayd qilishda so'zsiz afzalliklari bor, lekin shu bilan birga kuzatuvchining professional mahorati, kuzatuvchanligi, sabr - qanoatiga bog'liq bo'lgan jihatlar, yana to'plangan ma'lumotlarni subyektiv ravishda tahlil qilish xavfi bo'lgani uchun ham biroz noqulayliklari ham bor, shuning uchun ham u boshqa metodlar bilan birgalikda ishlatiladi.

So'rov usuli ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan hisoblanadi. Unda tekshiriluvchi tekshiruvchi tomonidan qo'yilgan qator savollarga muxtasar javob qaytarishi kerak bo'ladi.

Og'zaki so'roqni yoki ba'zan uni oddiygina qilib, suhbat metodi deb ataladi, o'tkazadigan shaxs unga ma'lum darajada tayyorgarlik ko'rgach so'roq o'tkazadi. Agar uning professional mahorati yoki tajribasi bunga yetarli bo'lmasa, so'rov o'z natijalarini bermasligi mumkin. Lekin mahoratli so'rovchi ushbu metod yordamida inson ruhiy kechinmalariga aloqador bo'lgan noyob ma'lumotlarni to'plash imkoniga ega bo'ladi.

Yozma so'roq yoki anketa usulining afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'roqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, hattoki, kompyuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Testlar oxirgi paytda hayotimizga dadil kirib kelgan tekshiruv usullari sirasiga kiradi. Ular yordamida biror o'rganilayotgan hodisa xususida ham sifat, ham miqdor xarakteristikalarini olish, ularni ko'pchilikda qayta - qayta sinash va ma'lumotlarni korrelyatsion analiz orqali ishonchlilikka tekshirish mumkin bo'ladi. Ayni testga qo'yilgan talab hech qachon o'zgarmaydi, hattoki, shunday testlar borki, ular turli millat va elat vakillarida, turli davrlarda ham o'zgarmagan holda ishlatilaveradi. Masalan, ravenning aqliy intellektni o'lchash, kettelning va ayzenkning shaxs testlari shular jumlasidandir.

Test - so'rov oldindan qat'iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani o'lchaydi, savollarga «ha» yoki «yo'q» tarzida javob berish so'raladi.

Test - topshiriq odam xulqi va holatini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda tutadi. Masalan, shaxs tafakkuridagi kreativlikni aniqlash uchun ko'pincha bir qarashda oddiygina topshiriq beriladi: berilgan 20 ta doira shaklidagi shakllardan o'zi xohlagancha rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Ma'lum vaqt va tezlikda bajarilish sur'ati, rasmlarning o'ziga xos va betakrorligiga qarab shaxs fikrlashi jarayonining naqadar nostandart, ijodiy va kreativligiga baho berilib, miqdoriy ko'rsatgich aniqlanadi. Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo'llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o'tkazish imkoniyatining borligi bo'lsa, kamchiligi - ba'zan tekshiriluvchi agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun'iy tarzda uning kechishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligidir.

Testlar ichida **proyektiv testlar** deb nomlanuvchi testlar ham borki, testning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo'ladi, ya'ni shunday topshiriq beriladiki, tekshiriluvchi topshiriqni bajarayotib, nimani aniqlashi mumkinligini bilmaydi. Masalan, mashhur Rorshaxning «siyoh dog'lari» testi, yoki TAT (tematik appersepsion test), tugallanmagan hikoyalar kabi testlarda bir narsaning proyeksiyasidan go'yoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi.

O'sha 1921 yilda kashf etilgan «siyoh dog'lari» va ularga qarab tekshiriluvchining nimalarni eslayotganligi, dog'lar nimalarga o'xshayotganligiga qarab, uning shaxs sifatidagi yo'nalishlari, hayotiy tamoyillari, qadriyatlariga munosabati, ishni bajarish paytidagi emotsional holatlari aniqlanadi. Bu testlar juda noyob, qimmatli, lekin uni faqat professional psixologgina qo'llashi va natijalarni mohirona tahlil qilishi talab qilinadi.

Psixologik eksperimentning mohiyati shundaki, unda ataylab shunday sun'iy bir vaziyat shakllantiriladi va tashkil etiladiki, aynan shu vaziyatda qiziqtirayotgan psixik jarayon yoki hodisa ajratiladi, o'rganiladi, ta'sir ko'rsatiladi va baholanadi. Agar tabiiy eksperiment o'sha qiziqtirayotgan fenomen tekshiriluvchi uchun tabiiy hisoblangan sharoitlarda (masalan, mehnat jarayonida, tatilda yozgi oromgohda, litsey auditoriyasida va shunga o'xshash) maqsadli tashkil etilib, o'rganilsa, laboratoriya eksperimenti maxsus joylarda, maxsus asbob - uskunalarda vositasida ataylab o'rganiladi. Masalan, diqqatingizning xususiyatlarini bilish kerak bo'lsa, psixologiya laboratoriyasida maxsus taxistoskop deb atalgan moslama yordamida yoki «Landolt halqachalari» deb nomlangan jadvallar yordamida o'rganish mumkin bo'ladi. Hattoki, ijtimoiy munosabatlar borasida ham o'zaro hamjihatlik, liderlik va konformlilik hodisalarini tekshirish uchun *gruppaviy integratorlar va gomeostat* deb nomlanuvchi moslamalar yaratilgan va ular yordamida guruhdagi turli xil hodisalar o'lchangan.

Modellashtirish metodi kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida o'rganilayotgan hodisaning tub mohiyati ochilmagan sharoitlarda qo'llaniladi. Bunda o'sha hodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o'sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o'rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Modellar texnik, mantiqiy, matematik yoki kibernetik bo'lishi mumkin. Matematik model asosida o'rganilgan hodisaga mashhur tadqiqotchilar Veber - Fexnerlarning sezgirlikning quyi va yuqori chegarasini aniqlashga qaratilgan matematik formulasi va shu asosda to'plangan ma'lumotlar tahlilini misol qilish mumkin.

Mantiqiy modellar yordamida ko'pincha inson aqli va tafakkuri jarayonlari va qonunlarini hisoblash mashinalari ish tamoyillari bilan qiyoslash orqali tuzilgan g'oyalar va simvollar ishlatiladi. Kibernetik modellashtirishda esa g'oyalar psixologiyasini EHMdagi matematik programmalashtirish tamoyillariga moslashtirish nazarda tutiladi. Hozir ko'pgina murakkab shaxs xususiyatlari ham programmalashtirilgan bo'lib, ular algoritmlar asosida qisqa fursatda ko'pgina sifatlarni ko'plab parametrlar nuqtai nazaridan hisoblab natijalarni umumlashtirishga imkon bermoqda. Ko'pincha matematik o'yinlar g'oyasi odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar sohasini o'rganishda ham qo'llanilmoqda. Ma'lum bo'lishicha, odamning fikrlash operatsiyalari bilan EHMLarning ishlash prinsiplari o'rtasida ma'lum uyg'unlik bor ekan, bu esa murakkab psixik jarayonlarni modellashtirish orqali inson aql-u zakovati chegarasini yanada kengaytirish istiqbolini beradi.

Umuman psixologiyaning va uning har bir alohida tarmoqlarining o'ziga xos metodlari bor. Ular ijtimoiy xulq va alohida individ ichki dunyosini kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi. Gap shundaki, ularni o'z vaqtida va professional tarzda qo'llay bilish va olingan natijalardan to'g'ri xulosalar chiqara olishdir.

4.6. Bilish jarayonlari

Bilish jarayonlari - psixik jarayonlar asosida tashkil topgan. Psixik hayot turli-tuman hodisalarda namoyon bo'ladi. Psixik hayot hodisalarida psixik jarayonlar, psixik mahsullar va psixik holatlar ajratiladi. Psixik jarayon – psixik hodisaning qonuniy, tadrijiy o'zgarishi, uning bir holat yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga o'tishidir. Psixik mahsullar – psixik jarayonlarning natijasidir. Bularga sezgi va idroklarning obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar shaklidagi subyektiv psixik mas'ullar kiradi. Yoqimli va yoqimsiz tuyg'ular, tinchlik-farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, uyg'oqlik va uyqu holatlari, dadillik va taraddudlanib qolish holatlarini boshdan kechirish psixik holatlarga kiradi. Xilma-xil psixik hodisalarni: bilish, emotsional soha (hissiyot sohasi) va

iroda sohasi deb uchga bo'lish qadimdan bor. Odam ongi faoliyatida zohir bo'ladigan ana shu turlar psixik funksiyalar deb ataladi.

Psixik bilish jarayoni – sezgilar, idrok, xotira, xayol, tafakkur, diqqat va nutq xafi bilish jarayonlaridan iborat.

Psixik **jarayonni amalga oshishida psixikaninig** faoliyati muhim rol o'ynayda. Uning yuksak ko'rinishi, ya'ni niyatimizga (oldindan o'ylagan maqsadimizga) yetmoq uchun shu maqsadga erishish yo'llari va vositalarini qamrab olib, shuningdek, uchraydigan qiyinchiliklarni bartaraf qilishda g'ayrat ko'rsatib qilinadigan faoliyat iroda sohasiga kiradi.

Kasbiy faoliyat shaxsdan juda ko'p bilimlarni hamda malakalarni talab qiladi. Nima uchun u yoki bu kasbni tanlaganini anglab yetgan shaxs (motivlar muammosi), endi o'z faoliyati va qobiliyatlarini boshqara bilishi va o'zi ustida muttasil ishlashi, malakalarini orttirib borishi kerak? *Kasbiy bilimdonlik* shaxs umumiy madaniyatining shunday yo'nalishiki, u kishidan faqat kasbiga taalluqli bo'lgan bilimlardan tashqari ushbu bilimlarning hosil bo'lish yo'llari va malakalarning takomillashuvini ta'minlovchi psixologik jarayonlar va holatlarni bilishni ham taqozo etadi. Bu psixologiyada bilish jarayonlari va ularning mohiyatini va kechishini bilish demakdir¹.

Ma'lumki, odamlar bir-birlaridan ko'p jihatlari bilan farq qiladilar. Masalan, ayrimlar ko'rgan-kechirganlarini juda yaxshi esda olib qolib, kerak vaqtda aniq esga tushira oladilar. Ba'zilar ko'zi bilan ko'rgan har qanday obyektни mayda detallarigacha bayon etish qobiliyatiga ega. Yana birlari eshitgan narsalari xususida aniqroq fikrlaydi, kimdir sodda, ravon tilda o'z his-kechinmalarini ayta olsa, boshqalar har bir hikoyaga, albatta, fantaziya elementlarini qo'shishga moyil bo'ladilar. Demak, odamlarning tashqi olamdan oladigan taassurotlari va ularni ongda tartiblashtirish qobiliyatlari har xil bo'larkan. Ikkinchi tomondan, shunday kasb-korlar borki, u shaxsdagi u yoki bu sifatlarning mukammalashib borishiga imkon beradi. Masalan, yirik avtomatik boshqaruv tizimlarida ishlaydigan

¹ Karimova V., Akramova F. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. – T., 2002. 45-46-bet.

operator o'z diqqatini har qanday mayda o'zgarishlarga ham qaratishga o'rgansa, konstruktor mavhum matematik hisob-kitoblarga usta bo'lib boradi. Iqtisodchi-moliyachi pulning har bir tiyinidan foyda olishga o'rgansa, shoir tabiatda barcha hodisa va voqealarni badiiy bo'yoqlarda, o'ziga xos idrok qilishga moyilligi oshadi

Demak, odamning tashqi olam xossa va xususiyatlarini ongida aks ettirishi uning iqtidori o'sishi va professional malakalari rivojlanganligiga bog'liq tarzda kechadi. Shuning uchun muhim ahaniyatga ega bo'lgan bilish jarayonlari - idrok, sezgilar, xotira, diqqat, tafakkur, iroda va hissiyotlarning inson hayoti va kasbiy o'sishidagi roliga to'xtab o'tamiz.

Bu jarayonlar insonga juda yaqin va tanish. Chunki har birimiz ongimiz borligini, atrofdagi narsalar va hodisalarning ayrim alohida hamda yaxlit xususiyatlarini bilamiz. Bu narsa va hodisalar bizda har bir alohida sharoitda o'ziga xos hissiy kechinmalarni keltirib chiqarishini ham bilamiz. Masalan, qorningiz och qolganda, yemishga bo'lgan talabingizni haqiqatan bor yoki yo'qligini birovlardan so'ramaysiz-ku? Yoki kitob mutolaa qilayotgan shaxs shu kitobni haqiqatdan ham o'zi o'qiyotganligini boshqalardan so'ramaydi. Bunday ishlar o'z-o'zidan tabiiy jarayonlardek kechaveradi. Faqat imtihon paytida kecha kechasi bilan mutolaa qilib, o'rganib chiqqan materialni nega hozir domla oldida eslay olmayotganligingiz sizni ko'proq qiziqtiradi va siz «Xotiram ustida ishlashim kerak» degan xulosaga kelasiz.

Darhaqiqat, bilish jarayonlari ham ma'lum ma'noda boshqariladigan jarayonlar bo'lib, agar siz o'z imkoniyatlaringizni kengaytirish yoki iqtidor darajangizni orttirmoqchi bo'lsangiz, bu jarayonlarga oid ma'lum qoidalar va xususiyatlarni bilib olishingiz kerak.

Inson ongi bir qarashda yaxlit narsa, aslida u ayrim alohida jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham atrof-muhitni, o'zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o'rganish uchun olimlar uni alohida psixik jarayonlarga bo'lib o'rgana boshlaganlar. Bu jarayonlar – sezgilar, idrok, xotira, diqqat, tafakkur, nutq va

boshqalardir. Bu jarayonlar shu qadar bir-birlari bilan bog'liqlik, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o'zi qiyin. Masalan, ko'rib idrok qilib turgan narsangizni fikrlamay ko'ringchi, uning mohiyatini bilasizmi? Diqqat bilan ko'rgan yoki o'qigan matningizni eslab qolasiz. Yoki biror narsa to'g'risida fikrlash uchun bizga bir vaqtda ham ilgari idrok obrazlari, ham eslab qolish mahoratimiz, ham ichki nutqimiz, irodamiz va diqqat kerak bo'ladi. Hattoki, tasodifan qo'limizga kirib ketgan zirapchaga reaksiyamiz ham emotsiyalardan tashqari, o'sha narsaning bu yerda qanday paydo bo'lganligi kabi qator tafakkur jarayonlarini keltirib chiqaradi.

Murakkab kompyuter texnikasi chiqqandan keyin odamning o'z psixik jarayonlariga qiziqishi yanada ortdi. Endi ma'lumotlarni qabul qilish (an'anaviy idrok deb ataluvchi jarayonga o'xshash), ularni qayta ishlash (tafakkurga o'xshash) va uni saqlash (xotira) haqida ko'p gapiradigan bo'lib qoldik. Lekin bu insondagi tabiiy jonli jarayonlar ahamiyati va tarbiyasi masalasini yanada yuqori ko'tardi.

Psixologiya sohasida eksperimental ishlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi aslida inson psixikasi kompyuterdan ko'ra murakkabligi va odam anglagan ma'lumotlaridan ko'proq narsalarni idrok qilib, qabul qilishini isbotladi. Masalan, maxsus asboblar yordamida aslida odam ko'rmayotgan, his qilmayotgan juda kuchsiz signallar ham fiziologik reaksiyalarni keltirib chiqarayotganligi qayd etildi. Masalan, shu narsa aniqlanganki, odam kino ko'rayotganda bir sekundda 24 kadrni idrok qiladi va biror tasvir ko'z o'ngida gavdalanadi. Psixologlar shunday eksperiment qilishdi: kunlarning birida o'ziga xos tasvir namoyish etildi. 24 ta kadr o'rniga 25 kadr berib, o'sha 25-kadrda «Koka - kola iching» degan yozuv berildi. Tabiiyki, oddiy idrok bu bitta kadrni ilg'amaydi. Lekin kinoteatr bufetida ushbu ichimlikni ichish kadrda keyin 18 foizga oshgan. Demak, aslida ong bu ma'lumotni qabul qilgan, lekin real anglash, oydinlashuv ro'y bermagan ekan.

Analogik holat xotiramizda ham tez-tez ro'y beradi. Kimnidir uchratib qolamizda, o'ylanamiz: qayerda ko'rgan ekanman? Hech eslolmaysiz, lekin yuzi, ko'zi va boshqa sifatlari tanishday. Buni

shunday izohlash lozimki, odam ko'rgan-kechirganlari aslida uning miyasida saqlanadi, biz ong sohasiga ayrim ma'lumotlarnigina chiqara olamiz. Faqat, kasal bo'lib yoki biror narsadan qattiq tashvishga tushganimizda kalamizga har xil o'y-fikrlar kelaveradi. O'shalar aslida bor narsalarning beixtiyor tiklanishi.

Ongdagi ma'lumotlarning aslida miyamizdagilardan kamligining asosiy sababi – odam har qanday ma'lumotni *saralab, tanlab qabul qiladi*, o'zi uchun «ahamiyatsiz» deb baholagan narsaga diqqat ham qilmaydi, eslab qolmaydi ham. U o'z ongida barcha mavjud ma'lumotni o'ziga xos tarzda qayta ishlaydi, o'zgartiradi. Shuning uchun ham har bir inson o'ziga xos va qaytarilmasdir – individualdir, deyiladi. Bilish jarayonlaridagi individuallik sabablarini tushunish uchun eng muhim bilish jarayonlari bilan tanishamiz.

Psixologlarning fikricha, inson nimaniki idrok qilsa, uni *figura va fonda* idrok qiladi. Figura – shunday narsaki, uni aniq anglash, ajratish, ko'rish, eshitish va tuyish mumkin. Fon esa aksincha, noaniqroq, umumiyroq narsa bo'lib, aniq obyektни ajratishga yordam beradi. Masalan, gavjum bozorda ketayotgan taqdirda ham o'z ismimizni birov aytib chaqirsa, darrov o'sha tarafga qaraymiz. Ism - figura bo'lsa, bozordagi shovqin - fon rolini o'ynaydi. Boshqacha qilib aytganda, biz biror narsani idrok qilayotgan paytimizda uni, albatta, biror fondan ajratib olamiz. Masalan, gul bozorida aynan qip-qizil atirgul sizga yoqib qolib, o'shani xarid qilasiz, qolgan gullar fonday ongingiz aktiviga o'tmaydi.

Shunday qilib, **idrok** – *bu bilishimizning shunday shakliki, u borliqdagi ko'plab, xilma-xil predmet va hodisalar orasida bizga ayni paytda kerak bo'lgan obyektни xossa va xususiyatlari bilan yaxlit tarzda aks ettirishimizni ta'minlaydi*. Ya'ni, idrokning asosida narsa va hodisaning yaxlitlashgan obrazi yotadiki, bu obraz boshqalaridan farq qiladi. Idrok o'ziga nisbatan soddaroq bo'lgan sezgi jarayonlaridan tashkil topadi. Masalan, olmaning shaklini, xidini, mazasini, rangini sezamiz, ya'ni alohida-alohida xossalar ongimizda aks etadi. Bu – sezgilarimizdir. Sezgilar yaxlit tarzda idrok jarayonini ta'minlaydi. Lekin olimlar idrokni sezgilarning

oddiygina, mexanik tarzdagi birlashuvi, degan fikrga mutlaq qarshilar. Chunki idrok ongli, maqsadga qaratilgan murakkab jarayon bo'lib, unda shaxsning u yoki bu obyektga shaxsiy munosabati va idrokdagi faolligi asosiy rol o'ynaydi. Masalan, buning isboti uchun, ko'pincha, **Rubin figurasi** tavsiya etiladi. Unda ikkita qora profil oq fonda berilgan. Bir qarashda ayrimlar bu rasmlarga qarab, «Bu – vaza» deb atasa, boshqalar uni bir-biriga qarab turgan ikki kishi yuzining yon tomondan ko'inishi, deb ta'riflashi mumkin. Shunisi xarakterliki, birinchi marta shu rasmni ko'rgan odam uni yaxlit idrok qilib, nima ekanligini *tushunishga* harakat qiladi, lekin biror figurani ko'rgach, ma'lum vaqtgacha boshqasini ko'rmay turadi. Agar shu idrok darajasi qolsa, ya'ni yana nimanidir ko'rishni xohlamasa, u ikkinchi figurani ko'rmasligi ham mumkin. Bu bizdagi idrok jarayonlarining faolligimizga, obyektga munosabatimizga bevosita bog'liqligini ko'rsatib turibdi. Ikkinchidan, idrok bizning kayfiyatimizga ham bog'liq. Tashvish bilan yo'lakchadan o'tib ketayotib, oyog'ingiz tagidagi narsa tugul, ro'paradagi odamni ham ko'rmay qolishingiz mumkin. Yoki san'at muzeyida tomosha qilib yurgan ikki kishi bir rasmda tamoman har xil narsalarni, elementlarni ko'rishi mumkin. Yaxshi kayfiyatda, yaxshi do'stlar kompaniyasida iste'mol qilgan taom sizga juda mazaliday tuyuladi. Agar talaba biror fan predmetidan qarzdor bo'lib qolsa, och qoringa yegan shirin taomi ham «tatimaydi», hatto, nima yeganini ham unutib qo'yadi. Yomon kayfiyat, ko'proq, qora, nursiz ranglarni idrok qilishga moyil bo'lsa, yaxshi, ko'tarinki kayfiyat, aksincha, hamma narsani eng yoqimli ranglarda «ko'radi». Bu yana bir bor idrokning oddiygina aks ettirish yoki bilish jarayoni emas, balki shaxsdagi faol ustanovkalarga bog'liq bo'lgan, mantiqan asoslangan ongli jarayon ekanligini isbotlaydi.

Shaxs idrok qilishi jarayonlariga xos bo'lgan bir nechta qonuniyatlar psixolog olimlar yozgan ilmiy adabiyotlarda keltirilgan, biz ularning ayrimlarini belgilaymiz:

Odam ko'rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qola oladi. Ma'lum bo'lishicha, bir vaqtning o'zida odam ongida 7 tadan ortiq belgiga ega bo'lgan ma'lumotning

qolishi qiyin ekan ekan. Bu yettita soʻz, son, belgi, narsaning shakli boʻlishi mumkin. Agar telefon raqamlari 8 ta belgili boʻlganda, uni yodda saqlash ancha qiyin boʻlarkan. Demak, ongning tanlovchanligi va maʼlumotlarni saralab, terib ishlatishi yana bir psixik jarayonni - xotirani bilishimiz lozimligini bildiradi. Odatda biz biror bir materialni oʻqiydigan boʻlsak, uni hech bir oʻzgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari material maʼlum oʻzgarishlarga yuz tutib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq boʻlib saqlanadi. Baʼzi bir material yoki maʼlumot xohlasak ham xotiradan oʻchmaydi, boshqasini esa, juda qattiq xohlasak ham, kerak paytda yodimizga tushirolmaymiz. Bu kabi savollar, inson bilish jarayonlaridagi eng muhim savollar boʻlib, baʼzan oʻz taraqqiyotimiz va kamolotimizni ham ana shunday omillarga bogʻlagimiz keladi.

Maʼlum boʻlishicha, inson miyasi har qanday maʼlumotni saqlab qoladi. Agar shu maʼlumot biror sabab bilan odamga kerak boʻlmasa, yoki oʻzgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yoʻqoladi. Lekin har doim ham bizning professional faoliyatimiz manfaatlariga mos maʼlumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham koʻpchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shugʻullanadi.

Xotira – bu tajribamizga aloqador har qanday maʼlumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bogʻliq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador maʼlumotlarning ongimizdagi aksidir.

Inson xotirasining yaxshi boʻlishi, yaʼni his-kechinmalarimiz, koʻrgan-kechirganlarimizning mazmuni toʻlaroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bogʻliq:

1. esda saqlab qolish bilan bogʻliq harakatlarning yakunlanganlik darajasiga;
2. shaxsning oʻzi shugʻullanayotgan ishga nechogʻlik qiziqish bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;
3. shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga munosabatining qandayligiga;
4. shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;
5. irodaviy kuchi va intilishlariga.

Xotira jarayonlari shaxsning faoliyatdagi yutuqlariga bog'liq bo'lgani uchun ham, uning tabiati, qanday kechishiga ko'plab olimlar ahamiyat berganlar. Masalan, nima uchun odam u yoki bu ma'lumotni xotirada saqlaydi, degan savolga turli olimlar turlicha javob beradilar. Masalan, fiziologlar uning sababini miyada hosil bo'ladigan nerv bog'lanishlari – assotsiatsiyalar bilan bog'lashsa, bioximiklar – ribonuklein kislota (RNK) va boshqa bioximik o'zgarishlar oqibatidadir, deb tushuntiradilar.

Psixologlar esa xotirani doimo inson faoliyati, uning shaxs uchun ahamiyati va motivlar xarakteri bilan bog'laydilar. Chunki shaxsning yo'nalganligi, uning hayotdagi mavqei va qobiliyatlarining rivojlanganlik darajasi aynan xotirasining mazmuniga bog'liq. Shuning uchun, hattoki, shunday gap ham bor: «Nimani eslashingni menga ayt, men sening kimligingni aytaman».

Amaliy nuqtayi nazardan xotiraning samaradorligi, uni o'quv va mehnat faoliyati jarayonida oshirish katta ahamiyatga ega. Chunki, ko'pincha, odamlar orasida ishchanrog'i, o'quvchi yoki talabalar orasida bilimirog'i ham bir qarashda xotirasining kuchi bilan boshqalardan ajralib turadi. Buyuk bobokalonimiz Amir Temurning xotirasi haqida afsonalar yuradi. Masalan, u o'z qo'l ostidagi beklarning nafaqat ismini, balki otasining ismlarini ham yoddan bilarkan, uchrashuvlarda bevosita nomini aytib murojaat qilarkan. Bu fazilat ham uning o'z qo'l ostidagilar orasida obro'sining balandligiga ta'sir ko'rsatgan. Amerikaning mashhur prezidentlaridan Avraam Linkoln ham ana shunday fenomenal xotirani o'z yaqinlari va ish yuzasidan u bilan bog'liq bo'lgan xodimlarga nisbatan namoyon etib, lol qoldirgan ekan. Demak, xotira tarbiyasi, uni kerakli yo'sinda rivojlantirish, kerak bo'lsa, shaxsiy obro' hamda ishdagi samara masalasi bilan bevosita bog'liq ekan. Umuman, **xotiraning samaradorligi** - *eslab qolishning ko'lami va tezligi, esda saqlashning davomiyligi, esga tushirishning aniqligi bilan bog'lanadi*. Demak, odamlar ham aynan shu sifatlarga ko'ra ham farqlanadilar:

1. materialni tezda eslab qoladiganlar;
2. materialni uzoq vaqt esda saqlaydiganlar;

3. istagan paytda osonlik bilan esga tushiradiganlar.

Ba'zi odamlarning xotirasiga xos jihatlarni tug'ma deb atashadi. To'g'ri, oliy nerv tizimi, uning o'ziga xos ishlash xususiyatlari xotiraning o'ziga xos individual uslubini belgilashi mumkin. Lekin hayotda, ko'pincha, shaxsning bilish jarayonlari va sezgi organlarining ishlash qobiliyatlariga bog'liq tarzda ajralib turadigan tiplari haqida gapirishadi. Masalan, ayrim odamlar ko'rgan narsalarini juda yaxshi eslab qoladi, demak, ularning *xotirasi ko'rgazmali-obrazli* bo'lib, ko'zi bilan ko'rmaguncha, narsaning mohiyatini tushunmaydi ham. Boshqalar esa o'zicha fikrlab, nomini aytib, mavhum tarzda tasavvur qilmaguncha, eslab qolishi qiyin bo'ladi. Bundaylar *so'z – mantiqiy xotira* tipi vakillaridir. Yana bir tipli odamlar bevosita his qilgan, «yuragidan» o'tkazgan, unda biror yorqin emotsional obraz qoldira olgan narsalarni yaxshi eslab qoladilar, bu *emotsional xotiradir*. Lekin yana bir xotira egalari borki, ularni *fenomenal xotira* sohiblari deb atashadi. Psixologiyaga oid kitoblarda ana shunday xotiraga ega bo'lgan kishilar to'g'risida ko'p yozilgan. Bu shunday kishilarki, ular bir vaqtning o'zida nisbatan juda katta hajmdagi ma'lumotlarni esda saqlay oladi va esga tushiradi. Masalan, tarixiy shaxslar orasida **Yuliy Sezar, Napoleon, Motsart, Gauss**, shaxmat ustasi **A.Alexin** kabi insonlar xotirasi ana shunday noyob bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor. Taniqli, rus psixologi va neyropsixologi **A.R.Luriya** ham ana shunday xotira sohiblaridan biri - asli kasbi jurnalist bo'lgan **Shereshevskiy** degan shaxs xotirasini ataylab uzoq vaqt mobaynida o'rgangan. Uning xotirasi shunday ediki, **Dantening** «Ilohiylik komediyasi»dan olingan uzundan-uzoq parchani bir marta qarab olgandan so'ng, 15 daqiqadan so'ng so'zma-so'z aytib bera olgan. Shunisi xarakterli ediki, komediya unga notanish bo'lgan italyan tilida yozilgan edi. Ko'pchilikni qanday qilib yaxshi, mustahkam esda saqlab qolish muammosi qiziqtirsa, Shereshevskiy uchun qanday qilib unutish masalasi murakkab edi. Uni xotira obrazlari doimo qiynar, ko'rgan narsalari ko'z oldida gavdalanaverar edi. Qanday qilib eslab qolasiz? degan savolga u shunday javob bergan: men «materialni» o'zimga tanish va sevimli bo'lgan Moskva

ko'chalariga joylashtiraman. Bir marta bir materialning bir bo'lagi o'sha «ko'chaning» salqin tushgan yeriga tushib qolib, esga tushirishi ancha qiyin bo'lgan ekan. Shunga o'xshash har bir fenomenal xotira egalarining o'ziga xos eslab qolish uslublari bo'lar ekan. Shotlandiyalik matematik **A.Etkin** 1933-yili 25 ta bir-biri bilan bog'lanmagan so'zlardan iborat ikki qatorni eslab qolib, hech bir xatosiz uni 27 yildan keyin esga tushira olgan. «Qilich va qalqon» kinofilmidagi rus razvedkachisi **I.Vaysning** natsistlar tomonidan rejalashtirilgan birinchi navbatda batamom yo'q qilinishi lozim bo'lgan obyektlar – shifrlari bilan ko'rsatilgan ro'yxatini bir karra ko'rib chiqib, bir necha daqiqadan so'ng esga tushirganini eslang. U ham go'yoki, ko'rib turganday o'sha ro'yxatlarni qaytadan o'qiganday, takrorlaydi. Tarixda bunday kishilar bor va ular bizning oramizda ham yo'q emas. Muhimi shundaki, ana shu fenomenal xotirani shaxs va jamiyat manfaatiga mos tarzda unumli ishlata bilishdir. Esda saqlangan ma'lumotni xotiradan chiqarib olib, qayta tiklash ham muhim muammo. Chunki, ko'pincha, biz xotiramizda kechagina o'qigan yoki yaqindagina o'qituvchimiz aytib bergan ma'lumotning borligini bilamiz-u, lekin kerak vaqtda uni esga tushira olmaymiz. Ma'lumotni xotiradan chaqirib olish omillariga quyidagilar kiradi:

Ma'mulotning anglanganligi. Biz o'zimiz to'la anglagan, tushungan narsalarni osonroq esga tushiramiz. Masalan, alifboni juda oson esga tushiramiz, yoki 1, 2, 3, 4 va hokazo tartibli sonlarni bir ko'rgandan so'ng u milliongacha bo'lsa ham esga tushirishimiz sirayam qiyin emas. Lekin shu sonlardan bor yo'g'i 7 - 8 tasini teskari yoki aralash tartibda yozilgan bo'lsa, ularni esga tushirish ancha mushkul bo'ladi. «Psixologiya» yozuvini esga tushirish juda oson, lekin «ipioxoyaslg» harflari to'plami aynan o'sha harflardan iborat bo'lsa ham sira esga tushira olmaymiz. Demak, materialni yaxshilab esda saqlash va esga tushirish uchun uni tushunish va anglash kerak. Mazmunini va mohiyatini tushungan holda, iloji bo'lsa, o'zimizdagi qiziqishlarga bog'lay olishimiz kerak.

Kutilmagan ma'lumot. Kutilmaganda paydo bo'lgan yangi va yaxshi ma'lumot ham yaxshi esga tushadi. Masalan, sonlar qatorida

berilgan bitta harf, yoki aksincha, harflar orasidagi bitta son, uzun jumlar orasida paydo bo'lgan qisqa jumla esga tezroq va aniqroq tushadi. Buning oddiy sababi – biz kutilmaganda paydo bo'lgan ma'lumot yoki narsaga hayratlanamiz, jonli emotsiyalar bilan javob beramiz, bu esa yaxshi eslab qolishga va, kerak bo'lganda, yorqin tiklashga asosdir.

Ma'lumotning mazmun yoki shakl jihatdan bir-biriga yaqinligi. Masalan, agar ko'plab bir-biriga bog'liq bo'lmagan so'zlar orasida «erkak» va «ayol» so'zlari paydo bo'lgan bo'lsa, bittasining esga tushirilishi ikkinchisining ham esda tiklanishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham o'quv rejasiga kiritilgan barcha fanlar shunday birin-ketinlikda beriladiki, birini o'zlashtirish ikkinchisining ham o'zlashtirilishiga, bir-birini to'ldirishga xizmat qiladi.

Esda saqlash vaqti bilan esga tushirish vaqti o'rtasidagi farq. Odamda berilgan ma'lumotni idrok qilish va shu orqali esda saqlash vaqti qanchalik ko'p bo'lsa, esga tushirish ham osonroq bo'ladi. Shuning uchun ham uzoq muddatli xotirada saqlanadigan informatsiya uzoq vaqt mobaynida, ko'pincha, bir necha marta qaytarib beriladi, qisqa muddatlida esa bir marta, qisqa fursatda beriladi va shu narsani esga tushirish kerak bo'lganda, tiklanmaydi. Masalan, biror tekstni kompyuterga kiritish uchun o'rtog'ingizga berib, keyin nimalarni kiritganini so'rang. Javob aniq: «Esimda yo'q». Ya'ni ma'lumotning umumiy mazmuni yodda qolsa ham, asosiy tushunchalar va mohiyat esda qolmaydi.

Shunday qilib, xotira faol jarayon bo'lib, u shaxsning u yoki bu turli ma'lumotlar bilan ishlash malakasiga, unga munosabatiga, materialning qimmatini tasavvur qilishiga bevosita bog'liq bo'ladi. Eng xarakterli narsa shuki, inson faqat eshitgan ma'lumotining 10 foizini, eshitgan va ko'rgan narsasining 50 foizgachasini, o'zi faol bajargan ishlarining deyarli 90 foizini yodda saqlaydi. Bu ko'plab psixologik eksperimentlarda isbot qilingan. Shaxsning o'zi o'ylab topib, o'zi bevosita bajargan ishlari juda oson esga tushadi. Bu hodisa psixologiyada “*generatsiya effekti*” deb ataladi. Agar talaba yoki o'quvchi ham o'zi biror teoremani mustaqil ravishda isbot qilgan bo'lsa, yoki biror xulosaga mustaqil ravishda kelolgan bo'lsa,

o'qituvchi tushuntirgan hodisaga yaqin narsa to'g'risida o'rtoqlariga so'zlab bergan bo'lsa, albatta, uni xohlagan paytda osongina esga tushiradi. Shuning uchun ham oxirgi paytlarda o'yin metodlari, munozara metodlaridan o'quv jarayonida ham keng foydalanilmoqda. Hattoki, kattalarni qisqa fursatda o'qitish va malakalarini oshirishda ham turli xil amaliy o'yinlardan, ijtimoiy psixologik treninglardan foydalanishning ma'nosi ham shunda - yaxshi va tez eslab qolish hamda samarali esga tushirish. Iqtisodiy o'quvlarda turli xil «keys stadi»larni tahlil qilish va o'z nuqtayi nazaricha maqbul harakat shakllari, qarorlar qabul qilish ham mutaxassislar malakasini oshirishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Ushbu mavzuda fanning predmeti, asosiy vazifalariga urg'u berilgan. Mazkur predmet bilan bog'liq bo'lgan ilmiy tadqiqotlar natijalari o'rganib chiqilgan. Fanning kategoriyalariga tavsif berilgan. Inson psixikasining namoyon bo'lish shakllari batafsil bayon etilgan. "Shaxs", "ong", psixologik jarayonlar, hodisalar, voqealar hususida so'z yuritilgan. Asosiy psixologik usullar va ularni qo'llash shakllari keltirilgan. Talabalar kelgusi faoliyati mobaynida amaliyotda qo'llashi mumkin bo'lgan usullar tavsiya etilgan.

Mavzu orqali psixologiya fanining eng muhim usullari, tadbqiqiy va amaliy sohalari hamda amaliy psixologiyaning yo'nalishlari batafsil bayon etilgan. Psixologiyaning maxsus tarmoqlaridan - yosh va pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya, iqtisodiy psixologiya, yuridik psixologiya, sanoat va ishlab chiqarish psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, tibbiyot psixologiyasi, psixodiagnostika va differensial psixologiyalar keng tarzda yoritib berilgan. Asosiy psixologik metodlar va ularni qo'llash shakllari keltirilgan. Talabalar kelgusi faoliyatlari mobaynida amaliyotda qo'llashi mumkin bo'lgan usullar tavsiya etilgan.

Ushbu mavzuda psixik jarayonlarning qonuniy, ketma-ket o'zgarishi, uning bir stadiya yoki fazodan ikkinchi stadiya yoki fazoga o'tishi, psixik mahsullarning natijasi, sezgi va idroklarning

obrazlari, tasavvurlar, muhokamalar, tushunchalar shaklidagi subyektiv psixik mas'ullar haqida fikr yuritilgan. Yoqimli va yoqimsiz tuyg'ular, tinchlik-farog'at, hayajonlanish va ma'yuslanish, uyg'oqlik va uyqu holatlari, dadillik va taraddudlanib qolish holatlarini boshdan kechirish psixik holatlar yoritilgan. Xilma-xil psixik hodisalarga etibor qaratilgan.

GLOSSARIY

Amaliy psixologiya – inson ruhiyatining rivojlanishi va harakatga kelishi qonuniyatlari, ruhiy jarayonlar, individual – tipologik xususiyatlar bilan bog'liq bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik hayot va mehnat faoliyatida qo'llashga qaratilgan.

Ijodiy tafakkur – ma'lum bir predmet, narsalar, hodisa, va voqealar to'g'risida atroflicha fikr yuritish hodisasi.

Kichik biznes – xo'jalik yuritishning shunday shakli – bunda korxonalar davlatga bog'liq bo'lmagan holda mustaqil amal qiladilar.

Longityud tadqiqot – sinaluvchini uzoq muddat va doimiy ravishda o'rganish jarayoni.

Ma'naviy barkamollik – ma'nau va ruhan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish

Mehnat psixologiyasi – kishi mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini, qonuniyatlarini o'rganuvchi fan.

Milliy mafkura – ijtimoiy-etnik birlik bo'lmish millatning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, siyosiy ehtiyojlari va manfaatlarini, maqsad va intilishlarini ifoda etuvchi, ularni amalga oshirishning usullari hamda vositalarini belgilovchi g'oyalar tizimi.

Mustaqil fikrlash – tevarak-atrofdan sodir bo'layotgan voqea-hodisalar borasida o'z munosabatiga ega bo'lish qobiliyati

O'zini anglash – insonni o'z jismoniy va aqliy imkoniyatlari, ichki zaxiralari, bilim, ko'nikma, va malakalari haqidagi tasavvurlari, o'zining xatti-harakatlariga bergan xolisona bahosi bilan bog'liq bo'lgan jarayon.

Pedagogik psixologiya – kishiga ta’lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o’rganuvchi fan.

Psixika – yuksak darajada tashkil topgan materiya, miya funksiyasi. Uning mohiyati tuyg’ular, idrok, tasavvur, fikrlash, iroda, diqqat, xotira va boshqa ko’rinishlarda aks etadi.

Psixik jarayonlar - u yoki bu psixik maxsulot natijalari (psixik obrazlar, holatlar, tushunchalar, hissiyot va x.k.)ni hosil qiluvchi, shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi jarayonlar. Ular diqqat, xotira, sezgilar, tafakkur, hissiyotlar, qabul qilish, tasavvur, nutq kabi tushunchalarda aks etadi.

Psixologiya – odamning obyektiv borliqni sezgi, idrok, tafakkur, tuyg’u-hissiyot va boshqa psixik holatlar orqali aks ettish jarayonini o’rganuvchi fan.

Psixik holatlar – ruhiy shakllarga ega bo’lgan diqqat, hissiyot, iroda jarayonlarini aks etadi. Ular xushchaqchaqlik, ruhlanish, siqilish, ziyraklik, qat’iylik, tirishqoqlik kabi individual xususiyatlarning muayyan barqarorligini namoyish etadi.

Pilotaj tadqiqot – tadqiqotning muammoli izlanuvchi turi, asosiy tadqiqotgacha o’tkaziladigan va soddalashtirilgan shakli.

Psixodiagnostika – shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlovchi va ko’rsatkichlarni ishlab chiquvchi psixologik usuli.

Psixologik usullar – psixik qodisalarni va ularning qonuniyatlarini ilmiy tomondan o’rganishning asosiy yo’l-yo’riqlari.

Psixokorreksiya – shaxsning psixik rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish usullarini qo’llash jarayoni.

Psixologik xizmat – psixologiyani amaliyotda qo’llash tizimi. U turli sohalarda diagnostika, konsultatsiya, ekspertiza vazifalarini bajaradi.

Umumiy psixologiya – psixik jarayonlar, hodisalar, xususiyatlarning umumiy qonuniyatlari va o’ziga xos jihatlarini o’rganuvchi maxsus fan sohasi.

Usul – bilishning nazariy va amaliy o’zlashtirish imkoniyatlari yig’indisi.

Xususiy tadbirkorlik – erkin bozor iqtisodiyotida o‘z qobiliyat va imkoniyatlaridan foydalangan holda tijorat va ishlab chiqarish sohalaridagi faoliyat.

Yuridik psixologiya – “inson-huquq” tizimidagi psixologik qonuniyatlarni o‘rganuvchi fan.

Longityud tadqiqot – sinaluvchini uzoq muddat va doimiy ravishda o‘rganish.

Usul – bilishning nazariy va amaliy o‘zlashtirish usullari yig‘indisi.

Pilotaj tadqiqot – tadqiqotning muammoni izlovchi turi, asosiy tadqiqotgacha o‘tkaziladigan va soddalashtirilgan shakli.

Psixodiagnostika – shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini aniqlovchi va o‘lchashni ishlab chiquvchi psixologiya usuli.

Psixologik usullar – psixik hodisalarni va ularning qonuniyatlarini ilmiy tomondan o‘rganishning asosiy yo‘l-yo‘riqlari.

Psixokorreksiya – shaxsning psixik rivojlanishidagi kamchiliklarni tuzatish usullarini qo‘llash jarayoni.

Psixologik xizmat – psixologiyani amaliyotda qo‘llash tizimi. U turli sohalarda diagnostika, konsultatsiya, ekspertiza vazifalarini bajaradi.

Diqqat – ruhiy faoliyatning ma‘lum ob‘ektga jamlangani va yo‘nalganligi.

Idrok etish – ob‘ektlarni yaxlit obrazlar orqali tasavvur qilish.

Taassurot – oliy mavjudotlarga hos bo‘lgan ruhiy holat.

Xotira (ing. “memory”) – ob‘ektiv hayotni ruhiy ifodalash shakli. Uning asosida qabul qilish, saqlab qolish, qayta tiklash va esga tushirish operatsiyalari ishga tushadi.

His-tuyg‘ular – ruhiy ifodaning insonga va hayvonlarga hos bo‘lgan alohida shakli. Ular sub‘ektiv kechinmalar, shuningdek fiziologik ta‘sirlar orqali namoyon bo‘ladi.

TAKRORLASH BO‘YICHA SAVOLLAR

1. Psixologiya faniga umumiy tavsif.
2. Psixologiya fanining tarixiy rivojlanishi.

3. Shaxsning individual tipologik xususiyatlari tarifi.
4. Psixologiyaning zamonaviy tarmoqlari.
5. Psixologik bilimlarning fanlar tizimidagi o'ri.
6. Psixik jarayonlar tavsifi.
7. Psixik holatlar tavsifi.
8. Psixologiyaning yangi tafakkur va milliy mafkurani shakllanishidagi o'ri.
9. Psixologiyaning ilmiy-tadqiqot usullari va ularning ishonchliligi.
10. Kasbiy faoliyat.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. M.Davletshin, S.To'ychieva. Umumiy psixologiya – T.: TDPU, 2002.
2. M.Zufarova, P.Ivanov. Umumiy psixologiya. – T.: O'zbekiston faylasuflari jamoasi, 2008.
3. V.Karimova, F.Akramova. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. -T., 2002.
4. Д. Майерс. Социальная психология. – С.Пб.: Питер, 2000.
5. Р.Немов. Общая психология. – С.Пб.: Питер, 2007.
6. А.Радугин. Психология и педагогика. – М.: Изд-во Центр, 2013.
7. A.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – T., 2014.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Psychology-Concise-Introduction-Richard-Griggs/dp/1464192162> Richard A. Griggs. Psychology: A Concise Introduction. Pub.: Worth Publishers, Fifth edition, 2016, 592 pages.
2. <https://www.amazon.com/Connect-Access-Essentials-Understanding-Psychology/dp/1259737284> Robert Feldman. Connect Access Card for Essentials of Understanding Psychology. Pub.: McGraw-Hill Education, 12 edition, 2016, 171 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan quyidagi manbalarni o'rganish maqsadga muvofiq.

1. Рубинштейн С.Л. Общая психология. – М., 2013. Mavzu doirasida bilimlarni boyitish tavsiya etiladi.

2. Zufarova M., Ivanov A. Umumiy psixologiya. – T., 2008. Darslikda yoritilib o'tilgan 1-chi mavzuni o'rganish tavsiya etiladi.

3. Чалдини Р. Психология влияния. – М., 2012. Mavzu doirasida bilimlarni boyitish tavsiya etiladi.

4. www.expert.psychology.ru Mavzuga doir manbalar bilan tanishib chiqish foydadan holi emas.

5. www.psycho.all.ru Mavzuga doir manbalar bilan tanishib chiqish foydadan holi emas.

6. www.psychology.net.ru Mavzuga doir manbalar bilan tanishib chiqish va shaxsiy kutubxonaga joylashtirish foydadan holi emas.

7. www.psy.piter.com Mavzuga doir manbalar bilan tanishib chiqish va shaxsiy kutubxonaga joylashtirish foydadan holi emas.

5-MAVZU.

SHAXSNING INDIVIDUAL-TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI

- 5.1. Individual - psixologik xususiyatlar tasnifi.
- 5.2. Qobiliyatlardagi tugʻma va orttirilgan sifatlar.
- 5.3. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi.
- 5.4. Temperament xususiyatlari.
- 5.5. Xarakter va shaxs.

TAYANCH SOʻZLAR VA IBORALAR:

Shaxs, individuallik, qobiliyatlar, temperament, qon almashuvi, moddalar almashuvi, xarakter.

5.1. Individual - tipologik xususiyatlar tasnifi

Yuqorida taʼkidlaganimizdek, har bir shaxs oʻziga xos qaytarilmas dunyo. Dunyoda bir-biriga aynan oʻxshash boʻlgan ikki kishini topish juda mushkul. Odam tashqi qiyofasi, boʻyi-basti bilan boshqa biror kimsaga oʻxshashi mumkin, Lekin feʼli, mijozi va shaxs sifatidagi xususiyatlari nuqtai nazaridan aynan bir xil insonlar boʻlmaydi. Hattoki, olimlar bitta tuxumda rivojlangan egizaklarda ham juda koʻp jihatdan aynan oʻxshashlikni qayd qilishgan, shaxsiy sifatlaridagi korrelyatsiyada esa baʼzi tafovutlar aniqlangan.

Shaxs – qaytarilmas, u oʻz sifatleri va borligi bilan noyobdir. Ana shu qaytarilmaslik va noyoblikning asosida uning individual-psixologik xususiyatlari majmui yotadi. Shu oʻrinda biz yuqorida taʼrif bergan shaxs tushunchasi bilan yonma-yon ishlatiladigan yana ikki tushunchaga izoh berish oʻrinli deb hisoblaymiz. Bu - «individ» va «individuallik» tushunchalaridir. «*Individ*» tushunchasi umuman «odam» degan tushunchani toʻldirib, uning ijtimoiy va biologik mavjudot sifatida mavjudligini tasdiqlaydi va uni bir tomondan, boshqa odamlardan farqlovchi belgi va xususiyatlarini oʻz ichiga oladi, ikkinchi tomondan, oʻziga va oʻziga oʻxshashlarga xos boʻlgan

umumiy va xarakterli xususiyatlarni qamrab oladi. Demak, individ - insonga aloqadorlik faktini tasdiqlovchi ilmiy kategoriyadir.

Individuallik - yuqoridagi ikkala tushunchaga nisbatan torroq tushuncha bo'lib, u ma'lum odamni boshqa bir aniq odamdan farqlovchi barcha o'ziga xos xususiyatlar majmuini o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan shaxs tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, shaxsning individualligiga uning qobiliyatlari, temperamenti, xarakteri, irodaviy sifatlari, emotsiyalari, xulqiga xos motivatsiya va maqsadni anglash jarayoni kiradi. Aynan shu qayd etib o'tilgan kategoriyalar shaxsdagi individuallilikni ta'minlovchi kategoriyalardir. Uning ma'nosi shundaki, bo'yi, eni, yoshi, sochining rangi, ko'z qarashlari, barmoq harakatlari va shunga o'xshash sifatlari bir xil bo'lgan insonlarni topish mumkin, Lekin xarakteri, qobiliyatlari, temperamenti, faoliyat motivatsiyasi va boshqalarga aloqador sifatlari majmui bir xil bo'lgan odamni topib bo'lmaydi. Ular – individualdir:

Qobiliyatlar - shaxsdagi shunday individual, turg'un sifatlarki, ular odamning turli xil faoliyatdagi ko'rsatgichlari, yutuqlari va qiyinchiliklari sabablarini tushuntirib beradi.

Temperament - insonning turli vaziyatlarda narsa, hodisa, holatlar va insonlarning xatti-harakatlariga nisbatan reaksiyasini tushuntirib beruvchi xususiyatlari majmuidir.

Xarakter - shaxsning alohida insonlar va insonlar guruhi, o'z-o'ziga, vaziyatlar, narsalar va hodisalarga nisbatan munosabatlaridan orttiradigan sifatlarini o'z ichiga oladi.

Irodaviy sifatlari - har birimizning o'z oldimizga maqsad qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishimizni ta'minlovchi ma'lum sifatlarimiz majmuini o'z ichiga oladi.

Emotsiyalar va motivatsiya esa atrofimizda sodir bo'layotgan hodisalar, bizni o'rab turgan odamlar va ularning xatti-harakatlarini ruhan qanday qabul qilib, ularga bildiradigan hissiy munosabatlarimizni bildiruvchi sifatlarimiz bo'lib, ular ayni vaziyatlardagi real holatlarimizdan va ularning ongimizda aks etishidan kelib chiqadi.

Ijtimoiy ustanovka - yuqoridagi barcha xususiyatlar kompleksiga ega insonning turli ijtimoiy vaziyatlardagi faoliyat va harakatlarga ruhan hozirligi va munosabat bildirish uslubidan kelib chiqadigan chuqur ichki holatidir.

Biz yuqorida sanab o'tgan individual-psixologik xususiyatlarning ahamiyati katta. Ular bizning jamiyatdagi o'rnimiz, obro'-e'tiborimiz, ishdagi va o'qishdagi yutuqlarimiz, inson sifatidagi qiyofamizni, kim ekanligimizni, kerak bo'lsa, o'zligimizni belgilaydi. Kim bilan qayerda uchrashmaylik, o'sha insonning bugungi holati, qayfiyati, bizga va biz bildirayotgan fikrlarga munosabati, hamkorlikda ishlash tilak-istaklariga doimo e'tibor beramiz va bu masala biz uchun muhim bo'ladi. Xuddi shunday suhbatdosh ham suhbatning boshidanoq, bizni o'rgana boshlaydi. Chunki agar suhbatdoshlar bir - birlarini bilsalar birgalikdagi faoliyatni samarali tashkil etish va undan foyda olish imkoniyati ko'proq bo'ladi. Shuning uchun ham ishda ham, dam olishga otlangan chog'da ham, qayerda bo'lsa ham o'zimizga «qo'shni» tanlaganda uning inson sifatida qanday ekanligiga qiziqamiz. Agar suhbatdosh yoki sherik bizga tanish bo'lmasa, uni taniganlardan oldindan so'rab ham olamiz va bunda aynan uning nimaga qobilligi, fe'li, ishga, odamlarga munosabatini so'raymiz va xohlaymizki, u to'g'risida «Juda xushfe'l, odamgir...» kabi tasniflarni eshitgimiz keladi. Biror yerga ishga kirayotgan paytda ham rahbar albatta o'ziga yaqin odamlardan yangi xodimning xarakterini, qobiliyatini va muhim narsalarga munosabatini, albatta, so'raydi va shu asosda suhbatga tayyorlanadi.

Demak, individual sifatlar bizning ongli hayotimizning ajralmas qismi, idrokimiz, xotiramiz va fikrlarimiz yo'naltirilgan *muhim predmet* ekan. Chunki aynan ular bizning turli faoliyatlarni amalga oshirish va ishlarni bajarishdagi individual uslubimizga bevosita aloqador. Kimdir juda chaqqon, tez ish qiladi, lekin sifatsiz. Kimdir juda yaxshi qoyilmaqom ish qiladi, lekin juda sokin, kimdir ishga yuzaki qarab, nomiga uni bajarsa, boshqa bir odam unga butun vujudi va e'tiqodi bilan munosabatda bo'lib, tinimsiz izlanadi va jamiyat uchun manfaat qidiradi. Shuning uchun ham

individuallikning faoliyat va muloqotdagi samarasini inobatga olib, eng muhim individual-psixologik xususiyatlarni alohida o'rganamiz.

5.2. Qobiliyatlardagi tug'ma va orttirilgan sifatlar

Ba'zan o'ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat tug'ma ekanligiga ishora qilishadi. Qobiliyati, genial olim, san'atkor yoki mutaxassis haqida gap ketsa ham xuddi shunday. Umuman qobiliyatlarning tug'ma yoki orttirilgan ekanligi masalasi ham olimlar diqqat markazida bo'lgan muammolardan. Psixologiyada tug'malik alomatlari bor individual sifatlar *layoqatlar* deb yuritildi va uning ikki xili farqlanadi: tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Birinchisi odamdagi tug'ma xususiyatlardan - oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miyaning yarim sharlarining qanday ishlashi, qo'l-oyoqlarning biologik va fizilogik sifatleri, bilish jarayonlarini ta'minlovchi sezgi organlari - ko'z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy ota-onadan genetik tarzda o'tadi), ijtimoiy layoqat - bola tug'ilishi bilan uni o'ragan muhit, muloqot uslublari, so'zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar (ular ota-ona tomonidan yaratiladi)dir. Layoqatlilik belgisi - bu o'sha individga aloqador bo'lib, u bu ikkala layoqat muhitini boricha qabul qiladi.

Qobiliyatsizlik va intellekt ning pastligi sabablaridan ham biri shuki, ana shu ikki xil layoqat o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, genial rassom oilasida bola tug'ildi deylik. Unda rassomchilik uchun tug'ma, genetik belgilar otasi tomonidan berilgan deylik. Lekin bolaning onasi farzandining ham rassom bo'lishini xohlamasligi, o'ziga o'xshash qo'shiqchi bo'lishini xohlashi mumkin. Ayol bolani yoshlikdan faqat musiqa muhitida tarbiyalaydi. Tabiiy layoqatning rivoji uchun ijtimoiy layoqat muhiti yo'q, ijtimoiy layoqat o'sishi uchun esa tabiiy, tug'ma layoqat yo'q bo'lgani sababli, bolada hech qanday talant namoyon bo'lmasligi, u oddiygina musiqachi yoki qo'shiqchi bo'lish bilan cheklanishi mumkin. Intellekt testlari va qobiliyatdagi tug'ma va orttirilgan

belgilarni o'rganishning psixologik ahamiyati aynan shunda. Ilk yoshlikdan bolaning o'zidagi mavjud imkoniyatlarni rivojlantirish shart-sharoitini yaratish ishini to'g'ri yo'lga qo'yish kerak.

Orttirilgan sifati shuki, bola toki bilim, malaka va ko'nikmalarni o'stirish borasida harakat qilmasa, eng kuchli tug'ma layoqat ham layoqatligicha qolib, u iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashhur shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida ham qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorlik va bilimga chanqoqlik yotgan. Shuni ham unutmazlik kerakki, qobiliyatsiz odam bo'lmaydi. Agar shaxs adashib, o'zidagi haqiqiy iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo'lsa, tabiiy, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz ko'rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o'z vaqtida to'g'ri aniqlay olishmagani sabab u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Shuning uchun ham har bir ongli inson o'zidagi qobiliyat va zehnni ilk yoshlikdan bilib, o'sha o'zi yaxshi ko'rgan, «yuragi chopgan» ish bilan shug'ullansa, va undan qoniqish olib, qobiliyatini o'stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni *iqtidorli* deymiz. Iqtidor - insonning o'z xatti - harakatlari, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan subyektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo'lmasligi mumkin, lekin u har qanday ishda mardlik, chidamlilik, o'z-o'zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlarga ega bo'lib, o'zlari shug'ullanayotgan ishni bajonidil, sitqidildan bajaradi. Ular ana shunday harakatlari bilan ba'zi o'ta iste'dodli, lekin kamharakat kishilardan ko'ra jamiyatga ko'proq foyda keltiradi. Iqtidorli insonda iste'dod sohibi bo'lish imkoniyati bor, zero *iste'dod* - har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o'z qobiliyatini takomillashtirib borish yo'lida barcha qiyinchiliklarni yengish va irodasi, butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo'lga kiritiladi.

5.3. Qobiliyatlarning psixologik strukturasi

Qobiliyatlar, avvalombor, umumiy va maxsus turlarga bo'linadi va har birining o'z psixologik tizimi va tuzilishi bo'ladi. Shaxsning umumiy qobiliyatlari undagi shunday individual sifatlar majmuiki, ular odamga bir qancha faoliyat sohasida ham muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatish va natijalarga erishishga imkon beradi. Masalan, texnika oliy o'quv yurtining talabasi ham ijtimoiy-gumanitar, ham aniq fanlar, ham texnika fanlari sohasidagi bilimlarni o'zlashtira oladi. Bunda unga umumiy bilimdonlik, nutq qobiliyatlari, tirishqoqlik, chidam, qiziquvchanlik kabi qator sifatlar yordam beradi.

Maxsus qobiliyatlar esa ma'lum bir sohada yutuqlarga erishish, yuqori ko'rsatgichlar berishga imkon beruvchi sifatlarni o'z ichiga oladi. Masalan, sport sohasi bilan buxgalterlik hisob-kitobi bo'yicha ishlayotgan ikki kishida o'ziga xos maxsus qobiliyatlar bo'lmasa bo'lmaydi.

Har bir qobiliyat o'zining tizimiga ega. Masalan, matematik qobiliyatni oladigan bo'lsak, uning tarkibiga umumlashtirish malakalari, aqliy jarayonlarning egiluvchanligi, mavhum tafakkur qila olish kabi qator xususiyatlar kiradi. Adabiy qobiliyatlarga ulardan farqli, ijodiy xayol va tafakkur, xotiradagi yorqin va ko'rgazmali obrazlar, estetik hislar, tilni mukammal bilishga layoqat; pedagogik qobiliyatlarga esa - pedagogik odob, kuzatuvchanlik, bolalarni sevish, bilimlarni o'zgalarga berishga ehtiyoj kabi qator individual xossalar kiradi. Xuddi shunga o'xshash qolgan barcha qobiliyatlarni ham zarur sifatlar tizimida tahlil qilish mumkin va bu katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Amaliy psixologiyaning bugungi kundagi eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri layoqat kurtaklarini ilk yoshlikdan aniqlash, intellekt darajasiga ko'ra shaxs qobiliyatlari yo'nalishini ochib berishdir. Shuning uchun ham hozirda ko'plab intellekt testlari va qobiliyatlarni diagnostika qilish usullari ishlab chiqilgan va ular muvaffaqiyatli tarzda amaliyotda qo'llanmoqda.

Qobiliyatlarni o'lchash muammosi XIX asrning oxiri - XX asrning boshlariga kelib izchil hal qilina boshlandi. Xorijda bunday ishlar Spirmen, Bine, Ayzenk va boshqalar tomonidan o'rganildi. Ular qobiliyatlar va iqtidorni o'rganish uchun maxsus testlardan foydalandilar. Bu testlarning umumiy mohiyati shundaki, ularda topshiriqlar tizimi tobora qiyinlashib boruvchi testlar-topshiriqlar batareyasidan iborat bo'ladi. Masalan, Ayzenkning mashhur intellekt testi 40 ta topshiriqdan iborat bo'lib, u intellekt ual jarayonlarning kechishi tezligini o'lchaydi. Bu yerda vaqt mezoni muhim hisoblanadi. Boshqa mualliflar sokin ishlash - qobiliyatsizlik belgisi emas deb, boshqacharoq usullarni o'ylab topganlar. ko'pchilik olimlar uchun, masalan, rus olimlari uchun qobiliyatni o'lchashning ishonchli mezoni - bu shaxs yutuqlarini va uning qobiliyatidagi o'zgarishlarni bevosita faoliyat jarayonida qayd etishdir. Rus olimi E.A.Klimov yoshlar iqtidorining yo'nalishini aniqlash maqsadida faoliyat va kasb - hunar sohalarini asos qilib olib, metodika yaratdi va uning «Professional - diagnostik so'rovnoma» deb atadi. Shunday qilib, u barcha kasblarni ularning yo'naltirilgan sohasiga ko'ra 5 toifaga bo'ldi:

P(T) - tabiat (o'simlik, hayvonlar, mikroorganizmlar);

T - texnika (mashina, materiallar, energiyaning turlari);

CH(O)- odam (odamlar guruhi, jamoalar);

Z (B)- belgilar (turli ma'lumotlar, belgili simvollar);

X (I)- badiiy, ijodiy obrazlar (tasviriy san'at, musiqa).

So'rovnoma shu turli kasblarga moyillikni aniqlaydi. Unga 20 juft savollar kiritilgan bo'lib, tekshiriluvchi maxsus javob varaqasida qay darajada u yoki bu mashg'ulot turi bilan shug'ullanishga moyilligini belgilashi kerak. Chunonchi, o'sha ish unga juda yoqsa, 3 ta «plyus», umuman yoqsa - 2 ta va sal yoqsa - 1 ta plyus qo'yadi. Yoqmasa, mos holda 3 ta, 2 ta va 1 ta «minus» belgisi qo'yishi kerak. Quyida biz sizga shu so'rovnomanani keltiramiz.

Differentsial - diagnostik so'rovnoma

1a	hayvonlarni parvarish qilish	yoki 1b	mashina va uskunalarga qarash
2a	kasal odamlarga yordam berish, ularga qarash	yoki 2b	jadval, sxema va EHM uchun dasturlar tuzish
3a	kitoblar, rasm va plakatlar sifatini nazorat qilish	yoki 3b	o'simliklar holati va rivojini kuzatish, parvarish qilish
4a	materiallarni qayta ishlash (yog'och, mato, metall, plastmassa)	yoki 4b	tovarlarni xaridorga yetkazish (reklama, sotish)
5a	ilmiy - ommabop kitoblarni muhokama qilish	yoki 5b	badiiy asar (pyesa, kontsertlar)ni muhokama qilish
6a	hayvon bolalarini parvarish qilish	yoki 6b	malakalarni orttirish borasida o'rtoqlar, kichik yoshlilar mashq bilan o'tkazish
7a	rasm va tasvirlardan nusxa ko'chirish (yoki musiqa asbobini tuzatish)	yoki 7b	yuk ko'taruvchi vositani (kran, traktor, teplovoz) boshqarish
8a	odamlarga zarur ma'lumot yetkazish (ma'lumotlar byurosi, ekskursiyada)	yoki 8b	ko'rgazma, vitrinalarni jihozlash, pyesa yoki konsertlar tayyorlash
9a	narsalar, mahsulotlar, (kiyim, texnika) uylarni ta'mirlash	yoki 9b	matn, jadval, rasmdagi xatolarni to'g'rilash
10a	hayvonlarni davolash	yoki 10b	hisob-kitoblar qilish
11a	ekinlarning yangi navini yaratish	yoki 11b	yangi sanoat mahsulotlarini loyihalash, konstruktsiya qilish
12a	odamlar o'rtasidagi bahs, tortishuvlarda	yoki 12b	chizmalar, sxema va jadvallarni tahlil qilish

	qatnashish, ularni ishontirish, tushuntirish		(tekshirish, aniqlash, to'g'rilash)
13a	badiiy havaskorlik to'garagi ishida qatnashish	yoki 13b	mikroblar hayotini kuzatish va o'rganish
14a	tibbiyot asbob-uskunalariga xizmat ko'rsatish	yoki 14b	odamlarga tibbiy yordam ko'rsatish
15a	kuzatgan hodisa, voqealar to'g'risida tafsilot yozish	yoki 15b	voqealarni badiiy bo'yoqlarda aks ettirish
16a	kasalxonada laboratoriya analizini o'tkazish	yoki 16b	kasallarni qabul qilish, ular bilan suhbatlashish, tashhis qo'yish
17a	buyumlar yoki devorlarni bo'yash, rasmlar solish	yoki 17b	binolarni montaj qilish, mashina hamda uskunalarni yig'ish
18a	tengqurlar yoki kichik bolalar bilan ekskursiyalar uyushtirish	yoki 18b	sahnada o'ynash, konsertlarda ishtirok etish
19a	chertejga qarab mashina, kiyimlarni tayyorlash, uy ko'rish	yoki 19b	chizmachilik, chertejlar, xaritalardan nusxa ko'chirish
20a	o'simliklar, bog' va o'rmon hashoratlariga qarshi kurashish	yoki 20b	klavishli mashinalarda ishlash (yozuv mashinkasi, teletayp, teruv mashinasi)

Ushbu so'rovnoma javob varakasi ham ilova qilinadi.

DDS ning javob varakasi

P	T	CH	Z	X	P	T	CH	Z	X
1a	1b	2a	2b	3a	11a	11b	12a	12b	13a
3b	4a	4b	5a	5b	13b	14a	14b	15a	15b
6a		6b		7a	16a		16b		17a
	7b	8a		8b		17b	18a		18b
	9a		9b			19a		19b	

10a			10b		20a			20b	
-----	--	--	-----	--	-----	--	--	-----	--

Yuqorida tavsiya etilgan so'rovnoma aslida shaxsning u yoki bu mashg'ulotlar turiga qiziqishini aniqlash orqali unda rivojlantirilishi lozim bo'lgan malaka va ko'nikmalarni aniqlab olishga yordam beradi. Chunki professional mahorat faqat bilim, yuksak malaka va tinimsiz mehnat hisobiga rivojlanishini unutmazlik kerak.

5.4. Temperament xususiyatlari

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gap ketganda, ularning tug'ma, biologik xususiyatlariga alohida e'tibor beriladi. Chunki aslida bir tomondan shaxs ijtimoiy mavjudot bo'lsa, ikkinchi tomondan - biologik yaxlitlik, tug'ma sifatarni o'z ichiga olgan individ hamdir. Temperament va layoqatlar individning dinamik - o'zgaruvchan psixik faoliyati jarayonini ta'minlovchi sifatlarini o'z ichiga oladi. Bu sifatning ahamiyati shundaki, ular shaxsda keyin ontogenetik taraqqiyot jarayonida shakllanadigan boshqa xususiyatlarga asos bo'ladi. Odam temperamentiga aloqador sifatning o'ziga xosligi shundaki, ular odam bir faoliyat turidan ikkinchisiga, bir emotsional holatdan boshqasiga, bir malakalarni boshqasi bilan almashtirgan paytlarda reaksiyalarning egiluvchan va dinamikligini ta'minlaydi va shu nuqtai nazardan qaraganda *temperament* - shaxs faoliyati va xulqining dinamik (o'zgaruvchan) va emotsional - hissiy tomonlarini xarakterlovchi individual xususiyatlar majmuidir.

Temperament xususiyatlari shaxsning ichki tuzilmasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning namoyon bo'lishi uning konkret vaziyatlarga munosabatini, ekstremal vaziyatlarda o'zini qanday tutishini belgilab beradi. Masalan, inson turli vaziyatlarda o'zini turlicha tutadi: oliy o'quv yurtida talabalar safiga qabul qilganligi to'g'risidagi axborotni eshitgan bolaning o'zini tutishi, yoki hayotning og'ir sinovlari (yaqin kishining o'limi, ishdan haydalanish, do'stning xoinligi kabi) paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham ikkala vaziyatni ham kimdir og'ir-bosiqlik bilan, boshqasi esa

o'zini yo'qotgudek darajada his-hayajon bilan boshidan kechiradi. Shuning uchun ham temperamentning shaxs shakllanishi va ijtimoiy muhitda o'ziga xos mavqeni egallashidagi ahamiyati juda katta. O'zini bosib olgan, hayot qiyinchiliklarini sabr-bardosh bilan ko'taradigan insonning odamlar orasidagi obro'si ham baland bo'ladi. Bu uning o'z-o'ziga nisbatan hurmatini ham oshiradi, ishga, odamlarga va narsalarga munosabatini takomillashtirib borishiga imkon beradi. Temperamentning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, u hayotiy voqealar va vaziyatlarni, jamiyatdagi ijtimoiy guruhlarni «yaxshi - yomon», «ahamiyatli - ahamiyatsiz» mezonlari asosida ajratishga imkon beradi, ya'ni temperament odamning ijtimoiy obyektlarga nisbatan «sezgirligini» tarbiyalaydi, professional mahorat va kasb malakasining oshib borishiga yordam beradi¹.

Temperament xususiyatlari aslida tug'ma hisoblansada, shaxsga bevosita aloqador va anglanadigan bo'lgani uchun ham ma'lum ma'noda o'zgarib boradi. Shuning uchun ham tug'ilgan chog'ida sangvinikka o'xshash harakatlar namoyon qilgan bolani umrining oxirigacha faqat shundayligicha qoladi, deb bo'lmaydi. Demak, har bir temperament xususiyatlarini va uning shaxs tizimga aloqasini bilish va shunga yarasha xulosalar chiqarish kerak.

Akademik I. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi uch oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan edi:

kuch, ya'ni nerv tizimining kuchli ko'zg'atuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi mehnatga yaroqlilik, chidam kabi sifatning namoyon bo'lishi:

muvozanatlashganlik, ya'ni asabdagi tormozlanish va qo'zgalish jarayonlarining o'zaro mutanosibliigi, shunga ko'ra, o'zini tuta olish, bosiqlik kabi sifatlar va ularga teskari sifatning namoyon bo'lishi;

harakatchanlik, ya'ni qo'zgalish va tormozlanish jarayonlaridagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi ma'nosida. Quyidagi rasmda nerv jarayonlari bilan

¹ Немов.Р. Общая психология. – С.Пб.: Питер. 2007. – С. 67-68.

temperament tiplari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida temperament tiplari aks ettirilgan (2 rasm).

2-rasm.

NERV TIZIMINING TURLARI			
Muvozanatlashgan	Muvozanatsiz	Inert	Kuchsiz
Sangvinik	Xolerik	Flegmatik	Melanxolik
TEMPERAMENT			

Shunday qilib, asab tizimi bilan bog'liq individual sifatlarni bilish shart, chunki ular bevosita mehnat va o'qish jarayonlarini har bir inson tomonidan, uning manfaatlariga mos tarzda tashkil etishga xizmat qiladi. Asabga bog'liq bo'lgan tabiiy xususiyatlarmizni ham umuman o'zgarmas deb aytolmaymiz, chunki tabiatda o'zgarmaydigan narsaning o'zi yo'q. Shuning uchun ham oxirgi yillarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarda shaxs tizimida shunday ma'qul, «hayotiy ko'rsatgichli» xususiyatlar tizimini o'rganilmoqda va unda temperamentga aloqador sifatlarni ham nazarda tutilmoqda. Masalan, V.S.Merlin temperamentning psixologik tasnifi va ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo'lishini boshqarish masalasida ko'p ishlar qilgan. Uning fikricha, insonda mavjud bo'lgan faollik, bosiqlik, emotsional tetiklik, hissiyotlarning tezda namoyon bo'lishi va o'zgaruvchanligi, kayfiyatning turg'unligi, behalovatlilik, ishchanlik, yangi ishga kirishib ketish, malakalarning tez hosil bo'lishi kabi qator sifatlarni asosida shaxsdagi o'sha ekstroversiya va introversiya xossalari yotadi va ularni ham o'zgartirish va shu orqali temperamentni boshqarish mumkin.

Shulardan kelib chiqqan holda shaxsning mehnat qilish uslubini tanlash va professional mahoratni o'stirishda ayni shularga e'tibor berish kerak. Masalan, ba'zilar xoleriklarga o'xshash qiziqqon, tezkor bo'lishadi. Uning mehnat jarayonidagi ishini kuzatadigan bo'lsak, faollik, ishni tez bajarishga layoqat ijobiy bo'lsa, uning sifati, chala tashlab ketish xavfi, ba'zi tomonlariga yuzaki qarashi kishini o'ylantiradi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, hayotda sof temperament ham bo'lmaydi va u yoki bu temperament tipi juda

yaxshi ham emas, har bir tipning o'ziga xos nozik, kuchsiz tomonlari va shu bilan birga kuchli, ijobiy tomonlari ham bo'ladi.

5.5. Xarakter va shaxs

Kundalik hayotimizda tilimizda «xarakter» so'zi eng ko'p ishlatiladigan so'zlardan. Uni biz doimo birovlariga baho bermoqchi bo'lsak, ishlatamiz. Bu so'zning ma'nosini olimlar «bosilgan tamg'a» deb ham izohlashadi. Tamg'alik alomatlari nimada ifodalanadi o'zi?

Xarakter - shaxsdagi shunday psixologik, subyektiv munosabatlarning majmu'i, ular uning borlikka, odamlarga, predmetli faoliyatga hamda o'z-o'ziga munosabatini ifodalaydi. Demak, «munosabat» kategoriyasi xarakterni tushuntirishda asosiy hisoblanadi. B.F.Lomovning ta'biricha, xarakter shaxs ichki dunyosining asosini tashkil etadi va uni o'rganish katta ahamiyatga ega. Munosabatlarning xarakterdagi o'rni xususida fikrlar ekan, V.S.Merlin ularning mazmunida ikki komponentni ajaratadi:

a) emotsional - kognitiv - borliq muhitning turli tomonlarini shaxs qanday emotsional his qilishi va o'zida shu olamning emotsional manzarasini yaratishi;

b) motivatsion - irodaviy - ma'lum harakatlar va xulqni amalga oshirishga undovchi kuchlar. Demak, bizning munosabatlarimiz ma'lum ma'no va mazmun kasb etgan munosabatlar bo'lib, ularning har birida bizning hissiy kechinmalarimiz aks etadi va xarakterimiz namoyon bo'ladi.

Mashhur rus olimi, psixologiya fanining metodologiyasini yaratgan S.L.Rubinshteyn shaxsning o'ziga xosligi va xarakterologik tizimda uchta asosiy tuzilmalarni ajratgan edi:

- munosabatlar va yo'nalish shaxdagi asosiy ko'rinishlar sifatida
- bu shaxsning hayotdan nimani kutishi va nimani xohlashi;

- qobiliyatlar ana shu tilak-istaklarni amalga oshirish imkoniyati sifatida - bu odamning nimalarga qodir ekanligi;

- xarakter imkoniyatlardan foydalanish, ularni kengaytirishga qaratilgan turg'un, barqaror tendensiyalar, ya'ni bu odamning k i m ekanligi.

Bu nuqtai nazardan qaraganda ham, xarakter shaxsning «tanasi», borligi, konstitutsiyasidir. Xarakterning boshqa individual-psixologik xususiyatlardan farqi shuki, bu xususiyatlar ancha o'zgaruvchan va dinamik, orttirilgandir. Shuning uchun ham maktabdagi ta'limdan oliy o'quv yurtidagi ta'limga o'tish faktining o'zi ham o'spirinda ma'lum va muhim o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Umuman, konkret shaxs misolida olib qaraydigan bo'lsak, har bir alohida obyektlar, narsalar, hodisalarga mos tarzda xarakterning turli qirralari namoyon bo'lishining guvohi bo'lishimiz mumkin. Masalan, uyda (katta o'zbek oilasi misolida oladigan bo'lsak) katta yoshli ota-onalar oldida o'ta bosiq, ko'nuvchan, har qanday buyurilgan ishni e'tirozsiz bajaradigan kishi, o'z kasbdoshlari orasida doimo o'z nuqtai nazariga ega bo'lgan, gapga chechan, kerak bo'lsa, qaysar, dadil bo'lishi, ko'chada jamoatchilik joylarida beg'am, loqayd, birov bilan ishi yo'q kishiday tuyulishi, o'ziga nisbatan esa o'ta talabchan, lekin egoist, o'z-o'ziga bahosi yuqori bo'lishi mumkin. Demak, xarakterning psixologik tizimini tahlil qiladigan bo'lsak, uning borliqdagi obyektlar va predmetli faoliyatga nisbatan amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham psixologiyada xarakterning quyidagi tizimi e'tirof etiladi:

- *mehnat faoliyatida namoyon bo'ladigan xarakterologik xususiyatlar* - mehnatsevarlik, mehnatkashlik, tashabbuskorlik, ishga layoqat, ishga qobillik, mas'uliyat, dangasalik, qo'nimsizlik va boshqalar;

- *insonlarga nisbatan bo'lgan munosabatlarda namoyon bo'ladigan xarakterologik sifatlar* - odoblilik, mehribonlik, takt, jonsaraklik, dilgirlik, muloqotga kirishuvchanlik, altruizm, g'amxo'rlik, rahm-shafqat va boshqalar;

- *o'z-o'ziga munosabatga aloqador xarakterologik sifatlar* - kamtarlik, kamsuqumlilik, mag'rurlik, o'ziga bino qo'yish, o'z-o'zini tanqid, ibo, sharmu - hayo, manmansirash va boshqalar;

- *narsalar va hodisalarga munosabatlarda namoyon bo'ladigan xususiyatlar* - tartiblilik, oqillik, saronjom-sarishtalik, qo'li ochiqlik, ziqnalik, tejamkorlik, pokizalik va boshqalar.

Yuqorida sanab o'tilgan sifatlar aslida shaxsning hayotdagi yo'nalishlaridan kelib chiqadi. Chunki yo'nalish - odamning borliqqa nisbatan tanlovchan munosabatining aks etishidir. Bunday yo'nalish turli shakllarda namoyon bo'ladi: diqqatlilik, qiziquvchanlik, ideallar, maslaklar va hissiyotlarda.

Xarakter - tarixiy kategoriya hamdir. Buning ma'nosi shuki, har bir ijtimoiy-iqtisodiy davr o'z kishilarini, o'z avlodini tarbiyalaydi va bu tafovut odamlardagi xarakterologik xususiyatlarda o'z aksini topadi. Masalan, o'tgan asr o'zbeklari, XX asrning 50-yillaridagi o'zbeklar va mustaqillik yillarida yashayotgan o'zbeklar psixologiyasida farq avvalo ularning xarakterologik sifatlarida aks etadi. Aminmizki, XXI asrning yosh avlodlari yanada zukkoroq, irodaliroq, ma'rifatli va ma'naviyatliroq bo'ladi. Mamlakatimizda hozirgi kunda amalga oshirilayotgan say-harakatlar yangi asr avlodining ruhan va jismonan sog'lom bo'lishiga zamin yaratmoqda.

Xarakter xususiyatlarining nimalarda namoyon bo'lishi, ularning belgilari masalasi ham amaliy jihatdan muhimdir.

Avvalo, xarakter insonning xatti - harakatlari va amallarida namoyon bo'ladi - odamning ongli va maqsadga qaratilgan harakatlari uning **kim** ekanligidan darak beradi.

Nutqning xususiyatlari (baland tovush bilan yoki sokin gapirishi, tez yoki bosiq, emotsional boy yoki jonsiz) ham xarakterning yo'nalishini belgilaydi.

Tashqi qiyofa - yuzining ochiq yoki tund ekanligi, ko'zlarining samimiy yoki johilligi, qadam bosishlari - tez yoki bosiq, mayda qadam yoki salobatli, turishi - viqorli yoki kamtarona, bo'larning hammasi xarakterni tashqaridan kuzatib o'rganish belgilaridir.

Bundan tashqari ilm olamida juda ko'plab urinishlar bo'lgan. Ularda odamning turli tabiiy, tug'ma xususiyatlariga xarakterni bog'lashga urinishlar bo'lgan. Masalan, fiziognomika odam yuz qirralari va ularning bir-biriga nisbati orqali, xiromantiya - qo'l barmoqlari va kaftdagi chiziqlar orqali, ko'z rangi va qarashlar, soch va uning xususiyatlari orqali o'rganishga harakat qilingan. Juda katta shov-shuvga ega bo'lgan Ch.Lombrozo, E.Krechmer,

U.Sheldonlarning konstitutsion nazariyalari shaxs xarakterini uning tashqi ko'rinishi, tana tuzilishi bilan bog'lab tushuntirishga o'ringan. Bu nazariyalar juda qattiq tanqidga ham uchragan, lekin keltirilgan material, korrelyatsion tahlillar ma'lum jihatdan individual xususiyatlardagi tug'ma, mavjud sifatlar bilan xarakterologik sifatlar o'rtasidagi bog'liqlik borligini isbot qilolgani uchun ham bu nazariyalar shu vaqtgacha o'rganiladi.

Lekin xarakter va uning rivojlanishi, namoyon bo'lishi uchun umumiy qonuniyat shuki, u tashqi muhit ta'sirida, turli xil munosabatlar tizimida shakllanadi va sharoitlar o'zgarishi bilan o'zgaradi. Har bir kasb-hunar o'zining talablari majmui - professogrammasiga egaki, u shu kasb bilan shug'ullanayotganlardan o'ziga xos psixologik qirralar va xossalar bo'lishini taqozo etadi (psixometriya). Shuning uchun ham vrachning, o'qituvchining, muhandisning, harbiylarning, artistlarning va boshqalarning professional sifatleri haqida alohida gapiriladi. Ana shu kasb sohiblari, ularning ish mobaynida ko'rsatadigan individualligi ichida esa xarakterologik o'ziga xoslik katta ahamiyatga ega va buni nafaqat shaxsning o'zi, balki uni o'rab turgan boshqalar ham yaxshi bilishlari kerak.

XULOSA

Shaxsga tegishli bo'lgan individual – tipologik xususiyatlar bayon etilgan. Qobiliyatlar turlari aks etgan. Temperamentning o'ziga hos jihatlari korsatilib o'tilgan. Xarakter va shaxs tushunchalari yoritilgan.

GLOSSARIY

Aqliy harakatlar – shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan harakatlaridir.

Ko'nikma – odamning ma'lum ishni bajarishga tayyor bo'lganligida namoyon bo'luvchi qobiliyat. Ko'nikma mahoratning asosini tashkil etadi.

Malaka – mashq qilish jarayonida ish harakatlarining avtomatlashgan darajasi.

Moddalar almashuvi – inson organizmining kuchi va quvvatini ta'minlab beruvchi va rivojlantiruvchi ichki o'zgarishlar.

Pozitiv yondashuv – turli xil masalalarga shaxsning ijobiy qarashlari.

Ehtiyoj – organizmning hayotini ta'minlovchi zarur sharoitlarni aks ettirishdan iborat faoliyat motivi, qondirilmagan muhtojlikni sezish, kishilarning hayotiy zarur narsalarga muhtojligi.

Amallar – tashqi olamdagi narsalarning holatlarini yoki xossalarini o'zgartirishga qaratilgan harakatlardir.

Ko'nikma – shunday aqliy hamda jismoniy harakatlar, usullar va yo'l-yo'riqlardan iboratdirki, bular yordami bilan qandaydir maqsadga erishiladi yoki ayni bir faoliyat amalga oshiriladi.

Malakalar – biron ish-harakatning mustahkamlangan va avtomatlashgan yo'l va usullari bo'lib, bu yo'l va usullar, odatda, murakkab ongli faoliyatni bajarishda qo'llanadi.

Odatlar – xuddi malakalar singari, yangidan hosil qilingan, mustahkamlangan va avtomatlashtirilgan ish-harakatlardir, lekin malaka va odat aynan bir narsa emas, ular bir-biridan farq qilinadi.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. Individual tipologiya tushunchasi.
2. Individual tipologiyasiga ta'sir etuvch omillar.
1. 3. Qobiliyatlar (nasliy, ortirrilgan).
2. 4. Temperament turlari.
3. 5. Xarakter va uni shakllantirish yo'llari.
4. 6. Ijtimoiy hayotga moslashish, kasbiy faoliyatni olib borishda individual xususiyatlarning ahamiyati.
8. Inson faoliyati va uning psixologik tuzilishi.
9. Faoliyat va ijtimoiy xulq-atvor motivatsiyasi.
10. Malaka, ko'nikma va odatlar, ularning shakllanishi.
11. O'z-o'zini baholash tushunchasi.
12. Shaxs va uning motivlari: muvaffaqiyatga erishish va mag'lubiyatdan qochish motivlari.
13. Ijtimoiy ustanovka va uni kasbiy faoliyat mobaynida o'zgartirish muammosi.
14. Faoliyatda muloqot muammosi.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. V. Karimova, F. Akramova. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. – T., 2003.
2. Р.Немов. Общая психология. – С.Пб.: Питер. 2007.
3. A. Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – T., 2014.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.elsevier.com/books/individual-differences-and-personality/ashton/978-0-12-809845-5> Michael C. Ashton. Individual Differences and Personality. Pub.: Academic Press, 3rd Edition, 2017, 404 pages.
2. <https://www.amazon.com/Exploring-Psychology-David-G-Myers/dp/1464154074> David G. Myers, C. Nathan DeWall. Exploring Psychology. Pub.: Worth Publishers, Tenth Edition, 2016, 896 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan bilimlarni boyitishda quyidagi adabiyotlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. <http://www.myword.ru> Крайг Г. Психология развития (пер. с англ.). – С.Пб.: Питер, 2015.

2. <http://www.myword.ru> Первин Л., Джон О. Психология личности. Теория и исследования (пер. с англ.). – М.: Аспект Пресс, 2010.

3. Usmanova A.A. Psixologiya va pedagogika chizmalar va sharhlarda. -T.: JIDU. 2013.

4. Ложкин Г.В. Повякель Н.И Практическая психология в системах “человек техника”// Учеб.пособие. – К.: МАУП, 2013 – 296 с.

5. Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей: Пособие для уч-ся. – М.: Гуманит. Изд.Центр ВЛАДОС, 2013. – 320 с.

6-MAVZU. SHAXS STRUKTURASI

- 6.1. Shaxs va uning strukturasi.
- 6.2. Shaxs faoliyati.
- 6.3. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi.
- 6.4. Motivlarning turlari, anglanganlik darajasi.

TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR:

Shaxs strukturasi, faolligi, ichki faollik, tashqi faollik, ko‘rish, qabul qilish, mushaklarning harakati, qon almashinuvi, moddalar almashinuvi, faoliyat, pertseptiv harakat, mnemik faoliyat, fikrlash faoliyati, imajitiv faoliyat, malaka, ko‘nikma, motiv, motivatsiya, jtimoiy ustanovka, muvaffaqiyatga erishish, mag‘lubiyatdan qochish, pozitiv yondashuv, ijtimoiy xulq-atvor, ijtimoiylashuv.

6.1. Shaxs va uning strukturasi

O‘zining shaxsiy fikrlari oqimini tadqiq qilmaydigan odam baxtli bo‘la olmaydi.

Mark Avreliy

Inson, individ, shaxs va individuallik tushunchalari ko‘pincha bir xil ma‘noda qo‘llaniladi. Ammo psixologik nuqtai nazardan bu tushunchalarning har biri o‘ziga xos ma‘noga ega.

Inson - sut emizuvchilar sinfining Homo Sapiens turiga mansub biologik mavjudot. **Individ** - bu turning bir vakili.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar subyekti bo‘lib, ma‘lum bir ijtimoiy rolni bajaruvchi ongli individdir. **Individuallik** - shaxsning betakrorligi, originalligi.

Inson bevosita individ sifatida mavjud bo‘lsa, shaxs insonning jamiyatdagi faoliyati va muloqoti jarayonida shakllanadi .

“Shaxs bo‘lish” - insonga xos kuchli ehtiyoj hisoblanib, bu ehtiyojning qondirilishi insonning ijtimoiylashuviga sabab

bo'ladi. Aksincha, mazkur ehtiyojning qondirilmasligi esa kuchli deprivatsion jarayonlarga olib kelishi mumkin.

Shaxs tushunchasiga mutaxassislarining turlicha yondashuvlari natijasida psixologiya fanida bir qator shaxs nazariyalari ishlab chiqilgan. Ularning asosiylariga to'xtalib o'tamiz.

Zigmund Freyd (G'geid, 1856-1939) nazariyasi XX asrda ishlab chiqilgan eng ilg'or ilmiy nazariyalardan hisoblanib, mazkur nazariya bugungi kunda butun dunyoda samarali qo'llanilayotgan psixoanaliz usulining yaratilishiga asos bo'ldi. Freyd nazariyasiga ko'ra, shaxs shakllanishida uning anglanmagan istak va xohishlari asosiy o'rinni egallaydi. Ular inson hayoti va ruhiy salomatligiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Inson bu istak va xohishlarni anglab yetmas ekan, ularni nazorat qila olmaydi. Ularni anglash esa psixoanaliz usulini qo'llash orqali amalga oshirilishi mumkin. Psixoanaliz ham nazariya, ham terapevtik (davolash) usul hisoblanadi. Mazkur usul, Freyd fikriga ko'ra, erkin assotsiatsiyalar hamda tushlarning tahlili tamoyillariga tayanadi. O'z davrida psixoanaliz nazariyasi kuchli tanqidga uchragan bo'lsa-da, hozirgi kunda u terapevtik usul sifatida AQSH va Yevropada samarali tatbiq etib kelinmoqda.

Alfred Adler (Adler, 1870-1937) nazariyasi shaxs rivojlanishida anglanmagan istak va xohishlarning yetakchilik rolini rad etib, uning o'miga shaxsning hukmronlikka intilish ehtiyojiga urg'u beradi. Adler tomonidan ishlab chiqilgan hamda har bir individ uchun betakror hisoblangan «hayot uslubi» tushunchasi mutaxassislar tomonidan hozirgacha katta qiziqish bilan o'rganilmoqda. Adlarning fikriga ko'ra, shaxsning xulq-atvorini o'tmishda sodir etgan ishlari emas, balki uning kelajakda nimaga erishishga umid qilayotganligi belgilaydi.

Abraham Xarold Maslou (Maslow, 1908-1970) nazariyasi shaxs rivojlanishini quyi va yuqori ehtiyojlarning qondirilishi bilan izohlanadi. Maslou inson ehtiyojlarining tug'ma ierarxiasini (fiziologik ehtiyojlar, xavfsizlik ehtiyoji, ijtimoiy ehtiyojlar, ma'qullash va baholashga bo'lgan ehtiyoj, o'zligini namoyon qilish ehtiyoji) ishlab chiqdi va uni nazariy jihatdan asoslab berdi (1954). Maslouning "ehtiyolar piramidasini" nazariyasiga ko'ra ko'p hollarda quyi

ehtiyojlarning qondirilishi yuqori ehtiyojlarni anglashga turtki bo'lib xizmat qiladi hamda aynan ijtimoiy ehtiyojlar iisonni boshqa barcha tirik mavjudotlardan ajratib turuvchi va uni shaxs sifatida to'la qoniqishga olib keluvchi asos hisoblanadi. Mazkur nazariya insonning shaxsga aylanish jarayonida ijtimoiy muhit (sotsium) qanchalik muhimligini, ya'ni ijtimoiy muhit ijtimoiylashuv jarayonining asosiy sharti ekanligini isbotlaydi.

Gordon Ollport (Allrogt, 1897-1967) nazariyasiga ko'ra shaxs - odatlar, ustanovkalar va shaxsiy xususiyatlarning rivojlanuvchi murakkab tuzilishli bo'lib, mazkur tizim shaxsga mos xulq-atvor hamda tafakkurni belgilab beradi. Ollport shaxs psixologiyasiga «shaxsiy xususiyatlar» va «individual dispozitsiyadada, tushunchalarini kiritib, aynan bir xil shaxslar hayotda nima sababdan" uchramasligini nazariy jihatdan asoslab berdi. Ollport o'z tadqiqotlarida «umuman olingan mavhum shaxsni» emas, balki «alohida olingan aniq shaxsni» o'rganishga katta ahamiyat berdi.

Jorj Kelli (Kellu, 1905-1967) tomonidan ishlab chiqilgan «shaxsiy konstruktlar» konsepsiyasiga asosan shaxs o'z-o'zini programmalashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan yagona tirik mavjudot hisoblanadi. Shaxsning o'z-o'zini programmalashtirishi ikki xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin: konstruktiv programmalashtirish va destruktiv programmalashtirish. Kellining ushbu konsepsiyasi ijtimoiy psixologiyaning yetakchi qonuniyatini - **inson barcha tashqi ta'sirlarni o'zining ichki dunyosi (ya'ni ruhiyati) orqali qabul qilishini** yana bir bor isbotlaydi.

Umuman, psixologiyada ishlab chiqilgan shaxs nazariyalarini mohiyatiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

- shaxsning psixodinamik nazariyasi (Z.Freyd)
- shaxsning tahliliy nazariyasi (K.Yung)
- shaxsning gumanistik nazariyasi (A.Maslou, K.Rojers)
- shaxsning kognitiv nazariyasi (J.Kelli)
- shaxsning xulq-atvor nazariyasi (J.Uotson, B.Skinner, A.Bandura, J.Rotter)

- shaxsning faoliyat nazariyasi (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontyev, K.A.Abulxanova-Slavskaya, A.V.Brushlinskiy)

- shaxsning dispozitsional nazariyasi (E.Krechmer, G.Ayzenk, G.Ollport, B.M.Teplov, V.D.Nebilitsin).

Shaxsning ijtimoiy-psixologik tavsifnomasini uning strukturasi, ya'ni **ijtimoiy faolligi, ijtimoiy yo'nalishi, o'z-o'zini anglashi va qobiliyatlari** tashkil etadi.

Shaxs strukturasi tarkibiy qismi hisoblangan ijtimoiy faollik 4 xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin:

- shaxsning o'ziga nisbatan faolligi;
- atrofdagi kishilarga nisbatan faollik;
- shaxsiy faoliyatga nisbatan faollik;
- ijtimoiy hodisalarga nisbatan faollik.

Shaxs shakllanishida uning ijtimoiy yo'nalishi ham muhim ahamiyatga ega. Insonlarni ijtimoiy yo'nalishi jihatidan shartli ravishda uchta katta guruhga ajratish mumkin:

- egoist (xudbin)lar – har qanday sharoitda o'zining shaxsiy manfaatlarini hamma narsadan ustun qo'yuvchi kishilar;

- altruistlar – vaziyat talab qilganda, shaxsiy manfaatlaridan voz kecha oluvchi kishilar;

- kollektivistlar – nafaqat ijtimoiy muhim kishilar guruhi manfaatlarini, balki umumjamo'a (masalan, Vatan yoki insoniyat) manfaatlarini o'z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo'ya oluvchi kishilar.

Shaxs strukturasi asosiy belgilovchi o'rinni o'z-o'zini anglash egallaydi. Shaxsning o'z-o'zini anglashi bosqichma-bosqich kechadigan murakkab jarayon bo'lib, bu jarayon o'z-o'zini idrok etish, o'z-o'zini baholash hamda o'z-o'zini tarbiyalash kabi asosiy bosqichlardan iborat. Shaxsning o'z-o'zini anglash jarayoni uning ijtimoiylashuvi bilan chambarchas bog'liq, chunki ijtimoiy muhitning mavjudligi o'z-o'zini anglash jarayoni amalga oshishi uchun eng muhim shart hisoblanadi. Masalan, shaxs shakllanishida o'z-o'zini anglash jarayonining ikkinchi bosqichi bo'lgan o'z-o'zini baholashni olaylik. Ma'lumki, har bir inson shaxs bo'lib shakllanish jarayonida bolalik davrini

boshidan kechiradi. Sir emaski, bola ulg'ayguniga qadar uning atrofidagi kattalar (ota-onasi, tarbiyachisi, o'qituvchisi va boshqalar) uni ma'lum bir ko'rsatkichlar bo'yicha boshqa bolalar bilan taqqoslab, baholab boradilar. Agar bu taqqoslash aksariyat hollarda bola foydasiga hal o'lsa, mazkur bolada ulg'aygan sari o'z-o'zini baholashning adekvatdan yuqori darajasi shakllanib boradi. Mabodo bu taqqoslashda aksariyat hollarda bola «mag'lubiyatga uchrasa», bolada ulg'aygan sari o'z-o'zini baholashning adekvatdan past darajasi shakllanadi. Shaxs o'z-o'zini baholashining adekvatdan yuqori darajasi ham, adekvatdan past darajasi ham insonning kelajakda shaxs sifatida shakllanish jarayoniga hamda shaxslararo munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'rinib turibdiki, shaxs o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini atrofidagi kishilarning baholashi asosida egallab boradi, bu esa ijtimoiylashuv jarayoinining natijalaridan biri hisoblanadi.

Insonning shaxs sifatida shakllanish jarayonini aqliy imkoniyatlar, ya'ni qobiliyatlarning rivojlanishisiz tasavvur qilish qiyin. Inson qobiliyatlarining fiziologik asosini tug'ma layoqatlar tashkil etadi. Layoqatlarning rivojlanishi umumiy yoki maxsus qobiliyatlarni namoyon qiladi (umumiy qobiliyatlar ko'pincha iqtidor deb ataladi). Layoqatlarning rivojlanib, qobiliyat shaklida namoyon bo'lishi uchun esa asosiy shart-sharoit faoliyat jarayonida yaratiladi. Masalan, agar bolada aniq fanlarga layoqat bo'lsa, uning qobiliyat darajasiga ko'tarish uchun tegishli sharoit yaratilishi, ya'ni bola ko'proq matematika va fizika bilan shug'ullanishi lozim. Mazkur faoliyat jarayonida bolaning aniq fanlarga qanchalik qobiliyatligi quyidagi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi: birinchidan, bir xil shart-sharoitda matematika va fizika bilan shug'ullanayotgan boshqa bolalarga nisbatan bu bola qisqa vaqt davomida yuqori natijalarga erishadi; ikkinchidan, aniq fanlar bilan shug'ullanish jarayonida bu bolada fiziologik toliqish (charchash) boshqa bolalarga nisbatan sezilarli darajada sekin kechadi. Uchinchidan, qobiliyat bolada mavjud bilim, malaka va ko'nikmalar yig'indisi emasligini

unutmaslik kerak. Bu ko'rsatkichlar qanchalik yorqin namoyon bo'lsa, qobiliyatlarning rivojlanganlik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Qobiliyatlarning rivojlanish darajasi esa shaxsga iste'dod va geniallik xususiyatlarini beradi.

6.2. Shaxs faoliyati

Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat – bu uning *faolligidir*. Faollik (lotincha «actus» - harakat, «activus» - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha xatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu – o'sha oddiy qo'limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashi aloqador sifatlari orqali bayon etiladi. Fanda inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

A. Tashqi faollik – bu tashqaridan va o'z ichki istak-xohishlarimiz ta'sirida bevosita ko'rish, qayd qilish mumkin bo'lgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orqali namoyon bo'ladigan faollik.

B. Ichki faollik – bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, qon aylanish, nafas olish, bosim o'zgarishlari) hamda, ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida ko'rinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'z ichiga oladi.

Misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so'ng ona o'z farzandi visoliga yetdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini siylashi, ko'zlaridan oqqan sevinch yoshlarida ko'rsak, ichki faollik – o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog'inchning asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayriliq

kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, uni ifodalagan rasmni ko'rsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'zaro munosabatlarining oqibati hisoblanadi¹.

Inson faolligi «harakat», «faoliyat», «xulq» tushunchalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o'zligini namoyon qiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo'lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni **faoliyat** deb yuritiladi, ya'ni, **faoliyat** – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan, hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Bu – yosh bolaning real predmetlar mohiyatini o'z tasavvurlari doirasida bilishga qaratilgan o'yin faoliyati, bu – moddiy ne'matlar yaratishga qaratilgan mehnat faoliyati, bu – yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan ilmiy – tadqiqotchilik faoliyati, bu – rekordlarni ko'paytirishga qaratilgan sportchining mahorati va shunga o'xshash. Shunisi xarakterliki, inson har daqiqada qandaydir faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lib turadi.

Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga – predmetga qaratilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va

¹ Радугин А. Психология и педагогика. – М.: Изд-во Центр, 2013. – С. 78.

sifatini o'zgartirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, ma'ruzani konspekt qilayotgan talabaning predmetli harakati yozuvga qaratilgan bo'lib, u, avvalo, o'sha daftardagi yozuvlar soni va sifatida o'zgarishlar qilish orqali, bilimlar zahirasini boyitayotgan bo'ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvchi predmetli harakatlarning aynan *nimalarga* yo'naltirilganiga qarab, avvalo tashqi va ichki faoliyat farqlanadi. *Tashqi faoliyat* shaxsni o'rab turgan tashqi muhit va undagi narsa va hodisalarni o'zgartirishga qaratilgan faoliyat bo'lsa, *ichki faoliyat* – birinchi navbatda, aqliy faoliyat bo'lib, u sof psixologik jarayonlarning kechishidan kelib chiqadi. Kelib chiqishi nuqtai nazaridan ichki – aqliy, psixik faoliyat tashqi predmetli faoliyatdan kelib chiqadi. Dastlab predmetli tashqi faoliyat ro'y beradi, tajriba orttirib borilgan sari, sekin-asta bu harakatlar ichki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo'lsak, bola dastlabki so'zlarni qattiq tovush bilan tashqi nutqida ifoda etadi, keyinchalik ichida o'zicha gapirishga o'rganib, o'ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o'z oldiga maqsad va rejalar qo'yadigan bo'lib boradi.

Har qanday sharoitda ham barcha harakatlar ham ichki-psixologik, ham tashqi – muvofiqlik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy – motor harakatlar mujassam bo'ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o'ylanayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakchi faoliyat aqliy bo'lgani bilan uning peshonalari, ko'zlari, hattoki, tana va qo'l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to'xtamga kelolmayotganidan, yoki yangi fikrni topib, undan mamnuniyat his qilayotganligidan darak beradi. Bir qarashda tashqi elementar ishni amalga oshirayotgan – misol uchun, uzum ko'chatini ortiqcha barglardan xalos etayotgan bog'bon harakatlari ham aqliy komponentlardan holi emas, u qaysi bargning va nima uchun ortiqcha ekanligidan anglab, bilib turib olib tashlaydi.

Aqliy harakatlar – shaxsning ongli tarzda, ichki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki,

bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday harakatlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- *pertseptiv*, shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va hodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

- *mnemik faoliyat*, narsa va hodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;

- *fikrlash faoliyati* – aql, fahm-farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan faoliyat;

- *imajitiv* – (“image” - “obraz”) so'zidan olingan b'lib, shakllanmagan tushunchalarning xususiyatlarini anglash va xayolga tiklashni nazarda tutadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashqi harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bo'lishi mumkin. Agar tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o'tish ro'y bergan bo'lsa, bunday jarayonni psixologiyada **interiorizatsiya** deb ataladi, aksincha, aqlda shakllangan g'oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko'chirilishi **eksteriorizatsiya** deb yuritiladi.

Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, ayrim harakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarishni va bunga butun diqqat va ongning yo'nalishini talab qiladi. Lekin, vaqt o'tgach, bora-bora unda ongning ishtiroki kamayib, ko'pgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga o'girilganda, **malaka** hosil bo'ldi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga o'rganganmiz. Agar malakalarimiz qat'iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maqsadi va talablariga ko'ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlasa, biz buni **ko'nikmalar** deb ataymiz. *Ko'nikmalar* – doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi. Masalan, ko'nikma va malakalar o'zaro bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham o'quv faoliyati jarayonida shakllanadigan barcha ko'nikmalar va malakalar shaxsning muvaffaqiyatli o'qishini ta'minlaydi. Ikkalasi ham mashqlar va qaytarishlar vositasida mustahkamlanadi. Agar, faqat malakani

oladigan bo'lsak, uning shakllanish yo'llari quyidagicha bo'lishi mumkin:

- oddiy namoyish etish yo'li bilan;
- tushuntirish orqali;
- ko'rsatish bilan tushuntirishni uyg'unlashtirish yo'li yordamida.

Hayotda ko'nikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jismoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashtiradi. o'qishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni ta'minlaydi.

Faoliyatni tasniflash va turlarga bo'lishning yana bir keng tarqalgan usuli – bu barcha insonlarga xos bo'lgan asosiy faollik turlari bo'yicha tabaqalashdir. Bu – muloqot, o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlaridir.

Muloqot – shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri – inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevish, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

O'yin – shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari bola tomonidan o'zlashtiriladi. Bola toki o'ynamaguncha, kattalar xatti-harakatlarining ma'no va mohiyatini anglab yeta olmaydi.

O'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol o'ynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

Mehnat qilish ham eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maqsadi, albatta, biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishdir.

Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barcha qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolish va kerak bo'lganda yana esga tushirish orqali uni bajarish bo'lmay, balki ham ichki (psixik), ham tashqi (predmetga yo'naltirilgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan bog'liq murakkab jarayonlar yotishini unutmazlik kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishiga majbur qilgan psixologik omillar – sabablar muhim bo'lib, bu faoliyat motivlaridir.

6.3. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi

Yuqorida biz tanishib chiqqan faoliyat turlari o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatni amalga oshishi «motiv» va «motivatsiya» tushunchalari bilan bog'liq.

«Motivatsiya» tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. **Motivatsiya** - inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yo'lida?» degan savollarga javob qidirish - motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi:

a) ichki sabablar, ya'ni xatti-harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar);

b) tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari, ya'ni bo'lar ayni aniq holatlarni kelib chiqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda **shaxsiy dispozitsiyalar** ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin ya'ni,

ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o'zi tushunib etmaydi, «Nega?» degan savolga «O'zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, ya'ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan motiv – konkretroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Shunisi ajablanarliki, o'sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo'ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi holat, kayfiyatga bog'liq holda bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo'larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o'sha ma'lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga o'xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir hozirlik – dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. Shu ma'noda shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli tahlillar, hattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta'sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o'z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygohlarida: «Materiallarning qarshiligi» nomli kurs bor deylik. Shu kursni o'zlashtirish va undan sinovdan o'tish ko'pchilik uchun osonlikcha qo'l kelmaydi. Hali o'qish boshlanmasdan, boshlang'ich kurs talabalariga shu fan juda qiyin, uni topshirish murakkab, deb uqtiriladi, talabalariga qatiqqo'l o'qituvchi haqida ustanovkalar (aniq munosabatni bildirish, maqsadiy yondashish) berib boriladi. Fanga nisbatan bunday motivatsiya bir necha avlod talabalarining fe'l-atvorida muhirlanib qoladi.

Endi, bir shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlarini aniq motivlar bilan izohlaydigan bo'lsak, u boshqa fanlarga ham tinimsiz yondashadi, o'z vaqtida darslarini tayyorlaydi, qo'shimcha darslarga keladi, boshqasi esa (dangasaroq talaba) darsdan keyin qolishga toqati yo'q, semestr tugashini kutib turadi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi, ya'ni hayot davomida avval ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zarurati ostida fe'l-atvor motivlari namoyon bo'ladi. Misol uchun, talabaning o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart-sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rnini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo'lingizda kitob bor. Siz hali uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o'sha mazmunni bilish va uning mohiyatini bilib olish ehtiyoji turadi. Rus olimi R. Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi. Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

Biologik ehtiyojlar – bu – fiziologik (tashnalik, ochlik, uyqu), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.

Ijtimoiy ehtiyojlar – bu – mehnat qilish, bilish, estetik va axloqiy-ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham aniq muhitga qarab turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, to'y marosimlari yoki juda to'kin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shunchalik ko'p ovqat iste'mol

qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi hashar bo'lsa-chi, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo'lib, ochlikni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat yeb o'rgangan kishi oz-oz eyishga o'rgansa, yoshligidan normadan ortiq yeb o'rgangan odam vrach oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so'rasa so'raydiki, lekin uyda o'zi yemishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi haqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: *harakat dasturi va maqsad*. Harakat dasturi maqsadga erishish vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur hech narsa bermaydi. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs etishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkinligi bo'g'iladi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, uncha-muncha tashqi ta'sirga berilmaydigan bo'lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqlashtirilgan, maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo'lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

6.4. Motivlarning turlari, anglanganlik darajasi

Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o'rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o'zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida **muvaffaqiyatga erishish motivi** bo'lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D.Makklelland, D.Atkinson va nemis olimi X. Xekxauzenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishini ta'minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: **muvaffaqiyatga erishish motivi** hamda **muvaffaqiyatsizliklardan qochish motivi**. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni

kirishishda qaysi motivga mo'ljall qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar - tanish-bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqacha xulq-atvorni muvaffaqiyatsizlikdan qochish motiviga tayangan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli ularda ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash holat kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchrab, «O'zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffaqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so'ng, uning natijasidan qat'i nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda *talabchanlik* degan sifatning roli katta. Agar muvaffaqiyatga yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'ygan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo'ladi. Bunday tashqari har birimizdagi o'zimizdagi real qobiliyatlar to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu motivlarning faoliyatdagi o'rniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg'urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg'urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg'urish sifati ham ma'lum ma'noda motivlar xarakterini belgilaydi.

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o'z-o'ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyatli ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi. Masalan, mas'uliyatli bo'lgan imtixon topshirish jarayonini olaylik. Ba'zi talabalar imtixon oldidan juda qayg'uradilar, hattoki, qo'rqadilar ham. Ular uchun imtixon topshirish juda katta tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo'lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg'am bo'lib, sira koyimaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatning samarasi turlicha bo'ladi. Bunga har bir shaxsdagi da'vogarlik darajasi ham ta'sir qiladi. Da'vogarlik darajasi yuqoriroq bo'lganlar bilgan-bilmaganini isbot qilishga o'rinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o'qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy hislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, motivlar, ya'ni xatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo'lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq motivlari psixologiyada ijtimoiy ustanovka (inglizcha «attitude») hodisasi orqali tushuntiriladi.

Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy obyektlar, hodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik holatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi.

Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog'imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga rahmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug'ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hakoza. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o'rnashib qolganligiga e'tibor bermasdan yuqorida sanab o'tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo'lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, ma'lum vaziyatlarda ro'yobga chiqadi.

Amerikalik olim **G. Ollport** ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

a. Kognitiv komponent - ustanovka obyektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui; b. Affektiv komponent - ustanovka obyektiga nisbatan subyekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar); v. Harakat komponenti - subyektning obyektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui.

Bu uch xil komponentlar o'zaro bir-birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustuvorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalar ham, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uyg'unlik yo'qligini ko'rsatadi. Bu bir qarashda so'z va ish birligi tamoyilining turli shaxslarda turlicha namoyon bo'lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o'rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo'lmasligiga yoshlarni o'rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Ushbu mavzuda shaxsning strukturasi etibor qaratilgan bo'lib, uning tarkibiy qismi yoritilgan. Shaxsning yo'nalganligi, faol bo'lishi, qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lgan konseptual asoslarga to'xtalib o'tilgan. Shaxs faolligi, faoliyat turlari, jismoniy va aqliy harakatlar yoritilgan. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi, motivlarning turlari bayon etilgan. Muvaffaqiyatga erishish va mag'lubiyatdan qochish motivlari tahlillashtirilgan. Motivatsiyaning moslashuvchanlik, o'zgaruvchanlik xususiyatlariga urg'u berilgan, uni samarali boshqarishga qaratilgan tavsiyalar ko'rsatilgan.

GLOSSARIY

Faoliyat – insongagina xos, ong bilan boshqariladigan, ehtiyojlar tufayli paydo bo'luvchi va tashqi olam bilan harakatni ifodalovchi munosabat.

Faoliyat - odamning u yoki bu ehtiyojlarini qondirgan faol xatti-harakatlar.

Faollik – tirik materiyaning umumiy xususiyati, tevarak muhit ta'sirida namoyon bo'luvchi hodisa.

Faollik - odamning muhitga, predmet va narsalarga, voqea va hodisalarga bo'lgan munosabati. U ichki va tashi turlarga bo'linadi.

Tashqi faollik – bu tashqaridan va o'z ichki xohish-istaklar ta'sirida bevosita ko'rish, qayd qilish holati, mushaklar yordamidagi harakatlar.

Harakat – maqsadga muvofiq yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan intilishlar yig'indisi. Harakat ongli faoliyatning tarkibiy qismi, motivlardan biridir.

Ijtimoiy ehtiyojlar – bilim olish, mehnat qilish, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lish, ma'naviy- axloqiy yuksalish bilan bog'liq bo'lgan hodisa.

Ijtimoiylashuv – muloqot va faoliyat natijasi asosidagi inson tomonidan ijtimoiy tajribani o'zlashtirish va o'zgartirish jarayoni.

Intereorizatsiya – inson psixikasi ichki tarkibining tashqi ijtimoiy faoliyat tarkibini o'zlashtirishi natijasida shakllanishi.

Motiv – ma’lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog’liq bo’lgan hamda faoliyatga undovchi sabab.

Motivatsiya – odamni faoliyatga undovchi sabablar majmui.

Muloqot – shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo’ladigan birlamchi faoliyat turi. Ushbu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri bo’lib – inson bo’lish, odamlar bilan muomalaga kirishish, ularni tushunish, do’stlashish, sevish o’zaro munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi jarayon.

Ong va faoliyatning birligi - psixologiyaning tamoyiliga binoan ong faoliyat davomida vujudga keladi, shakllanadi va namoyon bo’ladi.

Ustanovka - kishining tevarak-atrofdagi odamlarga va obyektlarga nisbatan qanday munosabatda bo’lishi, ularni idrok qilish, baho berish va ularga nisbatan harakat ko’rsatish bilan bog’liq bo’lgan tayyorgarlik darajasi.

Eksteriorizatsiya – lot. “exterior” – tushunchasidan olingan bo’lib, ichki holat asosida tashqi harakatlarni yuzaga keltirish ma’nosini anglatadi.

TAKRORLASH BO’YICHA SAVOLLAR

1. Shaxs tushunchasi, tarkibi.
2. Inson faoliyati va uning psixologik tuzilishi.
3. Faoliyat va ijtimoiy xulq motivatsiyasi.
4. Shaxs va uning motivlari: muvaffaqiyatga erishish va mag’lubiyatdan qochish motivlari.
5. Ijtimoiy ustanovka va uni kasbiy faoliyat mobaynida o’zgartirish muammosi.
6. Faoliyatda muloqot muammosi.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. А.Радугин. Психология и педагогика. – М.: Изд-во Центр, 2013.
2. А.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – Т., 2014.
3. <http://www.myword.ru> Крайг Г. Психология развития (пер. с англ.). – С.Пб.: “Питер”, 2005.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Exploring-Social-Psychology-David-Myers/dp/1259880885> David G. Myers. Exploring Social Psychology. Изд.: McGraw-Hill Education, 8th Edition, 2017, 512 pages.
2. <https://www.amazon.com/Exploring-Psychology-David-G-Myers/dp/1464154074> David G. Myers, C. Nathan DeWall. Exploring Psychology. Pub.: Worth Publishers, Tenth Edition, 2016, 896 pages.
3. Дэвид Г. Майерс, К.Натан ДеВалл. Изучение психологии. Изд.: Издатели «Уорт», Десятое издание, 2016, 896 с.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan bilimlarni boyitish maqsadida JIDU, TDPU, UМУ, FDU va MDH mamlakatlari psixologiya, iqtisodiyot, yurisprudensiya, jahon siyosati mutaxassisliklari bo'yicha bakalavr bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini o'rganish tavsiya etiladi. Shuningdek, quyidagi adabiyotlarga e'tibor berish lozim:

- 1.Ананьев Б.Г. “Человек как предмет познания”. “Питер”, 2011.
- 2.Ложкин .Г.В. Повякель Н.И Практическая психология в системах “человек техника”: Учеб.пособие. – К.: МАУП, 2013.
- 3.Немов Р.С. Практическая Психология Познание себя: Влияние на людей: Пособие для уч-ся. – М.: Гуманист. Изд.Центр ВЛАДОС, 2013.

7-MAVZU. PSIXOLOGIYADA “MEN-KONSEPSIYASI”

- 7.1. Shaxs-ijtimoiy ta’sirlar mahsuli sifatida.
- 7.2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs.
- 7.3. Ijtimoiy ta’sirlarning shaxs tomonidan anglanganligi.
- 7.4. «Men» - obrazi va o’z-o’zini baholash. “Men-konsepsiyasi”.
- 7.5. Shaxs ijtimoiylashuvi.
- 7.6. Shaxs dunyoqarashi va e’tiqodini o’zgartiruvchi omillar.

TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR:

Shaxs, jamiyat, boshqaruv, qonuniyatlar, “Men-obrazi”, “Men-konsepsiyasi”, Sharq va G’arb “Men-konsepsiyasi”, “Men-taqdimot”, “Men-monitoring”, madaniyat, qadriyatlar, dunyoqarash, nazorat lokusi, baholash mezoni, ijtimoiy norma va sanksiyalar, “shaxs bo’lish” ehtiyoji.

7.1. Shaxs-ijtimoiy ta’sirlar mahsuli sifatida

«Shaxs» tushunchasi psixologiyada eng ko’p qo’llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o’rganadigan barcha fenomenlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson ruhiy olami qonuniyatlari bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqodchi ham shaxsning ijtimoiyligi va aynan jamiyat bilan bo’lgan aloqasi masalasini chetlab o’tolmagan.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, «Homo Sapiens» - «aqli zot» tushunchasini o’zida ifoda etuvchi jonzotning paydo bo’lganiga taxminan 40 ming yildan oshibdi. Bu davrda olimlarning e’tirof etishlaricha, 16 ming avlod almashgan emish. Darvin ta’biri bilan aytganda, tabiiy tanlanish jarayonida yer yuzida saqlanib qolgan minglab millat va elatlarning keyingi davrdagi taraqqiyoti ko’proq biologik omillardan ko’ra, ijtimoiy omillar ta’sirida ro’y bermoqda. Shuning uchun ham har bir individni yoki shaxsni o’rganish masalasi uning bevosita ijtimoiy muhiti va uning ijtimoiy normalari doirasida o’rganishni taqozo etadi.

Ijtimoiy muhit - bu insonning aniq maqsadlar va rejalar asosida faoliyat ko'rsatadigan dunyosidir. Mazmunan har bir insonning shu ijtimoiy olam bilan aloqasi uning insoniyat tajribasi, madaniyati va qabul qilingan, tan olingan ijtimoiy xulq normalari doirasidagi harakatlarida namoyon bo'ladi. Psixologiya ilmining namoyondalari bo'lmish olimlarning butun bir avlodi ana shu shaxs va jamiyat aloqalari tizimida insonning tub mohiyatini anglash, uning rivojlanishi va kamol topishi qonuniyatlarini izlaganlar. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab Sharq allomalari ham bu o'zaro bog'liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o'zlarining eng durdona asarlarini bag'ishlaganlar. Barcha qarashlarga umumiy bo'lgan narsa shu bo'lganki, odamni, uning mohiyatini anglash uchun avvalo uning shu jamiyatda tutgan o'rni va mavqeini bilish zarur. Shaxsni o'rganishning birlamchi mezonini ham shundan kelib chiqqan holda, uning ijtimoiy mavqei, ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rni bilan belgilanishi kerak.

Lekin shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar masalasi birdaniga, bir xil yechimga kelinmagan. Bu o'zaro munosabatlar asosan ikki polyar nuqtai nazardan kelib chiqadi.

Nativizm yo'nalishining tarafdorlari insonlardagi barcha xususiyatlar tug'ma xarakterga ega, deb e'tirof etadilar. (Lents, Gruber va boshqalar).

Empirizm tarafdorlarining fikricha, yangi tug'ilgan bola go'yoki «top - toza taxta», unga hayot va undagi talablar i'zining qonuniyatlarini yozib boradi va bola ularga so'zsiz bo'ysunishga majbur. Bu yo'nalishning asoschilaridan biri Dj.Lokkning fikricha (1632 - 1704), tug'ma fikrlar yoki g'oyalar bo'lishi mumkin emas, ular xohish-tilaklar, og'riq va istirob kabi elementar sezgilarning natijasidir. Hayotda ana shunga o'xshash turli xil sezgilar va g'oyalar ro'y beradi.

G.Leybnits (1646-1716) Lokka e'tiroz bildirib, hayotda umuman toza, sof narsaning o'zi bo'lmaydi, hattoki silliq bo'yalgan marmarning ustida ham ko'rinarli darajada teshiklar, do'mliqlar bo'ladiki, ular layoqatlardek inson taqdirida ma'lum rol o'ynaydi. Bu ikkala yirik yo'nalish o'rtasidagi tortishuvlarga chek qo'yish

maqsadida **F.Galton** qator tadqiqotlar o'tkazib, har bir individga xos differensial xususiyatlar mavjudligini «egizaklar metodi» yordamida asoslashga harakat qildi. Kuyidagi jadvalda Galton tomonidan irsiy va orttirilgan sifatlar munosabati yuzasidan aniqlangan natijalardan keltirilgan.

Jadval.

Musiqiy qobiliyatlardagi irsiy xususiyatlar

Ota – onalar, bolalar	musiqaga moyiligi	musiqaga moyil emasligi
Musiqaga moyil	85 %	7 %
Musiqaga moyil emas	25 %	58 %

Egizaklardagi musiqaga moyillikning korrelyatsion ko'rsatgichi ham yuqori bo'lib ($p < 0.7$), egizak bo'lmaganlardan ancha farq qiladi ($p < 0.3 - 0.4$).

Galtondan keyingi tadqiqotlarda musiqaga bo'lgan qobiliyatga ona tilining xususiyati ta'sir qilishi aniqlandi: yumshoq - tonal yoki keskir - tonal bo'lmagan tillar. Masalan, keskinroq hisoblangan rus tilida gapiruvchi bolalardagi musiqani idrok qilish yumshoq, tonal tillarda so'zlashuvchi vetnamliklarning idrokidan ancha past chiqqan.

Lekin yuqoridagi fikrlar va tortishuvlarning kelib chiqish sababi tushunarli bo'lishi kerak: ular insonning asl mohiyatini tushunish va uning xulqini boshqarish ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Demak, inson jamiyat a'zosi sifatida uning normalariga bo'ysunadi, uning kutishlariga javob berishga harakat qiladi va o'z xulqini uning talablariga monand qilishga intiladi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, shaxs fenomeniga ta'rif berish mumkin.

Shaxs – ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyatning subyekt bo'lmish individdir. Shaxsga taaluqli bo'lgan eng muhim tasnif ham uning jamiyatdagi murakkab ijtimoiy munosabatlarga bevosita aloqadorlik, ijtimoiy faoliyatga nisbatan ham obyekt, ham subyekt bo'lishlikdir¹.

¹Майерс Д. Социальная психология. – С.Пб.: Питер, 2000. – С. 110-111.

Shaxsga taalluqli bo'lgan fazilatlardan eng muhimi shuki, u shu tashqi, ijtimoiy ta'sirlarni o'z ongi va idroki bilan qabul qilib (obyektni), so'ngra shu ta'sirlarning subyekti sifatida faoliyat ko'rsatadi. Oddiy qilib aytganda, inson bolasi ilk yoshlikdanoq «mening hayotim», «bizning dunyo» degan ijtimoiy muhitga tushadi. Bu muhit o'sha biz bilgan va har kuni his qiladigan siyosat, huquq, axloq olamidir. Bu muhit - kelishuvlar, tortishuvlar, hamkorliklar, an'analar, udumlar, turli xil tillar olami bo'lib, undagi ko'plab qoidalarga ko'pchilik mutloq qo'shiladi, ba'zilar qisman qo'shiladi. Bu shunday qoidalar va normalar olamiki, ularga bo'ysunmaslik jamiyat tomonidan qoralanadi, ta'qiblanadi. Shulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, shaxs jamiyatga nisbatan barcha tartib - qoidalarni qabul qiluvchi subyekt bo'lsa, *jamiyat - ijtimoiy intizom va tartibning, madaniyatning mufassal ko'rinishidir.*

Shaxs ijtimoiy xulqiga turli tashqi kuchlar ta'sir qiladi: siyosiy, mafkuraviy, iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va boshqalar. Bu ta'sirotlar mohiyatan aslida jamiyat a'zolari bo'lmish shaxslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ayrim alohida yo'nalishlarini belgilab beradi.

Shunday qilib, shaxs turli ijtimoiy munosabatlar tizimi ta'sirida bo'ladi va ko'plab ijtimoiy institutlar (oila, mahalla, o'quv maskanlari, mehnat kollektivlari, norasmiy tashkilotlar, din, san'at, madaniyat va boshq.) bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, shaxsdagi turli g'oyalar, fikrlar va mafkura mafkuraviy munosabatlar tizimi ta'sirida shakllanib, ular bevosita oila, bog'cha, maktab, boshqa o'quv va tarbiya muassasalari orqali ongga singdiriladi. Agar bu ta'sir uning e'tiqodi darajasida ko'tarilsa va unda yana yangidan yangi fikrlar va g'oyalarning paydo bo'lishi, o'sishiga olib kelsa, shaxs taraqqiyoti jarayonida shunday faoliyat sohasini tanlaydiki, o'z qobiliyatlari, malaka va ko'nikmalarini rivojlantira borib, ziyoli sifatida yo o'qituvchi, yoki vrach, yoki olim, kashfiyotchi, muhandis bo'lib, el yurtiga xizmat qiladi.

Iqtisodiy munosabatlar ham shaxs ongi va uning insoniy xususiyatlari shakllanishida katta rol o'ynaydi. Masalan, bosqichma-bosqich bozor munosabatlariga o'tayotgan o'zbekiston sharoitini

oladigan bo'lsak, yangicha iqtisodiy o'zgarishlar, bozor, raqobat, legalizatsiya va shunga o'xshash yangiliklar har bir shaxsning moddiy boyliklar va ularga bo'lgan shaxsiy munosabatlarida aks etib, uning iqtisodiy ongi, tafakkuri va iqtisodiy xulqi normalarini belgilaydi.

7.2. Ijtimoiy normalar, sanksiyalar va shaxs

Ijtimoiy norma - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlarning talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'i nazar, «Assalomu aleykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi – norma, va hakozi. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan xarakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi. **Ijtimoiy sanksiyalar** - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va rag'batlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri obyektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta mo'ysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirga nisbatan ko'pchilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, «ko'zini moshday qilib ochib qo'yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi. **Rol** - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning aniq hayotiy vaziyatlardagi huquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida tahsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a'zo bo'lish, stipendiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o'sha oliygoh ichki tartib - intizomi normalariga so'zsiz bo'ysunish, darslarga o'z vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik o'zlashtirishni bajarish, amaliyotda bo'lish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham o'z ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota-ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi, ya'ni konkret shaxsning o'ziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli-tuman ijtimoiy rollarning xarakteridan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, kimdir «tartibli, ba'mani, fozil, axloqli va odobli» deyilsa, kimdir - be'mani, bebosh, o'zgaruvchan, ikki yuzlamachi (ya'ni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega bo'lib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar ko'pligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha bo'lib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning o'zi uchun o'ta ahamiyatli bo'lsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, o'sha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. Qolaversa, rollarning ko'pligi ba'zan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirtdan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabalik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat va bozor munosabatlari sharoitidagi raqobat muhiti shaxsdan bir vaqtning o'zida qator qobiliyatlar va malakalarni talab qilmoqdaki, ayniqsa, yoshlar o'zgaruvchan sharoitlarga tezroq moslashish uchun ba'zan bir-biriga zid xislatlarni ham xulqda namoyon qilishga majbur bo'lishmoqda. Masalan, yosh oila boshlig'i, talaba, ota - onalarga moddiy jihatdan qaram bo'lmaslik uchun, bir vaqtning o'zida ham itoatkor, intizomli talaba va ishdan keyin esa - chaqqon va uddaburon, tadbirkor, tijoratchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lishi mumkin. Bu holat tabiiy, shaxsdan kuchli iroda, doimiy intiluvchanlik va o'z ustida muttasil ishlashni talab qiladi.

7.3. Ijtimoiy ta'sirlarning shaxs tomonidan anglanganligi

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq-atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning axloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi, avvalo, uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq-atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari, ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Shaxsning o'zi, o'z xulq-atvori xususiyatlari, jamiyatdagi mavqeini tasavvur qilishidan hosil bo'lgan obraz - «**Men**» - obrazi deb atalib, uning qanchalik adekvatligi va realikka yaqinligi shaxs barkamolligining mezonlaridan hisoblanadi.

«**Men**» - obrazining ijtimoiy psixologik ahamiyati shundaki, u shaxs tarbiyasining va tarbiyalanganligining muhim omillaridan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, tarbiya shaxsning o'zi va o'z sifatleri to'g'risidagi tasavvurlarining shakllanishi jarayonidir deb ta'rif berish mumkin. Demak, har bir inson o'zini, o'zligini qanchalik aniq va to'g'ri bilsa, tasavvur qilolsa, uning

jamiyat normalariga zid harakat qilish ehtimoli ham shunchalik kam bo'ladi, ya'ni u tarbiyalangan bo'ladi.

O'z-o'zini anglash, o'zidagi mavjud sifatlarni baholash jarayoni ko'pincha konkret shaxs tomonidan og'ir kechadi, ya'ni inson tabiati shundayki, u o'zidagi o'sha jamiyat normalariga to'g'ri kelmaydigan, no'maqul sifatlarni anglamaslikka, ularni «yashirishga» harakat qiladi, hattoki, bunday tasavvur va bilimlar ongsizlik sohasiga siqib chiqariladi (avstriyalik olim Z.Freyd nazariyasiga ko'ra). Bu ataylab qilinadigan ish bo'lmay, u har bir shaxsdagi o'z shaxsiyatini o'ziga xos himoya qilish mexanizmidir. Bunday himoya mexanizmi shaxsni ko'pincha turli xil yomon asoratlardan, hissiy kechinmalardan asraydi. Lekin shuni alohida ta'kidlash lozimki, «Men» - obrazining ijobiy yoki salbiyligida yana o'sha shaxsni o'rab turgan tashqi muhit, o'zgalar va ularning munosabati katta rol o'ynaydi. Odam o'zgalarga qarab, go'yoki oynada o'zini ko'rganday tasavvur qiladi. Bu jarayon psixologiyada **refleksiya** deb ataladi. *Uning mohiyati* - aynan o'ziga o'xshash odamlar obrazi orqali o'zi to'g'risidagi obrazni shakllantirish, jonlantirishdir. Refleksiya «Men» - obrazi egasining ongiga taalluqli jarayondir. Masalan, ko'chada bir tanishingizni uchratib qoldingiz. Siz tinmay unga o'z yutuqlaringiz va mashg'ulotlaringiz haqida gapirmoqdasiz. Lekin gap bilan bo'lib, uning qayergadir shoshayotganligiga e'tibor bermadingiz. Shu narsani siz uning betoqatlik bilan sizni tinglayotganligidan, xayoli boshqa yerda turganligidan bilib qolasiz va shu orqali ayni shu paytda «mahmadona, laqmaroq» bo'lib qolganingizni sezasiz. Keyingi safar shu o'rtog'ingiz bilan uchrashganda, oldingi xatoga yo'l qo'ymaslik uchun «o'rtoq, shoshmayapsanmi?» deb so'rab ham qo'yasiz. Ana shu ilgarigi refleksiyaning natijasidir, ya'ni suhbatdosh o'rniga turib, o'zingizga tashlangan nazar («men unga qanday ko'rinyapman?») - refleksiyaadir.

Shaxsning o'zi haqidagi obrazi va o'z-o'zini anglashi yosh va jinsiy o'ziga xoslikka ega. Masalan, o'ziga nisbatan o'ta qiziquvchanlik, kim ekanligini bilish va anglashga intilish ayniqsa, o'smirlilik davrida rivojlanadi. Bu davrda paydo bo'ladigan «kattalik»

hissi qizlarda ham, o'smir yigitchalarda ham nafaqat o'ziga, balki o'zgaralar bilan bo'ladigan munosabatlarini ham belgilaydi. Qizlardagi «Men» - obrazining yaxshi va ijobiy bo'lishi ko'proq bu obrazning ayollik sifatlarini o'zida mujassam eta olishi, ayollik xislatlarining o'zida ayni paytda mavjudligiga bog'liq bo'lsa, yigitlardagi obraz ko'proq jismonan barkamollik mezonlari bilan nechog'li uyg'un ekanligiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham o'smirlikda o'g'il bolalardagi bo'yning pastligi, muskullarning zaifligi va shu asosda qurilgan «Men» - obrazi qator salbiy taassurotlarni keltirib chiqaradi. Qizlarda esa tashqi tarafdin go'zallikka, kelishganlik, odob va ayollarga xos qator boshqa sifatlarining bor - yo'qligiga bog'liq holda «Men» obrazi mazmunan idrok qilinadi. Qizlarda ham ortiqcha vazn yoki terisida paydo bo'lgan ayrim toshmalar yoki shunga o'xshash fiziologik nuqsonlar kuchli salbiy emotsiyalarga sabab bo'lsa-da, baribir, chiroyli kiyimlar, taqinchoqlar yoki sochlarning o'ziga xos turmagi bu nuqsonlarni bosib ketadigan omillar sifatida qaraladi.

7.4. «Men» – obrazi va o'z-o'zini baholash. “Men-konsepsiyasi”

«Men» - obrazi asosida ham bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadiki, bu tizim ham obrazga mos tarzda har xil bo'lishi mumkin. **O'z-o'ziga nisbatan bahoberish** turli sifatlar va shaxsning orttirilgan tajribasi, shu tajriba asosida yotgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin, ya'ni ayni biror ish, yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida - aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxsga boshqalarning real munosabatlariga bog'liq bo'lsa-da, aslida u shaxs ongi tizimidagi mezonlarga, ya'ni uning o'zi subyektiv tarzda shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog'liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o'qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o'z-o'ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o'qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya'ni, bu baho ko'proq shaxsning o'ziga bog'liq bo'lib, u subyektiv xarakterga egadir.

O'z-o'ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to'g'ri bo'lishi, balki u o'ta past yoki yuqori ham bo'lishi mumkin.

O'z-o'ziga baho berishning past bo'lishi ko'pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo'yayotgan talablarining o'ta ortiqqligi, ularni uddalay olmaslik, turli xil e'tirozlarning doimiy tarzda bildirilishi, ishda, o'qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo'lishi mumkin. Bunday o'smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofdagilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o'zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo'lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va xatti-harakatlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suisidal harakatlar, ya'ni o'z joniga qasd qilish, real borligidan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O'z-o'ziga o'ta yuqori baho berish ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta'sir ko'rsatmaydi. Chunki u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun'iy tarzda bo'rttirilishi, noo'rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o'tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo'ladigan psixologik holat «noadekvatlik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag'lubiyatga uchraganda yoki o'zida nochorlik, o'quvsizliklarni sezganda ham buning sababini o'zgalarda deb biladi va shunga o'zini ishontiradi ham (masalan, «xalaqit berdi-da», «falonchi bo'lmaganida» kabi bahonalar ko'payadi), ya'ni nimaiki bo'lmasin, aybdor o'zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog'i yerdan uzilgan», «manmansiragan», «dimog'dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar. Demak, o'z-o'ziga baho realistik, adekvat, to'g'ri bo'lishi kerak.

Realistik baho shaxsni o'rab turganlar - ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo'ni-qo'shni va yaqinlarning o'rinli va asosli baholari, real samimiy munosabatlari mahsuli bo'lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o'z vaqtida kerak bo'lsa to'g'rilashga o'rgatilgan bo'ladi. Bunda shaxs uchun etalon, ibratli hisoblangan insonlar

guruhi - **referent** guruhning roli katta bo'ladi. Chunki biz kundalik hayotda hammaning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo'lishi (masalan, ota-ona, o'qituvchi, ustoz, yaqin do'stlar), yoki noreal, xayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo'lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta'sir yoki ta'ziq ko'rsatish kerak bo'lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Shunday qilib, o'z-o'ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo'lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o'rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e'zozlanadigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Keng ma'nodagi yirik ijtimoiy jamoalar etalon rolini o'ynashi oqibatida shakllanadigan o'z-o'ziga baho - o'z-o'zini baholashning yuksak darajasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillik sharoitida mamlakatimiz yoshlari ongiga milliy qadriyatlarimiz, vatanparvarlik, adolat va mustaqillik mafkurasiga sadoqat hislarining tarbiyalanishi, tabiiy, har bir yosh avlodda o'zligini anglash, o'zi mansub bo'lgan xalq va millat ma'naviyatini qadrlash hislarini tarbiyalamoqda. Bu esa, o'sha yuksak o'z-o'zini anglashning poydevori va muhim shakllantiruvchi mexanizmidir. Demak, o'z-o'zini baholash - o'z-o'zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O'z-o'zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa, quyidagilar kiradi:

- o'z-o'zi bilan muloqot (o'zini aniq tarbiya obyektini sifatida idrok etish va o'zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o'z-o'zini ishontirish (o'z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo'ysundirish);
- o'z-o'ziga buyruq berish (tig'iz va ekstremal holatlarda o'zini qo'lga olish va maqbul yo'lga o'zini chorlay olish sifati);
- o'z-o'ziga ta'sir yoki autosuggestiya (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o'zida ma'qul ustanovkalarni shakllantirish);

- ichki intizom - o'z-o'zini boshqarishning muhim mezon, har doim har yerda o'zining barcha harakatlarini muntazam ravishda korrektsiya qilish va boshqarish uchun zarur sifat.

Yuqoridagi o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari orasida psixologik nuqtai nazardan o'z-o'zi bilan amalga oshiriladigan **ichki dialog** alohida o'rin tutadi. *O'z-o'zi bilan dialog* - oddiy til bilan aytganda, o'zi bilan o'zi gaplashishdir. Aslida bu qobiliyat bizning boshqalar bilan amalga oshiradigan tashqi dialoglarimiz asosida rivojlanadi, Lekin aynan ichki dialog muhim regulyativ rol o'ynaydi. E. Klimov bunday dialogning uch bosqichini ko'rsatib o'tadi.

Jadval.

Ichki dialogning muhim belgilari

Ichki dialogning shakllanganlik darajasi	Bosqichlari	Ichki dialogning darajaviy belgilari (autokommunikatsiya)
<i>Oliy</i>	<i>6 – bosqich</i>	Shaxsiy mazmundagi dialog (o'zidagi shaxsiy sifatlarni muhokama qilish, shaxsiy mulohaza)
<i>Daraja</i>	<i>5 – bosqich</i>	Hodisa va narsalarga bog'liq bo'lgan sifatlarning xususidagi ichki dialog
<i>O'rta</i>	<i>4 – bosqich</i>	Shaxsiy sifatlarning muhokamasiga qaratilgan savollar o'ziga talablar
<i>Daraja</i>	<i>3 – bosqich</i>	Boshqalarning baholari ta'siridagi ichki mulohazalar, shaxsiy ahamiyat kasb etgan o'zgarish fikrlari asosida ichki dialog
<i>Quyi</i>	<i>2 – bosqich</i>	Shaxsiy sifatlarga aloqador bo'lmagan o'zgarish fikrlari asosidagi dialog (hodisa va narsalarga aloqador fikrlar)
<i>Daraja</i>	<i>1 – bosqich</i>	Kimdir nima haqidadir gapirish mumkin bo'lgan holatlar yuzasidan tasavvurlar, lekin aniq fikr yoki munosabat yo'q. Autokommunikatsiyaga hojat yo'q.

Jadvalda shaxs ichki dialogning bosqichlari va har bir bosqichga xos bo'lgan belgilar keltirilgan.

Demak, shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning obyektivligiga bog'liq tarzda o'z-o'zi bilan muloqotga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o'zini nazorat qila oladi. Shuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o'ziga xolis baho berib, kerakli to'g'ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan xatolik uchun o'z «ich-etini yeb tashlaydi». Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

Har birimiz murakkab va betakror mavjudotmiz. fikran o'zimizga "men kimman?" deb savol berib ko'rsak, albatta, bu savolga bir nechta javob topamiz. Bizning mazkur savolga bergan har bir javobimiz "Men-struktura"mizni, barcha javoblarimiz birgalikda esa "Men-konsepsiya"mizni tashkil etadi. Biz ko'pincha atrofimizdagi boshqa odamlarni ham o'zimizning shaxsiy "Men-konsepsiya"mizdan kelib chiqqan holda idrok etamiz. "Men-konsepsiya" tarkibiga struktura sifatida "Men-ehtimollik" ham kirishi mumkin. "Men-ehtimollik" inson orzu-umidlari va qo'rquv-xatarlari bilan bog'liq bo'lib, uning shaxs sifatida shakllanishida katta ahamiyatga ega. Chunki "Men-ehtimollik" insonning o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga intilishini motivatsiyalovchi kuch hisoblanadi.

"Men-konsepsiya" keng ma'noda madaniyat bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Chunki «Men-konsepsiya»ning shakllanishi shaxs ijtimoiylashuvi jarayonining ajralmas qismidir. Sir emaski, g'arb madaniyati vakillari ko'pincha "mening shaxsiy muvaffaqiyatlarim, mening erkinligim, mening huquqlarim" kabi iboralarni ishlatadilar. Bu "Men-konsepsiya"sining mustaqil turi bo'lib, Shimoliy va Markaziy Amerika, G'arbiy Yevropa va Avstraliya mintaqalarida yashovchi kishilarga ko'proq xosdir. Sharq madaniyati vakillarining nutqi esa ko'pincha "mening oilaviy majburiyatlarim, mening, boshqalar bilan munosabatlarim, mening jamiyat oldidagi burchim" kabi iboralarni o'z ichiga oladi. Bu "Men-konsepsiya"sining ikkinchi - **o'zaro tobelik** turiga xoslik alomati bo'lib, ko'proq Osiyo, Sharqiy Yevropa, Afrika va Janubiy Amerika mintaqalari aholisi mazkur "Men-konsepsiya"sigamansubdir.

"Men-konsepsiya" o'z-o'zini anglash jarayonining natijasi sifatida shaxs strukturasi tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli shakllangan "Men-konsepsiya" sini o'zgartirish shaxs strukturasi o'zgartirish bilan bog'liq bo'lgan murakkab jarayondir. Ammo turli sabablarga ko'ra kishi o'zi yashab turgan madaniy muhitini uzoq muddatga o'zgartirsa, quyidagi maslahatlarga amal qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

G'arb madaniyati vakili sharq madaniyati muhitiga tushib qolgan taqdirda:

- konfrontatsiya (qarama-qarshilik) dan qochishi;
- davomiy (uzoq muddatli) o'zaro munosabatlarni shakllantirishga harakat qilishi, shaxslararo munosabatlarning qisqa vaqt davomida paydo bo'lishini kutmasligi;
- o'zini tanishtirganda kamtarroq bo'lishi;
- guruhiy ierarxiyada (mavqelar pog'onasida) odamlarning tutgan o'rni bilan qiziqishi;
- o'zining shaxsiy ijtimoiy mavqeini belgilashi lozim.

Sharq madaniyati vakili g'arb madaniyati muhitiga moslashish jarayonida:

- odatdagidan ko'ra erkinroq tanqid qilishi;
- salomlashuv jarayonini qisqartirib, to'g'ridan-to'g'ri maqsadga o'tishi;
- o'zining malaka va yutuqlarini ko'rsatishi;
- suhbatdoshining ijtimoiy mavqei va qaysi guruhga mansubligidan ko'ra uning shaxsiy sifatlariga ko'proq ahamiyat berishi zarur.

Yuqorida qayd etilganidek, inson o'z-o'zini programmalashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan yagona tirik mavjudot hisoblanadi. Biror bir faoliyatda insonning o'z kuchi va bilimiga ishonch hissi «Men-natijaviylik» deb ataladi. Shaxsning o'z-o'zini konstruktiv programmalashtirishi bevosita «men-natijaviylik» bilan bog'liq bo'lib, bu his insonning shaxs sifatida shakllanishida juda katta ahamiyatga ega. Tadqiqotlarning isbotlashicha, «men-natijaviylik» darajasi yuqori bo'lgan odamlar boshqalarga nisbatan ko'proq maqsadga intiluvchan, depressiyaga

kamroq chalinuvchan bo'lishadi. Masalan, o'zingizning ijobiy imkoniyatlaringiz haqida o'ylab ko'ring, shunda biror bir ishni rejalashtirish va bu rejani amalga oshirish borasidagi harakatlaringiz ham muvaffaqiyatliroq amalga oshayotganini sezasiz. «Men-natijaviylik» darajasi ko'pincha shaxsning o'z muvaffaqiyatsizliklarini qanday izohlashi bilan bogliq bo'ladi. Shaxsiy muvaffaqiyatsizlik uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oluvchi shaxslar **ichki nazorat lokusi** egalari, shaxsiy muvaffaqiyatsizliklarini tashqi ta'sirlar va hodisalar bilan izohlovchi odamlar esa **tashqi nazorat lokusi** egalari hisoblanadi. **Nazorat lokusi** odamlarning o'z hayotini shaxsiy intilish-lar vositasida ichdan nazorat qilishi yoki tashqi kuchlar va hodisalar ta'sirida tashqaridan nazorat qilishini idrok etishi darajasidir.

Inson hayoti davomida shunday davrlar bo'ladiki, muvaffaqiyatsizliklar va ko'ngilsiz hodisalar ketma-ket takrorlanadi. Shunda ba'zilar o'z hayotlarida ro'y berayotgan ko'ngilsiz hodisalar uchun shaxsiy javobgarlikdan qochib, ongli ravishda o'z hayotlarini nazoratsiz qoldiradilar. Ko'pincha bunday kishilar o'z shaxsiy hayotlariga mas'uliyatsiz munosabatda bo'lishga ko'nika boradilar. Mazkur ko'nikmaning paydo bo'lish hodisasini **orttirilgan ijtimoiy zaiflik** deb ataladi. Bundan xulosa qilib aytish mumkinki, jamiyatda shaxslarning o'z kuchiga bo'lgan ishonchini qo'llab-quvvatlovchi boshqaruv tizimlari jamiyat a'zolarining haqiqatda sog'lom va baxtli bo'lishini ta'minlaydi.

Odamlar ko'pincha o'zlarining shaxsiy xatolarini osonlik bilan kechirishga, yutuqlari uchun maqtovlarni esa tayyorlik bilan qabul qilishga hamda ko'pincha o'zlarini o'rtachadan yuqori baholashga moyil bo'ladilar. Bu shaxsan o'zimizga tegishli bo'lgan ma'lumotlarni qayta ishlash va idrok qilish jarayoniga shaxsiy «Menlik» foydasiga moyilligi fenomenining aralashuvi oqibatidir. Masalan, yo'l harakati qoidalarini buzgan haydovchi yuz bergan vaziyatni o'z foydasidan kelib chiqqan holda tushuntirishga harakat qiladi. Shaxsning o'z-o'zini baholash jarayonida shaxsiy «menlik» foydasiga moyilligi subyektiv

parametrlar orqali baholashda yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Masalan, o'zimizni ma'lum bir tanishimiz bilan emas, balki «umuman odamlar» bilan taqqoslaganimizda yoki o'zimizni aniq bir ko'rsatkich (masalan, maxsus qobiliyatlar) bo'yicha emas, balki umumiy ko'rsatkichlar (masalan, aqllilik) bo'yicha baholaganimizda, bu taqqoslash yoki baholash ko'proq bizning foydamizga hal bo'ladi. Mazkur fenomenning ijtimoiy guruh ichida namoyon bo'lishi, ayniqsa, xavfli bo'lib, yomon oqibatlariga olib kelishi mumkin. Xususan, bu haqda ikkinchi jahon urushining kelib chiqish sabablari va oqibatlarini ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq qilgan olim Gordon U.Ollport shunday deb yozgan edi: "1938 yilda avstriyaliklar Gitler hech qachon Avstriyaga kirmaydi, deb ishonar edilar; chunki ular avstriyaliklar germaniyaliklardek emas, deb umid qilgan edilar". Afsuski, tarix shuni ko'rsatdiki, A.Gitler Avstriyani nisbatan osonlik bilan bosib oldi; demak, avstriyaliklar mazkur vaziyatda o'zlarining germaniyaliklardan farq qilmasliklarini namoyon qildilar.

Ba'zan shaxs oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish yo'lida o'ziga-o'zi to'siqlar yaratishi mumkin. Bu hodisa mazkur vaziyatda shaxsning «men-natijaviylik» ko'rsatkichi pastligi hamda shaxs iloji boricha o'z-o'zini baholashning o'rtachadan yuqori ko'rsatkichini saqlab qolishga harakat qilayotgani sababli ro'y beradi. Agar bunday vaziyatda shaxs o'z maqsadlariga erisha olmasa, muvaffaqiyatsizlik sababini mazkur to'siqlar bilan izohlab, o'zining adekvatdan yuqori baholash darajasini «saqlab qoladi»; mabodo, muvaffaqiyatga erishsa, shaxsning o'z-o'zini adekvatdan yuqori baholash darajasi yanada mustahkamlanadi.

Ko'pincha, muvaffaqiyatsizlikka uchrasak, «kim ham xato qilmaydi?» deb, o'zimizga taskin beramiz yoki davlat soliqlarini o'z vaqtida to'lmasak, «hamma ham shunday qilyapti-ku» deymiz. Bu hollarda shaxsiy kamchilik va xatolarni «soxta umumlashtirish (konsensus)» effekti namoyon bo'ladi. Agar muvaffaqiyatga erishsak yoki ma'lum vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutsak

(masalan, davlat soliqlarini o'z vaqtida to'lasak) «soxta betakrorlik (yagonalik)» effekti ko'zga tashlanadi. Bu effektlarning namoyon bo'lishi shundan dalolat beradiki, ko'pincha odamlar o'zlarining xato va kamchiliklarini tabiiy hol deb, shaxsiy yutuqlarini esa bebaho hodisa deb baholashga moyil bo'ladilar.

Ba'zan tanishlarimiz atrofdagi odamlarda o'zlari haqida haqiqatdan uzoq, butunlay boshqacha taassurot qoldirganlarining guvohi bo'lamiz. Buning yorqin misoli - soxta kamtarlik. Bu hodisaning mohiyatini o'z-o'zini taqdim qilish tushunchasi bilan izohlash mumkin. O'z-o'zini taqdim qilish -shaxsning atrofdagi odamlarda o'zi haqida yaxshi yoki kutilgan taassurot paydo qilishga yo'naltirilgan xatti-harakati bo'lib, bu ijtimoiy hodisa shaxsning «Men-konsepsiya»si bilan uzviy bog'liq. Masalan, yaponlar o'z-o'zini taqdim qilish jarayonida amerikaliklarga nisbatan o'zlarini kamtarroq tutadilar, biroq shaxsiy «menlik» foydasiga moyillik har ikki toifadagi «Men-konsepsiya» vakiliga ham xos.

Biz o'zimiz haqimizda yaxshi taassurot paydo qilish bilangina cheklanib qolmay, balki ijtimoiy vaziyatlarda o'z-o'zini taqdim qilish usullarini ham o'rganamiz. Shaxsning ijtimoiy vaziyatlarda o'zini boshqalarga taqdim qilish usullarini o'rganishi hamda istalgan taassurotlarni paydo qilish maqsadida o'z xatti-harakatlarini tartibga solish hodisasi shaxsiy monitoring deb ataladi. Shaxsiy monitoring darajasi yuqori bo'lgan shaxslar ko'pincha atrofdagi odamlarning o'zlari haqidagi fikr-mulohazasini hisobga olgan holda ish tutishga moyil bo'ladilar. Ular yangi vaziyat yoki ijtimoiy rollarning o'zgarishiga tezroq ko'nikadilar. Shu sababdan ularni «ijtimoiy xamelionlar» deb atash mumkin. Shaxsiy monitoring darajasi past ko'rsatkichga ega bo'lgan shaxslar esa, aksincha, atrofdagi odamlarning ular haqidagi fikr-mulohazalariga deyarli befarq bo'ladilar.

7.5. Shaxs ijtimoiylashuvi

Shaxs, uning dunyoni bilish, o'zini va atrofida insoniy munosabatlarni bilish, tushunishi va o'zaro munosabatlar jarayonida o'zidagi takrorlanmas individuallilikni namoyon qilishi hamda

ushbu jarayonlarning yoshga va jinsga bog'liq ayrim jihatlarini tahlil qilish bizga umumiy ravishda shaxs - jamiyatda yashaydigan ijtimoiy mavjudotdir, degan xulosani qaytarishga imkon beradi, ya'ni u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshash insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi. Chunki agar insonning ontogenetik taraqqiyoti tarixiga e'tibor beradigan bo'lsak, hali gapirmay turib, odam bolasi o'ziga o'xshash mavjudotlar davrasiga tushadi va keyingina ijtimoiy muloqotning barcha ko'rinishlarining faol obyekti va subyektiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada **ijtimollashuv yoki sotsializatsiya** deb yuritiladi.

Demak, sotsializatsiya yoki *ijtimollashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoyillashuv, eng avvalo, odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha subyektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15-ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota-onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz

yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimomlashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini ijtimoiy institutlar deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda oila va mahallaning roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, oilaviy munosabatlar tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «Qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi, ya'ni shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga maktab va boshqa ta'lim maskanlari kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz

beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga subyektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfdagi shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu mehnat jamoalaridir. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar xarakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu erdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, sog'lom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Katta yoshdagi ijtimoyillashuvning o'ziga xosligi shundaki, unda individualizatsiya jarayoni aniqroq, sezilarliroq kechadi. Chunki katta odam nafaqat tashqi ta'sirlarni o'zlashtiradi, balki o'zidagi iqtidor, malakalar bilan boshqalarga ham tarbiyaviy ta'sir, shaxsiy o'rnak ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, qarilikning ijtimoiy mohiyati shundaki, ota - bobolarmiz, onaxonlarimiz asosan o'zlaridagi mavjud ijtimoiy tajribani boshqalarga (farzandlar, nabiralar, mahalladagi yoshlar va h.) uzatish bilan shug'ullanadilar va bu narsa ayniqsa, sharq xalqlarida juda e'zozlanadi. Shu sababli ham mustaqil yurtimizda qariyalar e'zozlanadi, mahallaning boshqaruv roli kun sayin oshirilmoqda, oila - tarbiyaning bosh o'chog'i sifatida davlat himoyasida bo'lib kelmoqda. Bu mustaqil davlat yoshlarida yangicha tafakkur va ongning shakllanishiga, yurtga sadoqat, vatanparvarlikning rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

7.6. Shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartiruvchi omillar

Ijtimoyillashuvning institutlaridan tashqari uning oqibati masalasi ham psixologiyada muhim amaliy ahamiyatga ega. Shaxs ijtimoiylashuvining eng asosiy mahsuli - bu uning hayotda o'z o'rnini topib, jamiyatga manfaat keltiruvchi faoliyatlarda ishtirok etishidir. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, shaxsning yo'nalganligi masalasiga ham fanda katta e'tibor beriladi. Ijtimoiylashuv jarayonida shaxs faoliyatini yo'naltirib turadigan va real vaziyatlarga nisbatan turgun, barqaror motivlar majmuiga ega bo'lishlik shaxsning yo'nalganligi deb ataladi.

Yo'nalganlikning eng muhim tarkibiy qismlarini quyidagilar tashkil etadi:

Mas'uliyat. Bu ijtimoiylashuv jarayonida shaxsning yetukligini belgilovchi muhim ko'rsatgichlardan sanaladi. Oxirgi yillarda psixologiyada nazorat lokusi nazariyasi (teoriya lokusa kontrolya) keng tarqaldiki, unga ko'ra, har bir insonda ikki tipli mas'uliyat kuzatiladi. Birinchi tipli mas'uliyat shundayki, shaxs o'zining hayotida ro'y berayotgan barcha hodisalarning sababchisi, mas'uli

sifatida faqat o'zini tan oladi. («Men o'zim barcha narsalarga mas'ulman. Mening hayotim va yutuqlarim faqat o'zimga bog'liq, shuning uchun o'zim uchun ham, oilam uchun ham o'zim javob beraman»). Mas'uliyatlilikning ikkinchi turi undan farqli, barcha ro'y bergan va beradigan voqea, hodisalarning sababchisi tashqi omillar, boshqa odamlar (ota - ona, o'qituvchilar, hamkasblar, boshliqlar, tanishlar va boshq.).

Xorij mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, ikkinchi turli mas'uliyat ko'prok o'smirlarga xos bo'lib, ulardan 84% mas'uliyatni faqat boshqalarga yuklashga moyil ekanlar. Bu ma'lum ma'noda yoshlar o'rtasida mas'uliyatsizlikning avj olganligidandir. Shuning uchun ham «nazorat lokusi» tushunchasini fanga kiritgan amerikalik olim Dj.Rotter (J.Rotter)ning fikricha, mas'uliyatni o'z bo'yniga olishga o'rgatilgan bolalarda xavotirlik, neyrotizm, konformizm holatlari kam uchrarkan. Ular hayotga tayyor, faol, mustaqil fikr yurituvchilardir. Ularda o'z-o'zini hurmat hissi ham yuqori bo'lib, bu boshqalar bilan ham hisoblashish yashashga sira xalaqit bermaydi. Shuning uchun ijtimoiylashuvning muhim bosqichi kechadigan ta'lim muassasalarida yoshlarga ko'prok tashabbus ko'rsatish, mustaqil fikrlash va erkinlikni his qilishga sharoit yaratish kerak va bu hozirgi kunda siyosatining asosini tashkil etadi.

Maqsadlar va ideallar. Ijtimoyillashuvning mas'uliyat hissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallardir. Ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga mo'ljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. Maqsad va rejasiz inson - ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxs real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanadi. Ularning shakllanishi va ongda o'rnashishida ma'lum ma'noda ideallar ham rol o'ynaydi. Ideallar - shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongda bor, lekin har doim ham amalga oshmaydi. Chunki ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar obykti bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi

mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasidek mashhur va el suygan yozuvchi bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam beradi.

Qiziqishlar va dunyoqarash. Qiziqishlar ham anglangan motivlardan bo'lib, ular shaxsni atrofida ro'y berayotgan barcha hodisalar, olamlar, ularning o'zaro munosabatlari, yangiliklar borasida faktlar to'plash, ularni o'rganishga imkon beruvchi omildir. Qiziqishlar mazmunan keng yoki tor, maqsad jihatidan professional, bevosita yoki bilvosita bo'lishi, vaqt tomondan barqaror, doimiy yoki vaqtinchalik bo'lishi mumkin. Qiziqishlarning eng muhim tomoni shundaki, ular shaxs dunyoqarashi va e'tiqodini shakllantirishga asos bo'ladi. Chunki *e'tiqod* shaxsning shunday ongli yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashiga mos tarzda yashashga imkon beradi. Xalq doimo e'tiqodli insonlarni hurmat qiladi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin - Vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka va shunga o'xshash.

E'tiqod va qiziqishlar har birimizdagi dunyoqarashni shakllantiradi. **Dunyoqarash** - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'lga - kasbi, maslagi va e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash va yangicha tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqoddir.

Dunyoqarash - shaxsning shaxsligini (individ emas), uning ma'naviyatini, ijtimoyillashuvi darajasini ko'rsatuvchi kuchli motivlardandir. Shuning uchun ham uning shakllanishi va o'zgarishi masalasi muhim masalalardan bo'lib, hamma vaqt va davrlarda ham o'ta dolzarb bo'lib kelgan. O'zbekiston o'z

mustaqilligiga erishgach, jamiyatda tub islohotlar boshlandi. Ana shu islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri - ma'naviy-ma'rifiy islohotlar bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyat a'zolari dunyoqarashini istiqbol ruhida shakllantirishni maqsad qilib qo'ydi. Davlatimizning yoshlar borasidagi siyosatining asosini ham ularda yangicha hurfiylik bilan yangicha dunyoqarashni shakllantirishdir. Bu o'rinda psixologiya o'zgarishlar sharoitida e'tiqod, dunyoqarash va ideallar o'zgarishiga sabab bo'luvchi omillar xususida quyidagilar aytadi:

1. Ma'naviyat va ma'rifat. Avvalo ma'rifat xususida. Bu - odamning tabiat, jamiyat va insonlar to'g'risidagi turli bilimlari, tushunchalari, ma'lumotlari majmui bo'lib, uning mazmuni bevosita shaxs dunyoqarashining mazmun-mohiyatini belgilaydi. Demak, yoshlarga qaratilgan va ular o'qib, o'rganishi uchun yo'naltirilgan barcha turdagi ma'lumotlar (kitoblar, ommaviy - axborot vositalari orqali, muloqot jarayonida), ular asosida shakllanadigan yangicha tasavvurlar yangicha dunyoqarash uchun zamindir. Mustaqillik yillarida eski, o'zini tarix oldida oqlamagan mafkuradan voz kechildi, yangi mustaqillik g'oyasi, uning asosiy tamoyillari, yoshlarni ma'rifatli qilish borasidagi vazifalar davlat dasturlarida muxtasar, aniq bayon etilgan. Ular yoshlarning eng ilg'or ilm-fan yutuqlaridan boxabar qilish, buyuk allomalar merosini chuqur va teran o'rganish, zamonaviy texnologiyalar asosida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish, yoshlarni ma'rifatli qilishning barcha shart-sharoitlarini yaratishni nazarda tutadi. Bu say-harakatlar ma'naviyat borasidagi islohotlar, o'zbek madaniyati, san'ati, adabiyotini rivojlantirish ishlari, tariximizni tiklash borasida amalga oshirilayotgan olamshumul ishlar tabiiy, yoshlarimizda yangicha dunyoqarashning shakllanishiga asos bo'ladi.

2. Oila. Yurtimizda oila hamisha davlat himoyasida va oliy qadriyat sifatida e'zozlanadi. Oila ijtimoiylashuvning asosiy va muhim o'chog'i bo'lgani uchun ham uning shu muhitda tarbiyalanayotgan yoshlar e'tiqodi va dunyoqarashidagi roli sezilarlidir. Respublikamizda «Oila» yili deb e'lon qilinishi, «Oila» ilmiy-amaliy markazi o'z faoliyatini boshlashi jamiyatda, yoshlar

tarbiyasi borasida oilaning roli va mas'uliyatini oshirishga qaratilgan muhim tadbir bo'ldi va ularda yurtga, Vatanga, yaqinlarga sadoqat, muhabbat hislarini tarbiyalash orqali dunyoqarashlari mazmuniga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

3. Mafkura. Har bir davrning o'z mafkurasi bo'ladi va u shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida uning ongiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kommunistik mafkuradan batamom voz kechgan jamiyatimizda yangi mustaqillik mafkurasi shakllanmoqda. Zero, mafkura jamiyat a'zolarining tabiat, jamiyat va ijtimoiy jarayonlar xususidagi g'oyalari, bilimlari majmui bo'lib, har bir ijtimoiy guruh o'z e'tiqodiga mos mafkurani tanlaydi. Mustaqillikdan ruhlangan, uning moddiy va ma'naviy ne'matlaridan bahramand bo'layotgan o'zbekistonliklar o'tgan qisqa vaqt mobaynida uning qadriyatlari, har bir shaxsga yaratilayotgan cheksiz imkoniyatlari, ilm va bilim borasidagi shart-sharoitlarni anglab, o'zlari ongli ravishda ana shu tuzumga sadoqat va uni sevish, ardoqlash va himoya qilishga tayyorlik falsafasini shakllantirmoqdalar. Yangi mafkura mustaqillik va milliy qadriyatlar g'oyasi ta'sirida shakllanmoqda va bu tabiiy, birinchi navbatda yoshlar dunyoqarashini o'zgartiruvchi muhim shartdir.

4. Ijtimoiy ustanovkalar. Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, obyektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Rus olimi V.A.Yadov o'zining dispozitsion konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan¹.

A) elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'pincha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar.

¹ Майерс Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 2000. – С. 11.

Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart-sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya. B) ijtimoiy ustanovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy obyektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart-sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak. V) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir. G) qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr-qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, sahih hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustnovkalarni o'zgartirishning eng sodda va qulay yo'li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta'sirlarni **qaytarishdir**. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo'lganda, *obyektivlashadi*, ya'ni o'z kuchini va mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, u yerda biror g'oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o'z siyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so'zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo'l bilan ko'pchilikning ma'qullashiga erishadi. Ayniqsa, saylovoldi tadbirlarida ana shu usul keng qo'llaniladi. Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o'zgartirishga erishish mumkin.

XULOSA

Mavzu yuzasidan shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar yoritilgan, jamiyat boshqaruvi bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy-psixologik qonuniyatlar tavsiflangan, shaxs dunyoqarashi va ma'naviyatiga ta'sir etuvchi omillar yoritilgan, "Men-konsepsiyasi" mazmun-mohiyati ochib berilgan, "nazorat lokusi" tushunchasiga

izoh berilgan, “Men-obrazi” va uni baholash darajalari, ijtimoiy norma va sanksiyalar tahlil qilingan.

GLOSSARIY

Boshqaruv – insonlarni jamoa maqsadlarini amalga oshirishga chorlash (undash, majburlash, bosim ko‘rsatish) bilan bog‘liq bo‘lgan faoliyat.

Dunyoqarash – tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvurlar va g‘oyalar majmui bo‘lib, shaxsni ma‘lum bir qolipda, o‘z shaxsiy qiyofasiga ega bo‘lish tarzida jamiyatda munosib o‘rin egallashga chorlaydigan falsafiy kategoriya.

Emotsiya – odam va hayvonlarning ichki va tashqi qo‘zg‘otuvchilarga bo‘lgan subyektiv munosabati.

Flegmatik – temperament turlaridan biri bo‘lib, harakatlar sekinligi, barqarorligi, emotsional holatlarning kuchli bo‘lmagan tashqi ko‘rinishlari.

Ijtimoiy norma – jamiyatning o‘z a‘zolari xulq-atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko‘pchilik tomonidan e‘tirof etilgan talablar.

Ijtimoiy yo‘nalganlik – shaxsning jamiyatdagi xatti-harakatlari, maqsadlari, ideallari, xohish, va ehtiyojlari, manfaatlari, ijtimoiy ustanovkalariga mos kelishi.

Individuallik – individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining o‘ziga xosligi, qaytarilmasligi.

Iste‘dod – shaxsning ma‘lum faoliyatda ifodalanadigan qobiliyatining yuqori darajasi.

Men- konsepsiyasi – o‘zini-o‘zi anglash darajasi, shaxsiy ahamiyatligini nazarda tutishi, shaxsiy xulq-atvorning jamiyat qonuniyatlariga mos kelishi tushunchasi.

Melanxolik – temperament turlaridan biri bo‘lib, psixik faollikning sust, tez ta‘sirchanligi, hatto arzimagan narsalardan juda chuqur taassurotda bo‘lish xususiyati.

Nazorat lokusi – shaxsiy xatti-harakatlarga ichki dispozitsiyasi hamda tashqi omillar orqali baho berish hodisasi.

“O‘z-o‘zini baholash” – insonning o‘z dunyoqarashi, xatti-harakatlari, turmush tarzi, e‘tiqodi, nimaga qodirligini anglash,

tahlillashi asosida hosil bo'ladigan xolisona fikrning namoyon bo'lishi hodisasi.

O'z-o'zini taqdim etish – shaxs tomonidan o'z intellektual va ma'naviy-madaniy salohiyatini namoyish etish jarayoni.

Qobiliyat – shaxsning ma'lum faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini va osonlik bilan biror faoliyatni egallay olishini ta'minlaydigan individual psixologik xususiyati.

Sangvinik – temperament turlaridan biri bo'lib, chaqqon, harakatchan, taassurotlari tez o'zgaradigan, boshqalarga nisbatan dilkashlik, mehribonlik xislatlarining namoyon bo'lishi xususiyati.

Sanksiya – jamiyatda o'rnatilgan ijtimoiy normalarga rioya qilish yoki qilmaslikning chegaralari.

Temperament – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari majmui bo'lib, u kishida faoliyat va xulq-atvorning dinamik va emotsional tomonlari bilan belgilanadi.

Xarakter – kishidagi barqaror psixik xususiyatlarining individual birligi bo'lib, shaxsning mehnatga, narsa va hodisalarga, o'ziga va boshqa kishilarga munosabat bildirishda namoyon bo'ladi.

Xolerik – temperament turlaridan biri bo'lib, hissiyotlarning jo'shqinligi, kayfiyatning tezda o'zgarishi, hissiyotning muvozanatsizligi va o'ta harakatchanligi bilan ajralib turuvchi xususiyat.

Shaxs – ijtimoiy va shaxslararo munosabatlarning mahsuli, ongli faoliyat subyekti.

Shaxsiy monitoring – shaxsiy xatti-harakatlar, his-tuyg'ular, fikr-yuritish jarayonini nazoratdan o'tkazish hodisasi.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. "Shaxs va jamiyat" O'zaro munosabatlarini o'rganishning dolzarbligi. Shaxsning siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy, ma'naviy qiyofasi va uning shakllanish shartlari.

2. Jamiyat boshqaruvidagi ijtimoiy – psixologik qonuniyatlarning ahamiyati.

3. Ijtimoiy olamda «Men – konsepsiyasi». O'z-o'zini idrok etish jarayonining ijobiy va salbiy jihatlari.

4. «Mustaqil» (G'arb) «Men – konsepsiyasi” va «O'zaro tobelik» (Sharq) «Men - konsepsiyasi”.
5. “Nazorat lokusi” nazariyasi.
6. “Muvaffaqiyatga erishish” va “ijtimoiy zaiflik” tushunchalari.
7. O'z-o'zini baholash darajalari.
8. “Men-monitoring” – ijtimoiy taassurotlar ustidan rahbarlik qilish jarayoni sifatida.
9. Shaxs dunyoqarashi va ma'naviyatini shakllantirish omillari.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Д.Майерс. Социальная психология. – С.Пб.: Питер, 2000.
2. А.Радугин. Психология и педагогика. – М.: Изд-во Центр, 2013.
3. А.Usmanova. Pedagogika va psixologiya. – T., 2014.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Exploring-Social-Psychology-David-Myers/dp/1259880885> David G. Myers. Exploring Social Psychology. Изд.: McGraw-Hill Education, 8th Edition, 2017, 512 pages.
2. <https://www.amazon.com/Me-Myself-Us-Personality-Well-Being/dp/1610396383> Brian R Little. Me, Myself, and Us: The Science of Personality and the Art of Well-Being. Pub.: Public Affairs, Reprint edition, 2016, 288 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Kuyidagilarga etibor berish lozim:

1. Talaba o'ziga-o'zi savol - javoblar tarzida hat yozishga harakat qilishi tavsiya etiladi. Yozganda ko'p o'ylanmay, hayolga birinchi kelgan savolga mos tarzda javob yoziladi. Javoblar holisona sharxlanadi. Xulosalar chiqariladi.

2. «Yaqingacha mening psixikam to'g'risida nimalarni bilmas edim-u, endi nimalarni bilaman?» degan savolga yozma javob yozish tavsiya etiladi.

3. Ilovada keltirilgan chizmalar yordamida o'z-o'zini baholash metodikasini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

8-MAVZU.

BOSHQARUV PSIXOLOGIYASI: USLUBLARI, RAHBAR IMIDJI, YETAKCHILIK (LIDERLIK) VA RAHBARLIK FENOMENLARI

- 8.1. Tashkilotchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari.**
- 8.2. Boshqaruvchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari.**
- 8.3. Yetakchilik va rahbarlikning ijtimoiy-psixologik tavsifi.**
- 8.4. Yetakchilik nazariyalari.**
- 8.5. Rahbar imidjining ijtimoiy-psixologik qiyofasi.**
- 8.6. Stresslarni va vaqtni boshqarish.**

TAYANCH SO‘ZLAR VA IBORALAR:

Tashkilotchilik, boshqaruvchilik, ish yuritish uslubi, shaxsiy imkoniyatlar, kasbiy imkoniyatlar, tashkilotchilik qobiliyatlarining tarkibiy qismlari, boshqaruv qobiliyatining tarkibiy qismlari, me'yorlashtirish, tartibga solish, tizimlashtirish, kommunikativ hamkorlik, stresslarga barham berish, vaqtni boshqarish, mehnatni oytirish, axloqiy yetuklik, madaniy-ma'naviy munosabatlar. Rahbarlik, yetakchilik, xavf soluvchi mavqe, mavqe turlari, samarali mavqe, xarizmatik nazariya, vaziyatli nazariya, davomiylik nazariyasi, majmuaviy nazariya, shaxslararo munosabatlar, mikromuhit, makromuhit, kichik guruhlar, muvafaqqiyatli rahbar, ta'sir ko'rsatish jarayon. Rahbar imidji, imidj turlari, dastlabki tasavvur, imidj nazariyalari, rahbar usuli, universal model, individual xususiyatlar, sog'lom turumush tarzi, ijobiy qiyofa, shaxsiy taqdimot, tashqi vositalar, yetakchilik qobiliyati, ishga sadoqatlik, xolisona baholash, ishbilarmonlik etiketi, samimiy munosabat, tanqidiy yondashuv, noo'rin qarorlarni cheklash, ma'naviy va jismoniy yetuklik.

8.1. Tashkilotchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari

Tashkilot – mehnatni tashkil etish va taqsimlash sharoitlarida, ma’lum me’yoriy asoslarda harakat qiluvchi ikki va undan ortiq shaxsning rejalashtirilgan va muvofiqlashtirilgan faoliyati. Bunday faoliyat uchta parametr – murakkablik, rasmiyatchilik va markazlashtirish bilan tavsiflanadigan ma’lum tuzilish orqali amalga oshiriladi.

Tashkilot tuzilishining murakkabligi uning differenziatsiya va integratsiya darajasi bilan aniqlanadi. Differenziatsiyuning uchta asosiy turi mavjud – tuzilishning **gorizontal, vertikal va fazoviy** taqsimlanishi. Gorizontal differenziatsiya tashkilotda mehnatning funksional taqsimlanishiga asoslangan va uning tarkibiy bo’linmalar ixtisoslashganligining darajasini, hamda ularning sonini ta’riflaydi. Tashkilotning ichida ixtisoslashuv darajasi naqadar yuqori bo’lsa, unda nisbatan mustaqil bo’linmalar shunchalik yuqoriroq darajada ajralib turadi.

Vertikal differenziatsiya tashkilotni iyerarxiya bo’yicha o’zaro bo’ysungan boshqaruv bo’linmalarga taqsimlashga asoslangan. Bunday vertikal rahbar va bo’ysunadigan xodimlarning holatlarini ajratadi va ularni ma’lum tartib qatoriga keltiradi.

Ammo vertikal boshqaruvda, rahbarning faoliyatni muvofiqlashtirish imkoniyatlari cheklangan. Uning faoliyati faqat “ikkinchi bosqichga” ta’sir ko’rsatadi. Agar rahbar, xodimlarning sonidan qat’iy nazar tashkilotning barcha a’zolarini boshqarish bo’yicha cheklanmagan imkoniyatlarga ega bo’lganda edi, iyerarxiyaga zaruriyat mavjud bo’lmas edi. U tashkilot a’zolarining cheklangan qismini samarali boshqarishi mumkin. Shu sababdan bo’ysunish tizimiga zaruriyat vujudga keladi.

Boshqarish qobiliyatlarini o’rganishning qiyinchiliklari, qobiliyatlar toifasining o’zi psixologiyada eng murakkablardan biri hisoblanishi bilan bog’liq, ushbu tushuncha hamon to’liq yoritilmagan. U doimo mohiyati ochilishida go’yo “qochib yuradi” va boshqa psixologik tushunchalar – bilim, ko’nikma, intellekt,

shaxsiyat xususiyatlari, psixologik jarayonlar va hokazolar orasida g'oyib bo'ladi.

Shunga qaramasdan hozirgi paytda ularning umumpsixologik tavsifi shakllangan; uning asosiy holatlari quyidagicha.

Tashkilotning markazlashtirish tuzilishi quyi turgan bosqichlarda qabul qilingan qarorlar soni, quyi turgan bosqichlarda qabul qilingan qarorlarning muhimligi, quyi turgan bosqichlarda qabul qilingan qarorlarning oqibatlari, bo'ysungan xodimlar ishi ustidan nazorat hajmi bilan ta'riflanadi.

Markazlashtirish funksiyalarni bajarishning rasmiy usullari bilan chambarchas bog'liq. Qaror qabul qilishda qanchalik erkinlik ko'p bo'lsa, shunchalik markazlashgan tizimdan markazlashmagan tizimga o'tish darajasi yuqoriroq.

Har qanday boshqarish faoliyati ma'lum tizim doirasida amalga oshiriladi. Boshqarishning bunday tizimi, faoliyat maqsadlari, vazifalari va ehtiyojlari bilan belgilanga va yuqori natijalarga erishishni ta'minlovchi integratsiyalangan va birlashgan mustahkam boshqaruv aloqalarning tarkibiy elementlarining majmuidan iborat. Taklif etilayotgan tizimda uning quyidagi asosiy tarkibiy qismlari taqdim etilgan.

Boshqaruvchi quyi tizim mehnat obyektlariga boshqaruv ta'sirini shakllantiradi va amalga oshiradi. Boshqarish subyektlari sifatida rahbar, bo'ysungan shaxslar, mehnat jamoasi chiqishadi. Rahbar lavozim maqomiga muvofiq, tizimni shakllantiruvchi bosh vazifalarni amalga oshiradi.

Boshqariladigan quyi tizim o'tkazilayotgan boshqaruv ta'sirga muvofiq kasbiy faoliyatning masalalari hal etilishini ta'minlaydi. Mazkur quyi tizim obyektlari sifatida shu xodimlarning o'zlarini – rahbar, bo'ysungan shaxslar, hamda boshqarish ta'siri ostida bo'lgan mehnat jamoasini tushunish kerak.

Boshqaruvchi va boshqariladigan tizimlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar rasmiy (me'yoriy) va norasmiy (erkin) o'zaro aloqalarni qamrab olishadi. Tajribada erkin tizim mavjudligini ko'p sonli doimo amalda bo'ladigan obyektiv va subyektiv tavsifga ega omillar asoslab berishadi.

Boshqarish tizimini va unga ta'sir ko'rsatuvchi sharoit va omillarni hisobga olish, uning eng unumdor modeli qurilishini nazarda tutadi.

Mehnatni tashkillashtirish uchun, mutaxassislarning kasbiy fazilatlarini mavjudligi va ularning rivojdagi darajasi va u yoki bu korxonaga yoki tashkilotning mehnat samaradorligi talablariga javob beradigan sifatlar to'plami mavjudligi o'ta muhim hisoblanadi. Bu yerda faoliyatning psixologik ta'minoti uchun mehnatni tashkil etish va mehnat sharoitlarini takomillashtirishga erishish kerak.

Faoliyatni yaxshilash uchun yaxshi tashkilotchi mehnatni me'yorlash vositasidan foydalanadi.

Me'yorlash – “bu ishlab chiqarishni boshqarish bo'yicha, zarur xarajatlar va mehnat natijalarini aniqlashga qaratilgan faoliyat turi”¹. Mehnatga me'yorga yondashuvda, rahbar mehnat jarayoni, uni qismlarga taqsimlanishini, texnologiya va mehnat tashkil etilishining optimal varianti tanlanishini, ish rejimlari, jihozlar loyihalashini, ish usullari va uslublarini tahlil qiladi, ish joylariga xizmat ko'rsatish tizimini, ish va dam olish rejimini, texnologik va mehnat jarayonlari xususiyatlariga muvofiq me'yorlar hisoblanishini aniqlaydi, tashkiliy-texnik sharoitlarni muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, mehnatni me'yorlash jarayonida rahbar xarajatlar me'yori va ish natijalarini, mehnat jarayoni tuzilishining me'yori va mehnatning murakkab taraflarini, mehnatning sanitariya-gigiyena va estetik sharoitlarini va hokazolarni o'rganib chiqadi.

F.Taylor mehnatning ilmiy tashkil etilishini tahlil qilib, ilmiy boshqaruvda eng muhim element sifatida aniq vazifa qo'yishni ko'rgan, har bir ishchining faoliyati rahbar tomonidan batafsil yozma yo'riqnoma ko'rinishida avvaldan rejalashtirilgan bo'lishi kerak, unda ishchi oldida qo'yilgan vazifa ta'riflanadi, bunda nafaqat qilinadigan ish ko'rsatilishi kerak, balki bu ishni qanday

¹ Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Менеджмент персонала. – Ростов-на-Дону, 1997. – 178-бет.

qilish kerakligi va unga aniq qancha vaqt sarflanishi kerakligi ko'rsatilishi shart¹.

Mehnatni me'yorlaganda, samarali rahbar o'z faoliyatida ishni bo'ysira qilishni qo'llaydi². Ya'ni, ish rejasini tuzganda, u: a) eng muhim va shoshilinch ishni; b) muhim, ammo shoshilinch bo'lmagan ishni; v) shoshilinch ishni; g) shoshilinch bo'lmagan va muhim emas ishlarni ajratadi.

Yuqori samarali, kasbiy faoliyatni ta'minlash uchun, rahbar ishchilar **mehnatini boyitishga** intiladi. Bunday yondashuv asoslanish darajasini oshirishni va xodim o'z mehnatidan qoniqishi tuyg'usini kuchaytirishni nazarda tutadi.

Mehnat tashkillashtirilishini takomillashtirganda, rahbar **faoliyat sharoitlarini yaxshilashga** katta ahamiyat beradi. Ish kuni shiddatli, tizimiy ravishda ish qizg'inligida, u doimiy quvvat sarflanishini talab etganda, hayajon, qiyinchiliklar va stress, serdiqqat ish sharoitlarida bu alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Ruhiy sog'liqning muhim belgilaridan biri sifatida odamning **o'zini-o'zi boshqara olish** qobiliyati, ya'ni tetik ahvolda o'z fikrlari, tuyg'ulari, harakat va sezish funksiyalarini erkin boshqara olishi hisoblanadi. Shuning uchun boshqarish faoliyati bilan shug'ullanayotgan har qanday shaxs psixologik o'zini-o'zi boshqarish va o'zini-o'zi nazorat qilish texnikasiga ega bo'lishi kerak.

Shunday qilib, **stressga chidamlilik** ham rahbarning kasbiy muhim sifatlaridan biri hisoblanadi, u odamni psixologik o'zini-o'zi boshqarish usullaridan foydalanish ko'nikma bilan ta'minlaydi.

Stresslarni yengishga bo'shashish mashg'ulotlar texnikasi yordam beradi, ular jismoniy va ruhiy zo'riqishlardan dam olishni ta'minlashadi. Bo'shashish usuli sifatida autogen mashg'ulot ko'pchilikka ma'lum bo'lgan va keng tarqalgan.

Takshiliy qobiliyatlarning yana bitta xususiyati, **rahbarning kommunikativ omilkorligi** hisoblanadi, uning tarkibiga xodimlar

¹ *Спивак В.А.* Управление персоналом. Учебное пособие. Изд. 2. – С.Пб., 2001. – 158-бет.

² O'sha erda. 167-bet.

bilan munozaralarda, aniq vaziyatlarni tahlil etishda, ish va rolli o'yinlar vaqtida va hokazolarda muomala qila olish kiradi. Bu esa, o'z navbatida, rahbarda o'zini-o'zi rivojlantirishga, butun hayoti davomida uzluksiz o'zi ta'lim olishiga ehtiyoj shakllanishiga olib keladi. Kommunikativ qobiliyat boshqarish funksiyalar samarali bajarilishini ta'minlaydi, psixologik jihatdan esa, shaxsiy O'zaro harakatlanish va kommunikativ maydon tashkil etilishini ta'minlaydi.

Ushbu tashkilotchilik xususiyatlar lokal qobiliyatlar bilan to'ldiriladi va takrorlanadi, ular alohida boshqarish funksiyalar samarali bajarilishini ta'minlashadi. Ularning tarkibi boshqarishning bazaviy funksiyalar tizimi asosida aniqlanadi.

Shunday qilib, tashkilotchilik qobiliyatlarning asosiy ko'rsatkichlari quyidagicha:

- mehnat tashkil etilishi va sharoitlarini takomillashtirishga intilish;
- mehnat me'yorlanishini mahoratli qo'llash;
- xodimlar mehnatini boyitish;
- o'zini-o'zi boshqara olish va o'zini-o'zi nazorat qilish texnikasiga ega bo'lish;
- kasbiy masalalarni ijod bilan hal etishga intilish;
- odamlar bilan ishlashga va ularni boshqarishga psixologik tayyorgarlik;
- axloqiy yetuklik va madaniyat.

8.2. Boshqaruvchilik qobiliyatlarining psixologik xususiyatlari

Qobiliyatlar tushunchasining oxirgi darajagacha umumiy maqomi, ularning faoliyat bilan ham, shaxsiyat bilan ham uzilmas bog'liqligi, ayni boshqarish qobiliyatlarini va ularni o'rganishning murakkabligini asoslashadi. Murakkablikning mohiyati quyidagicha:

Har qanday boshqarish faoliyati uchta asosiy "o'lchov"ga ega:

1) faoliyatga oid, ya'ni biror bir tizimni tashkil etish va uni boshqarish bilan bog'liq;

2) kadrlarga oid , ya'ni "shaxsiya", odamlarni boshqarish, shaxslararo o'zaro harakatlarni tashkil etish bilan bog'liq;

3) ishlab chiqarish-texnologik, bevosita texnologik jarayonni tashkil etish bilan, uning tezkor boshqaruvi bilan bog'liq.

Boshqarish samaradorligi, rahbar qanchalik ushbu uchta har xil "o'lchov"ni ta'minlashga qodir bo'lishiga, hamda ularni o'zaro kelishtirishiga bog'liq.

Birinchisi – faoliyatga oid "o'lchov", tashkiliy-ma'muriy bo'lib, rivojlangan umumboshqaruv ko'nikma va qobiliyatlarni, birgalikdagi faoliyatni samarali tashkil etish mahoratini talab etadi.

Ikkinchisi – shaxsiy "o'lchov", sifatliy o'zga qobiliyatlar mavjudligini talab etadi, ular samarali va shaxslararo harakatlarni, odamlarni tashkillashtirish va boshqarishni ta'minlashlari kerak. Bunday qobiliyatlar sifatida maxsus ham, umumiy qobiliyatlar ham chiqa olmaydi, bu yerda faqat asosiy shaxsiy sifatlar harakat qiladi.

Uchinchisi – ishlab chiqarish "o'lchovi", rahbarning ayni kasbiy fazilatlari – uning maxsus qobiliyatlarining mavjudligini nazarda tutadi.

Bundan tashqari, boshqarish jarayonida ushbu uchta "o'lchov"larni kelishtirish, yana bitta tofiadagi qobiliyatlar – muvofiqlashtiruvchi, umumtashkilotchilik tavsifga ega qobiliyatlarni talab etadi, ular ham yetakchi shaxsiy sifatlar bilan bog'liq. Shu sababdan boshqarish qobiliyatlarining tarkibi, mazmuni juda keng. Ular qatoriga nafaqat kasbiy tasnifga ega xususiyatlar, balki ko'plab boshqa xususiyatlar – rahbarning shaxsiy fazilatlari kiradi. Shuning uchun boshqarish qobiliyatlar to'g'risidagi masala rahbar shaxsiyatining umumiy tuzilishi muammosi bilan birgalikda muhokama qilinadi, ayrim holatlarda esa, bu muammo boshqarish qobiliyatlari o'rniga ko'riladi. Bevosita qobiliyatlar tushunchasi bunda rahbarning shaxsiy sifatleri tushunchasi bilan teng tushuniladi. Bu boshqarish qobiliyatlarga zamonaviy nazarning o'ziga xos xususiyatidir.

Bunday yonlashuv ham yashash huquqiga ega; u boshqarish faoliyatining haqiqiy murakkabligini, ushbu faoliyat shaxsga qo'yadigan talablar xilma-xilligini aks etadi. Xorijiy psixologiyada u "xususiyatlar nazariyasi"ga shakllangan, unda bunday qobiliyatlarning keng ro'yxatlari keltirilgan, shuningdek u boshqa yo'nalishlarda ham rivojlangan. Shu bilan birga ushbu yondashuv "kolleksiyaviy" deb nomlanadi. U boshqarish qobiliyatlar tarkibi qanday savoliga javob bermaydi, ularning o'zaro bog'liqligini va ularning tashkilotchiligining xususiyatlarini yoritib bermaydi. Ushbu haqiqatan ham murakkab masalaga oydinlik kiritish uchun, boshqarish qobiliyatlari majmuidan odatda ajralib turadigan bir qator toifalarni ta'kidlab o'tamiz. Birinchidan, bu boshqaruvchi shaxsiyatining asosiy tavsiflari toifasi, u menejerlik tavsiflari tushunchasi bilan belgilanadi. Ularning barchasi boshqarish faoliyati uchun zarur yoki istalgan hisoblanadi, chunki boshqa teng sharoitlarda, uning muvaffaqiyatligini ta'minlashadi.

Bundan tashqari ular shaxs boshqarish faoliyatini afzal ko'rishini, ushbu faoliyatga moyillikni asoslovchi omil hisoblanishadi.

Ikkinchidan, bu bevosita boshqarish qobiliyatlar toifasi, uning tarkibiga boshqarish faoliyatiga bevosita va eng sezilarli darajada ta'sir ko'rsatuvchi, uni mazmuni va talablari bilan aniqlovchi xususiyatlar kiradi. Mazkur toifa aksariyat hollarda "tor ma'noda" boshqarish qobiliyatlari sifatida ko'riladi. U ham ikki guruhga ajraladi. Birinchisi – bu umumboshqarish qobiliyatlar. Ular mazkur turdagi faoliyatning tarkibiga kiradigan ayrim funksiyaning muvaffaqiyatligini emas, balki faoliyatning samaradorligini umumiy jihatdan belgilashadi. Ikkinchi guruh – bu xususiy boshqarish qobiliyatlar, ular uning alohida funksiyalari samarali bajarilishini; boshqarishning muhim bo'lsa ham, shaxsiy masalalari hal etilishini ta'minlashadi.

Aytib o'tilgan ikkita toifa funksional-faoliyat mezonini bo'yicha, faoliyat uchun shaxsiyatning qanday sifatleri va psixikaning qaysi xususiyatlari zarurligiga qarab, ajraladi. Shu bilan birga, boshqarish psixologiyasida qobiliyatlarni ajratishning yana bitta mezonini mavjud

– tarkibiy-psixologik. Unga muvofiq, qobiliyatlarni ajaratish asosi sifatida faoliyatning tuzilishi va mazmuni emas, psixika tuzilishi olinadi. Ushbu mezonga muvofiq, birinchidan, boshqarish faoliyatida umumiy va maxsus qobiliyatlar namoyon bo'lishi ajratiladi. Ikkinchidan, qobiliyatlar – psixik jarayonlarning asosiy turlari – kognitiv, tartibga solish, kommunikativ, asoslash, iroda bo'yicha ajratiladi. Shunday qilib, boshqarish qobiliyatlarining asosiy tuzilishi ikkita mezon – funksional-faoliyat va tarkibiy-psixologik mezonlarini bir birini to'ldirish asosida qo'llashga asoslangan. Natijada, **sifatlarning uchta asosiy toifasi ajratiladi**, ular yoki bevosita boshqarish qobiliyatlari bo'ladi, yoki qobiliyatlar funksiyalarini bilvosita bajarishadi. Uchta toifaning har biri ikkita asosiy guruhga taqsimlanadi. Bunda uchinchi toifa birinchi ikkita toifa uchun psixologik asos hisoblanadi, ularga kiradigan qobiliyatlar rivojlanishi darajasini asoslaydi. Shu bilan birga boshqarish faoliyatiga va uning muvaffaqiyatliligiga, hamda ushbu faoliyatni amalga oshirish imkoniyatiga, va shaxs ushbu faoliyat turini o'z kasbiy tanlovi sifatida afzal ko'rishiga ta'siri o'ta katta.

Asosiy menejerlik tavsiflar quyidagi omillar yordamida tashkil topgan:

Birinchi omil – **yoshga oid**. Umuman yosh va faoliyat muvaffaqiyatliligi o'rtasida biror bir bevosita va bir ma'noli bog'liqlik mavjud emas.

Ikkinchi omil – **jins omili**, u ham shaxsning ayniqsa kasbiy-boshqarish faoliyatini afzal ko'rish va ushbu faoliyat sifatiga ta'sir ko'rsatuvchi omil. Ta'kidlash kerakki, ayol-rahbar psixologiyasi oxirgi paytda tadqiqotchilar e'tiborini tortsa ham, zamonaviy boshqaruv psixologiyasi – bu, asosan, “rahbarlar psixologiyasi”¹. Ayol-rahbarlar va erkak-rahbarlarning qiyosiy tekshiruvidan qilingan asosiy xulosa quyidagilardan iborat. Umuman olganda, erkak rahbarlar bitta boshqaruv masalalarni, ayollar boshqa masalalarni yaxshiroq hal etishadi. Umumiy holatda esa, erkak-rahbarlar bir qancha ustunlikka ega.

¹ *Машков И.И.* Психология управления. – М., 2017. – С. 120-121.

Madaniy-ta'lim daraja omili. Birinchi ikkita omildan farqlanib, samarali boshqarish faoliyati bilan bevosita ijobiy bog'liqlik bilan tavsiflanadi. Shuningdek, odam umuman biror bir lavozimni egallashi uchun u majburiy shart ham bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy-iqtisodiy maqom omili. U boshqarish faoliyati mazmuniga asoslanmagan, ammo tajribada, tadqiqotlar natijalariga ko'ra, uning muvaffaqiyatliligiga, ayniqsa u yoki bu rahbarlik lavozimini egallashga, "boshqaruv vertikali"¹ bo'yicha yuqoriga ko'tarilishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Navbatdagi uchta fazilat – emotsional barqarorlik, stressga bardosh beruvchanlik va ijodkorlik samarali rahbarning muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Emotsional barqarorlik nafaqat rahbarning ishonchli individual faoliyatini ta'minlash uchun ahamiyatli. Psixologiyada qaytarilgan holatlar vujudga kelishining mexanizmi ta'riflangan, bunda guruhning bitta a'zosida, ayniqsa guruh rahbarida vujudga kelgan holat, guruhning boshqa a'zolarida ham ongli ravishda va, asosan, ongsiz ravishda vujudga keladi. Demak, rahbarda uning past darajali emotsional barqarorligi oqibatida vujudga kelgan salbiy holatlar ham, bo'ysungan xodimlaridan ko'p marotaba qaytarilishi mumkin. Bunda ushbu holat ko'p karra zo'rayib boradi. Shu bilan guruhning butun birgalikdagi faoliyatining samaradorligi pasayib ketishiga asos paydo bo'ladi.

Demak, yuqorida menejer shaxsining boshqarish faoliyati muvaffaqiyatliligining omillari hisoblangan xususiyat va tavsiflari keltirilgan. Ular boshqarish faoliyati muvaffaqiyatli amalga oshirilishini asoslovchi **birinchi toifali fazilatlarni** tashkil etishadi. Ushbu fazilatlarning aksariyati o'zaro ta'sirlanadi, ularning mazmunlari esa, biridan biriga o'zaro o'tadi. Bu yerdan, xususan, ushbu guruhdagi fazilatlar takrorlanishi kelib chiqadi. Shu bilan qobiliyatlar tarkibining eng umumiy xususiyatlaridan biri namoyon bo'ladi.

¹ Кабаченко В.Т. Психология организаторской и управленческой деятельности. – СПб., 2017. – С. 45-46.

Boshqaruvchilik qobiliyatlarining ikkinchi toifasi qobiliyatlarning ikkita quyi guruhini o'ziga oladi. Birinchisi – boshqarish faoliyati kasbiy faoliyat turi sifatidagi mazmuni bilan talab etilgan umumboshqarish qobiliyatlaridir, ular maxsus shartlar va talablar, uning asosiy – ma'muriy vazifalari, tashkil etilishining “subyekt – subyektga oid” tamoyiliga asoslangan. Ikkinchisi – lokal tavsifga ega, u yoki bu boshqarish vazifasi bilan asoslangan qobiliyatlardir.

Boshqaruvchilik qobiliyatlarining uchinchi toifasi, birinchi ikkita toifadan farq qilib, funksional-faoliyatga oid mezonga asoslanib emas, balki tarkibiy-psixologik mezonga asosan ajratiladi. U qobiliyatlarni psixologiyada qabul qilingan umumiy va maxsus qobiliyatlarga ajratilishini aks etadi. Bunda maxsus qobiliyatlar tushunchasi ikki jihatdan ko'rilishini inobatga olish zarur. An'anaga ko'ra, maxsus qobiliyat deganda, ma'lum bir faoliyat turini bajarish qobiliyati tushuniladi. Ammo maxsus qobiliyatlar, shuningdek, alohida “psixologik faoliyatlar” shakllanganligining shaxsiy darajasi bilan, ya'ni asosiy psixologik jarayonlar rivojlanishi darajasiga bog'liq. Bu vaziyatda fikrlash, perspektiv qobiliyatlar to'g'risida gapiriladi.

Boshqarish faoliyatining muvaffaqiyatiga ta'sir ko'rsatuvchi umumiy qobiliyatlar qatoriga intellekt, ijodkorlik, ta'lim olish qobiliyati, reflekslilik, faollik, o'zini-o'zi boshqara olish kiradi. Boshqarish faoliyatiga ta'sir ko'rsatishlarining barcha ularga xos qonuniylik, bir vaqtning o'zida rahbarning umumiy qobiliyatlari sifatida intellekt, ijodkorlik, ta'lim olish qobiliyati, reflekslilik, faollik, o'zini-o'zi boshqara olishning va hokazolarning tavsifini beradi.

Umumiy qobiliyatlardan farq qilib, maxsus qobiliyatlar boshqarish faoliyatining muvaffaqiyatliligiga bevosita bog'liq. Ularning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik faoliyat muvaffaqiyati ham yuqori bo'ladi.

Masalan, mnemik jarayonlar rivojlanishi darajasining boshqarish faoliyatining ko'rsatkichlari bilan aloqasi, so'zsiz, bevosita va kuchli, va bu yerda uzoq muddatli va operativ xotira ko'rsatilishi, rahbar faoliyati muvaffaqiyatliligining obyektiv

shartlari hisoblanadi. Shuningdek, fikrlash qobiliyatining boshqarish faoliyatining muvaffaqiyati bilan bog'liqligi bevositaligi ham aniq. Boshqa maxsus qobiliyatlar – perseptiv, iroda, attention va hokazolar ham huddi shunday ahamiyatga ega.

Boshqarish qobiliyatlarning psixik tuzilishining tavsifi psixika umuman olganda uchta asosiy – kognitiv, tartibga soluvchi va kommunikativ quyi tizimlarni o'ziga olishini inobatga olishi kerak. Demak, boshqarish faoliyatida namoyon bo'ladigan alohida qobiliyatlar ham, uchta sinf – kognitiv, tartibga soluvchi va kommunikativ sinfiga taqsimlanadi.

Shunday qilib, psixikaga tarkibi bilan asoslangan maxsus tartibga soluvchi va kommunikativ qobiliyatlar mavjudligi, qobiliyatlar umumiy tizimini yana bitta turi bilan to'ldirishga majbur qiladi. Ular maxsus, xususiy qobiliyatlarga nisbatan ko'proq integratsiyalanadi. Shu bilan bir vaqtda ular umumiy qobiliyatlarga nisbatan kamroq umumiyashtirilgan. Umumiy qobiliyatlar ularning psixologik tuzilmasida makrodarajani tashkil etishadi. Xususiy qobiliyatlar qobiliyatlar tuzilmasida mikrodaraja sifatida ko'riladi. Integral qobiliyatlar ular o'rtasida joylashib, qobiliyatlarning umumiy tuzilmasida mezodarajani tashkil etishadi.

Boshqarish faoliyatida, ayni shu, o'rta, o'tuvchi bosqich eng muhim hisoblanadi. Uning tarkibiga kiradigan qobiliyatlar o'z nomi bo'yicha ham izoshaklli, deyarli – bosh boshqarish funksiyaga teng.

Turli usullar qobiliyatlarning turli to'plamlarini talab etishadi, ammo ayni shaxsiy simptom majmualardagi farqlar u yoki bu rahbar qaysi usulni afzal ko'rishini belgilashadi. Shuning uchun usul shaxsiyat qobiliyatlari tuzilishiga nisbatan kompensator vazifasini bajaradi. U yoki bu usul tanlanishi, rahbarga o'z shaxsining kuchli tomonlariga tayanib, zaif taraflarini aylanib o'tishga imkoniyat beradi.

8.3. Yetakchilik va rahbarlikning ijtimoiy-psixologik tavsifi

Ijtimoiy guruhlarda dinamik jarayonlarga tavsif berganda, albatta guruh qanday tashkil etilishi, uni tashkil etish vazifasini o'z zimmasiga kim olishi, guruhni boshqarish bo'yicha faoliyatning psixologik surati qanday degan savollar tug'iladi. Yetakchilik va rahbarlik muammosi ijtimoiy psixologiyaning tub muammolaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitlarda muammo kengroq, guruhni boshqarish muammosi sifatida ko'rilishi kerak. Shuning uchun eng avvalo atamalarga oydinlik kiritish va "Yetakchi" bilan "rahbar" tushunchalarini yoritib berish o'ta muhim.

Bunda "yetakchi" tushunchasi siyosiy ma'noda qo'llanilishi ko'rilmaydi. B.D.Parigin *yetakchi va rahbar* o'rtasida quyidagi farqlarni ajratgan:

Yetakchi asosan guruhda shaxslararo munosabatlarni tartibga soladi, rahbar esa, guruhda ijtimoiy tashkilotda kabi rasmiy munosabatlarni tartibga soladi;

Yetakchilikni mikromuhit sharoitida aniqlash mumkin (masalan, kichik guruhda), rahbarlik – makromuhit qismi, ya'ni u ijtimoiy munosabatlarning umumiy tizimi bilan bog'liq;

Yetakchilik o'zidan-o'zi vujudga keladi, har qanday haqiqiy ijtimoiy guruhning rahbariyati yoki tayinlanadi, yoki saylanadi, qaysi usul qo'llanishidan qat'iy nazar, u o'zidan-o'zi vujudga kelmaydi, aksincha, u ijtimoiy tuzilmuning turli elementlari nazorati ostida amalga oshirilib, maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi.;

Yetakchilik nisbatan barqaror emas, sardor paydo bo'lishi guruhning kayfiyatiga sezilarli darajada bog'liq, shu paytda rahbariyat – barqaror holat;

Bo'ysungan shaxslar ustidan rahbarlikni amalga oshirish, sardorlikdan farq qilib, turli sanksiyalarning aniqroq tizimiga ega, sardor qo'lida bunday sanksiyalar tizimi mavjud emas;

Rahbar tomonidan (va umuman rahbariyat tizimida) qaror qabul qilinishi murakkabroq va ko'plab turli vaziyatlar va fikrlar

bilan asoslangan, bunda ushbu vaziyat va fikrlar mazkur guruhda bo'lishi shart emas, sardor esa, bevosita guruhiy faoliyatga tegishli qarorlarni qabul qiladi;

Yetakchining faoliyat doirasi – asosan u sardor bo'lgan kichik guruhdir, rahbarning faoliyat doirasi kengroq, chunki u kichik guruhni keng ijtimoiy tizimda ifodalaydi¹. Xuddi shunday farqlarni (biroz o'zgartirishlar bilan) boshqa mualliflar ham keltirishgan.

Vujudga kelishi bo'yicha yetakchi va rahbar farqlansa ham, ularning faoliyatlarining psixologik tavsiflarida umumiy xususiyatlar mavjud, bu ularning faoliyatlarini ta'riflaganda, aslida bu unchalik to'g'ri bo'lmasa ham, ularni bir-biriga deyarli teng deb aytishga asos bo'ladi. Yetakchilik guruhning ayrim a'zolari xulqining sof psixologik tavifi, rahbariyat, eng avvalo boshqarish va bo'ysunish rollarni taqsimlash nuqtai nazaridan, ko'proq darajada munosabatlarning ijtimoiy tavsifi. Yetakchilikdan farqlanib, rahbariyat jamiyat tomonidan tartibga solinadigan huquqiy jarayon sifatida harakat qiladi².

Yetakchi tarafdorlarini nafaqat yo'naltiradi va ortidan ergashtiradi, u ularni ortidan ergashtirishni istaydi, tarafdorlari esa, uning ketidan shunchaki ergashishmaydi, ular sardor ketidan borishni istashadi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, odamlar sardorning bilim va qobiliyatlariga guruhning boshqa a'zolarining tegishli sifatlariga nisbatan yuqoriroq baho berishadi. Odam nima uchun sardor bo'ladi? Xususiyatlar konsepsiyasiga muvofiq, sardor ma'lum xususiyatlarga, qobiliyatlarga ega, bular hisobiga u sardor bo'lib qoladi. Yetakchiga quyidagi psixologik sifatlar xos: o'ziga ishonch, o'tkir va tez moslanuvchan aql, o'z ishini puxta bilish kabi omilkorlik, kuchli iroda, odamlar psixologiyasini tushunish qobiliyati, tashkilotchi qobiliyatlari. Ammo haqiqiy guruhlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ayrim vaqtda aytib o'tilgan qobiliyatlarga ega bo'lmagan odam yetakchi bo'lib qoladi, va boshqa tarafdin, bunday

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: «Мысль», 2014. – С.310-311.

² Социальная психология и социальное планирование. Г.М.Андреева тахрири остида. – М.: «Прогресс», 2015. – С.84

qobiliyatlarga ega inson bo'lib, u sardor bo'lmasligi mumkin. Vaziyatliy sardorlik nazariyasi vujuga kelgan, unga asosan, guruhda biror bir vaziyat vujudga kelganda, mazkur guruh uchun vaziyatni optimal ravishda hal etish uchun zarur sifat, xususiyat, qobiliyat, tajribaga ega shaxs yetakchi bo'lib qoladi. Har xil vaziyatlarda guruh yetakchi sifatida har xil odamlarni ilgari suradi.

B.D.Parigin tadqiqotlarida sardor turlari faoliyat turiga (universal sardor, vaziyatliy sardor), uning mazmuniga (ilhomlovchi yetakchi, ijrochi sardor, ishbilarmon sardor, emotsional sardor) va rahbariyat usuliga (avtoritar sardor, demokratik sardor, liberal sardor) bog'liq holda keltirilgan¹.

Shunday qilib, faqat ushbu guruhni u yoki bu guruhliy vaziyatlar, muammo, masala yechimiga olib keladigan, guruh uchun eng muhim bo'lgan shaxsiy xususiyatlarga ega, guruhga mos bo'lgan qadriyatlarga ega bo'lgan shaxs guruh sardori bo'la oladi. Yetakchi – bu go'yo guruh ko'zgusi, sardor ayni shu ma'lum guruhda paydo bo'ladi, guruh qanday bo'lsa, sardor ham shunday bo'ladi.

Tashkilotchi qobiliyatlariga ega sardor vaziyatni tez va to'g'ri baholay oladi, birinchi navbatda faollashtirilishi kerak bo'lgan masalalarni ajratib oladi, amalga oshirilishi mumkin bo'lgan loyihani behuda urinishlardan farqlaydi, vazifalarni hal etish muddatini aniq hisoblab chiqadi.

Odamlarni boshqarish iste'dodi ijtimoiy-psixologik sifatlar va xususiyatlarning katta majmuiga asoslanadi. Ommaning o'z sardoriga ishonchi va mehri ham katta ahamiyatga ega.

Yetakchiga ishonch – bu uning yuqori fazilatlari, yutuq va vakolatlarini tan olish, uning harakatlarining zaruriyatini, to'g'riligini va samaradorligini tan olishdir. Bu obro' egasi bilan ichki rozilik, uning ko'rsatmalariga muvofiq harakat qilishga tayyorgarlik. Majburlash vositalari yo'qligida faqat ishonch asosida o'z ketidan ergashtirish mumkin. Ushbu ishonch odamlar sardorlari bilan ichki rozilikda va birlikda bo'lganligini ko'rsatadi. Yetakchi jamoaga

¹ Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. – М.: «Мысль», 2014. – С.319.

qattiq darajada qaramli. Guruh, sardor ko'rinishi – modelga ega bo'lib, haqiqiy sardordan bir tomonidan shu modelga mos kelishni talab qiladi, ikkinchi tarafdan sardordan guruh manfaatlarini ifodalash talab etiladi. Bu tuzilmalar, birinchidan, guruh faolligini ishga tushishini, guruh harakatlari muvofiqlashtirilishini va uning tashqi aloqalari va nufuzini ta'minlash uchun mo'ljallangan. Ikkinchidan, buning uchun guruhdagi shaxslararo munosabatlarni tartibga solish kerak, guruh a'zolariga shaxsiy ko'makni ta'minlash kerak. Aytib o'tilgan masalalar hal etilishi quyidagi vazifalar orqali amalga oshirishili mumkin:

- a) axborot-tahlil;
- b) dastur ishlab chiqilishi;
- v) qaror qabul qilinishi;
- g) qarorlar ijrosini tashkillashtirish.

Yetakchiga haqiqiy borliqning oqilona tahlili bog'liq. Olib borilgan tahlil natijasida olingan xulosalar asosida, xulq yo'li – harakatlar dasturi shakllanadi va qarorlar qabul qilinadi. Bundan so'ng kuch va vositalar jalb etilishi boshlanadi. Yetakchi qabul qilingan qarorlar ijrosini tashkil etish uchun, butun guruh yoki uning aksariyat qismining maqsadiga erishishi kerak.

Tajribali, vaziyatga aql bilan qaraydigan rahbar, uning tayyorgarlik darajasi va tajribasi qancha yuqori bo'lishidan qat'iy nazar, u faqat o'ziga ishonishi mumkin emasligini tushunadi va boshqarish faoliyatiga vijdonli va tashabbuskor xodimlarni jalb qiladi. Aksariyat hollarda ayni atrofdagi kishilarga qarab, sardor iste'dodi darajasiga baho berish mumkin. Bo'ysungan xodimlar bilan rahbarning o'zaro munosabatlari, jamoaning psixologik iqlimi, jamoa ishi natijalari rahbar tomonidan amalga oshirilayotgan boshqarish usuliga bog'liq.

Rahbar faoliyatining psixologik mazmunini o'rganish uchun, sardorlik mexanizmi to'g'risidagi bilimlardan foydalanish mumkin, ammo faqat ushbu mexanizmni bilish, rahbar faoliyatining to'liq tavsifini bermaydi. Shuning uchun mazkur muammoning tahlilida ketma-ketlik ayni quyidagicha bo'lishi kerak: avval sardorlik

mexanizmining umumiy tasniflarini aniqlash, so'ng ushbu mexanizmni rahbarning aniq faoliyati doirasida talqin qilish kerak.

Kichik guruhning a'zolarining o'zaro ta'sirlanishi natijasida aniq vaziyatni hal etish uchun guruhni tashkil etish uchun ilgari surilgan shaxs, guruh sardori bo'ladi. U guruhning boshqa a'zolariga nisbatan faollik, ishtirok va mazkur vazifani hal etishda ta'sir ko'rsatishning yuqoriroq darajasini namoyon qiladi. Shunday qilib, sardor aniq vaziyatda paydo bo'ladi, o'ziga ma'lum bir vazifalarni oladi. Guruhning qolgan a'zolari uning sardorlikligini qabul qilishadi, ya'ni sardor bilan u yetaklaydigan, ular ketidan ergashishlarini nazarda tutgan munosabatlarni qurishadi. Sardorlikni guruhiy hodisa sifatida ko'rish kerak: sardor yakka holda bo'lishi mumkin emas, u hamisha guruh tuzilmasining qismi bo'ladi, sardorlik esa, mazkur tuzilmada munosabatlar tizimidir. Shuning uchun sardorlik fenomeni kichik guruhning dinamik jarayonlariga aloqadordir.

8.4. Yetakchilik nazariyalari

Yetakchilik vujudga kelishining tushunishga uchta asosiy nazariy yondashuv mavjud. **"Xususiyatlar nazariyasi"** (ba'zan uni "xarizmatik nazariya" deb atashadi, "xarizma", ya'ni "xudo marhamati", turli din tizimlarida odamga tushgan marhamat sifatida izohlangan) XIX asr oxiri - XX asr boshidagi nemis psixologiyasi qoidalariga asoslangan va butun e'tiborini sardorning tug'ma sifatlariga qaratgan.

Mazkur nazariyaga muvofiq, faqat ma'lum bir shaxsiy xususiyatlarga ega yoki ma'lum bir psixologik qobiliyatlarning to'plamiga ega shaxs sardor bo'la oladi. Turli mualliflar ushbu zarur xususiyat yoki tavsiflarni ajratishga harakat qilishgan.

Masalan amerikalik ijtimoiy psixologiyada ushbu xususiyatlar to'plami o'ta sinchiklab qayd etilgan, chunki ular ehtimolli sardorlarni saralash uchun test sinovlari tizimini tuzish uchun asos bo'lishlari kerak edi. Ammo juda tez vaqt ichida bunday xususiyatlar ro'yxatini tuzish masalasini hal etib bo'lmasligi ma'lum bo'ldi. 1940 yilda K.Berd turli tadqiqotchilar "sardor" xususiyati deb

tilga olishgan 79 xususiyat ro'yxatini tuzgan. Ular qatorida quyidagilarning nomlari aytilgan: tashabbuskorlik, dilkashlik, yumor tuyg'usi, entuziazm, o'ziga ishonch, xayrihoxlik (keyinchalik R.Stogdill ularga hushyorlik, mashhurlik, so'zamollikni qo'shgan). Ammo turli mualliflarda mazkur xususiyatlar to'plamiga qarasa, birortasi ham barcha ro'yxatlarda mustahkam o'ringa ega bo'lmagan: aytib o'tilgan xususiyatlarning 65% faqat bir marotaba tilga olingan, 16-20% - ikki marotaba, 4-5% - uch marotaba va atigi 5% - to'rt marotaba aytib o'tilgan. "Iroda" va "aql" kabi xususiyatlarga nisbatan ham tarqoqlik uchraydi, bu sardorga zarur, vaholanki unda mavjud xususiyatlarning nisbatan turg'un ro'yxatini tuzish imkoniyatiga shubha bilan qarashga asos bo'ldi. Stogdill ro'yxatga yangi xususiyatlarni qo'shgan ro'yxat chop etilganidan so'ng, xususiyatlar nazariyasi batamom rad etilganligi to'g'risida qat'iy fikr vujudga keldi¹. Mazkur nazariyaga qarshi ahamiyatli e'tirozni G.Jenning bildirgan, uning fikricha, xususiyatlar nazariyasi sardorning emas, balki ko'proq eksperimentator (tajriba o'tkazuvchi) xususiyatlarini ifodalaydi².

Xususiyatlar nazariyasi o'rniga yangi tushuntirish paydo bo'ldi, u **"Vaziyatga bog'liq nazariya"** deb nomlandi. Bu konseptual sxemada xususiyatlar nazariyasi to'liq rad etilmaydi, ammo asosan sardorlik – vaziyat hosilasi deb ta'kidlanmoqda. Guruhiy hayotning turli vaziyatlarida guruhning alohida a'zolari ajraladi, ular boshqalarga nisbatan hech bo'lmasa bitta qobiliyati bilan ustunroq turishadi, va mazkur vaziyatda ayni shu qobiliyat zarurligi sababli, ushbu qobiliyatga ega shaxs sardor bo'lib qoladi. Shunday qilib, tug'ma qobiliyatlar to'g'risidagi g'oya rad etildi, o'rniga aniq vaziyatda sardor ayni unga xos qobiliyatini (vaholanki boshqa shaxslarda ushbu qobiliyat mavjudligi rad etilmaydi), boshqalarga nisbatan yaxshiroq namoyon qila olishi to'g'risidagi g'oya ilgari surildi. Sardor xususiyatlari, qobiliyatli va fazilatlari nisbiy bo'lib qoldi. Vaziyatli sardorlikning ushbu joyi J.Piaje tomonidan tanqid etildi, uning fikricha, bunday yondashuvda sardor shaxsiyati faolligi

¹ Берд К. Психология управления. – М., 2015. – С.221-222.

² Женинг Г. Формы и методы управления людьми. – М., 2016. – С. 45-46.

to'g'risidagi masala to'liq rad etiladi, u qandaydir tayinsiz odamga aylanib qolmoqda¹.

Bunday fikrlarda aniq bo'lib turgn ziddiyatlarni yengish uchun, Ye.Hartli to'rtta "model"ni taklif etdi, ular nima uchun ayrim odamlar sardorga aylanishlarini va ular sardor bo'lishlarini faqat vaziyat belgilamasligini tushunishga yordam berishadi. Hartli fikrlashicha, birinchidan agar kimdir biror bir vaziyatda sardor bo'lib qolsa, boshqa vaziyatda ham u sardor bo'lib qolishi istisno qilinmaydi. Ikkinchidan, stereotiplar ta'siri ostida, guruh a'zolari ma'lum bir vaziyatdagi sardorni umuman sardor deb ko'rishadi. Uchinchidan, odam bitta vaziyatda sardor bo'lib qolib, obro'ga erishadi, va keyinchalik odamlar uni sardor sifatida tanlashlariga ayni shu obro'si yordam beradi. To'rtinchidan, ayrim odamlar "lavozim izlash"ga moyil bo'lishadi, va ularning xulqlari shunday bo'ladiki, boshqalar ularga ushbu "lavozimlarni berishadi". Sardor xususiyatlari nisbiyligini yengish uchun ushbu fikrlarni yetarli deb hisoblash uchun asoslar mavjud emas².

Tarixida tez uchraydigan vaziyatlar shundaki, yuqoridagi ikkita yondashuv "**Yetakchilikning tizimiy nazariyasini**" keltiradi vujudga. Unga ko'ra sardorlik guruhda shaxslararo munosabatlar tashkil etish tizimi sifatida ko'riladi, sardor esa, ushbu jarayonni boshqaradigan subyektdir. Bunday yondashuvda sardorlik guruh funksiyasi sifatida talqin etiladi, va uni guruh maqsadlari va vazifalari nuqtai nazaridan o'rganish kerak, ammo bunda sardorlar shaxsiyati tuzilishini ham rad etish kerak emas. Guruh hayotiga tegishli boshqa o'zgaruvchan ko'rsatkichlarni ham inobatga olish tavsiya etiladi, bular ichida, masalan, guruh mavjudligining davomiyligi. Bu ma'noda tizimiy nazariya bir qator ustunlikka ega. Oddiy sardorlik emas, balki boshqaruv to'g'risida gapirganda, ular ayon: bu borada F.Filler taklif etgan *boshqarish samaradorligining ehtimollik modeli* o'ta ommaviy³.

¹ Пиаже Ж. Секреты лидерства. – М., 2010. – С. 12.

² Хертли Е. Модели управления. – М., 2011. – С. 107.

³ Филлер Ф. Эффективное управление. – М., 2015. – С. 88-89.

«**Obro'**» (lotincha *autoritas* so'zidan – hukm, nufuz, vazn, namuna) – keng ma'noda ijtimoiy hayotning turli sohalarida biror bir shaxs yoki tashkilotning hamma tan olgan nufuzidir. Tor ma'noda – rahbar odamlarni boshqara olishi uchun unga zarur hukumat munosabatlari shakli.

Obro' mavjud emasligi boshqaruvni yo'qotish bilan teng. Rahbar obro'si shaxs yoki bir nechta shaxsning (obro' egalari) boshqa odamlarning xulq va fikrlarini majburlamagan holda yo'naltirish qobiliyati bilan ifodalanadi. Obro' mavjudligi odamning ko'p sonli hayotiy muammolarni oqilona baholashga imkoniyatlari cheklanganligi va obro' egalarining fikrlariga ishonish zaruriyati bilan bog'langan.

Obro' haqiqiy (samarali) va soxta (samarasiz) obro'ga taqsimlanadi.

Samarali obro' – odamlarning manfaatlariga mos kelgan ta'sir, shuning uchun odamlar o'z ixtiyorlari bilan unga bo'ysunishadi. Samarali obro' – rahbar ta'sirining odamlarning o'z manfaatlarini bilan birlashishidir.

Soxta obro' odamlarni boshqarayotgan shaxs va odamlarning manfaatlarini bir biriga zid bo'lishiga asoslangan. O'z manfaatlarini ko'zlab, rahbar yolg'on, abjirlik, tilyog'lamalik, odamlar manfaatlariga zid bo'lgan ijtimoiy-psixologik¹ o'yinlar qiladi.

“Obro'” muammosini mantiqiy o'rganish, ushbu masalaning “tahdid qiluvchi obro' kompleksi” vujudga kelishiga tegishli yana bir tarafini ajratishga imkon beradi.

“Tahdid soluvchi obro'” boshqarish faoliyatida quyidagilar asosida vujudga keladi: a) obro'sini yo'qotish bilan bog'liq doimiy qo'rquv, b) uni har qanday usul bilan saqlab qolish istagi (ko'pincha bu vaziyatni kadrlar siyosatida o'zgarishlar ro'y beraganda uchratish mumkin.).

Samarali rahbar holati barqaror bo'shlishi uchun, uning shaxsiyati egallab turgan lavozimi talablariga mos bo'lishi kerak. O'z

¹ Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, в которые играют в игры. Перераб. – С.Пб.: «Лениздат», 2015. 399-бет.

navbatida bu rahbar qarorlarida va bo'ysungan xodimlar ongida rahbar shaxsining ko'ndirish potensialini aks ettiradi.

Tashkilotning turli bo'linmalarida rahbar bevosita boshlig'i, bo'ysungan xodimlari, hamkasblariga qaramlidir. Bu guruhlar rahbar atrofidagi muhitning qismini tashkil etishadi. Bu shaxslarning harakatlari, rahbar o'z vazifalarini samarali bajara olmaydi. Aksariyat rahbarlar ularning tashkilotida tashqari bo'lgan odamlar va tashkilotlarga – yetkazib beruvchilar, buyurtmachilar, raqiblari, ularning faoliyatlarini tartibga soluvchi kasaba uyushmalari va idoralarga bog'liq.

Agar rahbar xodimlarning harakatlarini yo'naltirishga aniq belgilangan vakolatlarga ega bo'lgan vaziyatda ham, ularning harakatlarini doimo yo'naltirish muvaffaqiyatli bo'lmasligi mumkin. Chunki zamonaviy ishchilar avvalgilarga nisbatan ta'limli va an'anaviy hukumatga bo'ysunishga rozi bo'lishmaydi. Agar bunday muammo vujudga kelmasa ham, rahbar rasmiy ravishda unga bo'ysunmaydigan odamlarga ko'pchina bog'liq bo'ladi.

Ta'sir o'tkazishning barcha shakllari odamlarni boshqa shaxsning istaklarini bajarishga undaydi, bunda ular qondirilmagan ehtiyojlarni qondirishadi yoki ular qondirilishiga to'sqinlik qilishadi.

Ta'sir hukumatning turli shakllarida bo'lishi mumkin. Hukumat va sardorlik (boshqarish) sohasida tadqiqotchilar hukumat asoslarining qulay tasnifini ishlab chiqishdi¹. Ularning tasniflariga ko'ra, hukumatning beshta asosiy shakli mavjud:

1. Majburlashga asoslangan hukumat.
2. Mukofotlashga asoslangan hukumat.
3. Ekspert hukumati.
4. Etalon hukumati (misol, namuna hukumati)
5. Qonuniy hukumat.

Hukumatning barcha ushbu turlari rahbar xodimlarini tashkilot maqsadlariga erishishga qaratilgan ishni bajarishga majburlashi mumkin.

¹ French J.R. and Raven B.H. «The Bases of Social Power», in Studies in Social Power, ed. Dorwin Cartwright (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999).

8.5. Rahbar imidjining ijtimoiy-psixologik qiyofasi

«Sizning ko‘rinishingiz – bu Siz atrofdagi dunyoga ko‘rsatayotgan suratingizdir. Ko‘rinishingiz Sizga qarshi emas, Siz uchun ishlashi kerak» (Dj.Djeyms, 1998).

“Imidj ortida biz inson yoki tashkilot mazmunini ko‘ramiz va o‘z munosabatlarimizni imidjga tayanib quramiz” (V.Shepel, 1994).

“Qanchalik imidjimizni aniqroq tanlab, qursak, shunchalik kommunikatsiya samarali bo‘ladi” (L.Braun, 1999).

“Stereotipni buzishda hech qanday ma‘no yo‘q, mavjud stereotipga asoslangan holda, o‘z stereotipingizni qurishingiz kerak. Imidj – bu yangi stereotip, biz faqat bizni qiziqtirayotgan auditoriyani unga yaqinlashtiramiz” (Moskou Magezint).

Insonning konstitutsional va xulqiy xususiyatlari majmuasi sifatida tushuniladigan imidj, odamlar bilan aloqaning boshlang‘ich davrida alohida ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. U odamlar e‘tiborini ularga murojaat qilgan odamning taklifiga qaratishga yordam beradi. Agar odamning tashqi ko‘rinishi ishonch tug‘dirmasa, uning xulqida kamchiliklar mavjud bo‘lsa, odamlar u bilan uzoq muddatli, ishonchga asoslangan munosabatga kirishmaydi. Rahbar ishida imidj ahamiyatini tushunish uchun bitta solishtirish ahamiyatli. O‘zini noto‘g‘ri taqdimot qilgan rahbar, ishbilarmon obro‘sigga erishishi uchun, odamlar bilan birinchi uchrashuvda o‘z haqida ijobiy taassurot qoldirgan rahbarga nisbatan 4 marotaba ko‘proq vaqt sarflashi kerak.

L.Braun fikricha, shaxsiyatning tashqi ko‘rinishi, ovozi, suhbat olib borish qobiliyati kabi sifatleri, odam mavqesida hal etuvchi ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Albatta, odam mavqega erishishi imkoniyatlariga baho berganda faqat buni rahbarlovchi mezon sifatida olish mumkin emasligi tushunarli hol. Muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlar ishchining odamlarga ma‘qul kelgan tashqi ko‘rinishidan iborat emas, aksincha, bu fikrni yana bir marotaba takrorlab o‘tamiz, u ma‘qul tashqi ko‘rinish va ma‘qul ichki mazmun o‘rtasida ziddiyat mavjud emasligidan iborat, ichki mazmun deganda, odam intellekti, uning kuchli psixikasi va ularga asoslangan faoliyati tushuniladi.

Hozirgi kun talablari bozor munosabatlari rivojlanishining dolzarbligini isbotlashmoqda. Katta biznes va hayotning barcha taraflarining siyosatlashuvi oldimizga yangi talab qo'yadi – barchaning ko'zi oldida hayot, odam o'zini namoyish qilishi kerak. **Bu yerda asosiy qoida – “o'zimni sotishim uchun, men yaxshi taassurot qoldirishim kerak” (o'zini-o'zi taqdim qilish).** Bizning istagimizdan qat'i nazar, biz o'zimiz tegishli u yoki bu ijtimoiy guruhning u yoki bu belgisini ifodalaymiz. Shuning uchun, ijtimoiy iyerarxiyada o'z martabamizni oshirmoqchi bo'lsak, o'zimizda ko'p narsalarni o'zgartirishimiz, mutaxassislar maslahatlari asosida o'z imidjimiz ustidan ishlashimiz kerak.

Rahbar siymosi muammosini tadqiqot qiluvchi ayrim olimlar rahbarning tashqi qoplamasi va uning xulqining tashqi belgilarini sun'iy ravishda ajratib olib, uni xorijcha nomlab (“imidj”), tadqiqot manfaatiga o'tkazilgan shaxslarning fikrini aniqlashni “unutishdi”. Ushbu yondashuvning kamchiligi 12 ta firma xodimlariga murojaat qilish bilan osongina isbotlangan, ularga atigi bitta savol berilgan: o'zingizning bevosita rahbaringizning tashqi ko'rinishi qanday bo'lishini istar edingiz? Ushbu so'roq natijasida 42 (15+27) ta ma'qullangan xususiyatdan iborat rahbar ko'rinishining modeli yaratildi (Ye. Jarikov). Quyida uchbu sifatlar ro'yxati keltirilgan:

- odamning ishda muvaffaqiyatliligi;
- jasurlik, tavakkalchilikka tayyorgarlik;
- boshqarishning sardorcha turi;
- o'ziga mas'uliyatni olishga tayyorgarlik;
- kutilayotgan foydadan ortiq foyda olingan taqdirda, tashkilotning barcha xodimlari bilan daromadlarni bo'lishi qobiliyati;
- ish muvaffaqiyatsiz bo'lgan taqdirda barcha bilan teng qayg'urish;
- odamlar bilan muloqotdagi oddiylik;
- mustaqil ravishda tadbirkorlik muvaffaqiyatiga erisha olmaydigan odamlarga nisbatan kamsitmaydigan marhamatlilik;
- odamlarga o'zlarini namoyon qilish, o'z shaxsiy imkoniyatlarini namoyon qilishga yo'l berish;

- xodimlarning shaxsiy ehtiyojlarini bilish;
- xushmuomalalik;
- ishga vafodorlik;
- muvaffaqiyatsizlikda boshqalarni ayblamaslik;
- xayrihoxlik;
- hamma narsani o'z vaqtida qilish qobiliyati;
- murakkab vaziyatlarda yumor tuyg'usini saqlash qobiliyati;
- kiyimdagi zebolik;
- odamlarga obyektiv baho berish qobiliyati;
- tanqidni o'z muvaffaqiyatlarining zahirasi sifatida bila olish;
- yaxshi tarafga o'zgarishga qodirlik;
- dasturxon atrofida o'zini tuta bilish;
- muvaffaqiyatsizlik yoki ish bardod bo'lganda, ishni boshidan boshlash qobiliyati;
- kayfiyat barqarorligi;
- odamlar bilan maslahatlashishni bilish;
- izchillik;
- odamlar ehtiyojlariga ochiqlik;
- ortiqcha, keraksiz ishni qilmaslik va optimal sxemalar bo'yicha ishlashni bilish ko'rinishida ishbilarmonlik;
- nutq qisqaligi, moslashuvi va aniqligi (rasmiy ma'ruza yoki shaxsiy suhbat bo'lishidan qat'i nazar);
- ahil (yaxshirog'i ko'p farzandli) oila mavjudligi (sog'lom oila qura olmagan rahbar ko'pchilikda salbiy taassurot qoldiradi; bunday rahbarlarda odamlar jismoniy va ruhiy kamchiliklarni ko'rishadi);
- shaxslarning qadriyatlarini kamsitmasdan tanqid qila olish;
- ishonchlilik – o'z va'dalarini bajarishga moyillik va bajara olish;
- o'zining noto'g'ri qarorlari va o'zini oqlamaydigan harakatlardan voz kechishni bilish;
- bo'ysungan xodimlar bilan hamkorlikda ishlay olish;
- o'ziga ishonch;
- pastkashlik mavjud emasligi;
- haqqoniylik, vijdonlik;
- har qanday faoliyatni o'z kuchi bilan bajarishga moyillik;

- maqsadga erishishga to'sqinlik qilayotgan har qanday tashqi ta'sirga qarshilik qila olish;
- maqsadga yo'naltirilganlik;
- qabul qilinayotgan qarorlarning oqibatlarini oldindan bila olish;
- turmushda kamtarlik;
- odoblilik (tadqiqot Ye.S.Jarikov va A.I.Yelin tomonidan o'tkazilgan)¹.

Yuqorida xodimning odamlar uchun eng aniq, eng istalgan belgilari keltirilgan. Ilmiy model bir qancha murakkabroq. **Unda nafaqat yuqorida keltirilgan xususiyat va sifatlar, balki ushbu sifatlarni tashkil etuvchi tarkibiy qismlar, hamda ijobiy xususiyatlarga qarama-qarshi xususiyatlar ham qayd etiladi. Kamol rahbarlar bo'lmaydi.** Ularning psixologik tuzilishlarida odamlarda ijobiy taassurot qoldiradigan sifatlar ham, salbiy taassurot qoldiradigan sifatlar ham mavjud. Psixologik nuqtai nazarda haqiqiy rahbar – bu qarama-qarshi xususiyatlar birligi, ularning nisbati rahbarning shaxsiy portretini tashkil etishadi. Agar odam uni yomon tarafdin ko'rsatadigan narsani yenga olsa, u boshqa odamdan ancha yaxshiroq ko'rinadigan bo'lishi mumkin.

Qiyofani shakllantirish muammosini ma'lum vaqt ichida hal etib bo'lmaydi. Bu - jarayon. Ushbu jarayon ijobiy natijani to'plab borishi uchun. Uning doimiy ilmiy kuzatuv kerak. Bozor – o'zgaruvchan tizim. Ba'zida u tadbirkor oldida boyish uchun ajoyib imkoniyatlar beradi, ba'zida teskarisi. Ushbu vaziyatlarning har birida tadbirkor bosimga uchraydi, u psixikasini salbiy tarafga o'zgartirib yuborishi mumkin. Tadbirkorga xulq va faoliyatning dinamik barqaror stereotipini shakllantirish bilimiga asoslangan doimiy psixologik ko'mak kerak, uning **stressga chidamliligi ustidan doimiy ish olib borilishi kerak.**

Ushbu uyg'unlanish, so'ng tadbirkorning ijobiy qiyofasini saqlab qolish jarayonida birinchi qadam, odamshunoslikni tadbirkorning ijtimoiy ma'qul imidjini shakllantirish muammolari ustidan ishga kiritish hisoblanadi. Ikkinchi qadam, ushbu bilimlarni tadbirkorlik

¹ Жариков Е.С., Елин А.И. Психология управления. – М., 2014. – С. 37-38.

faoliyatida qo'llashni biladigan mutaxassislarni tayyorlash. Uchinchi qadam – ushbu mutaxassislarni, jamiyatning barcha taraflariga haqiqatan ta'sir o'tkazuvchi bozor subyektlarining demokratiya, insonparvarlik va adolat qonuniyati bo'yicha yashaydigan ko'rinishini ta'minlash uchun tadbirkorlik tashkilotlarida uzluksiz ishni olib borish uchun biznes tarkibiga kiritish. Tadbirkor modeli – bu barkamol tuzilish, unga nisbatan nafaqat muvaffaqiyatli biznes uchun zarur insoniy funksional sifatlarini o'lchash bo'yicha psixodiagnostik vositalar shakllanadi, balki taqdimot sifatleri ham shakllanishi kerak, ularsiz tadbirkorlik faoliyat ijobiy qabul qilinmaydi.

Hozirgi paytda samarali imidjni shakllantirish standartlashtirilgan uslubiyoti qo'llaniladi. U nafaqat rahbar imidjini tahlil qilish imkoniyatini beradi, u o'z imidjingizning salbiy va ijobiy taraflarini kuzatish imkoniyatini beradi. Bu rahbarga o'z faoliyat dasturlarini, hamda o'z xulqini tartibga solish imkoniyatini beradi, xodimlarga esa – rahbarning ijtimoiy qulay ko'rinishilarini shakllantirishning muvaffaqiyatlari to'g'risida ma'lumotni tizimiy ravishda olish imkoniyatini beradi.

Tadbirkorning tashqi ko'rinishi va xulqi bevosita uning asab tizimiga bog'liq. Odamlar paranoya darajasida gumonlovchi yoki psixopatik ravishda dushmancha munosabatda bo'lganlarni yomon qabul qilishadi, hamda xulqda depressiv holatlarni va vosvoslikni ma'qullashmaydi. Shuning uchun oxirgi paytda stressga bardosh berishning zamonaviy psixologik usullari ishlab chiqilgan.

Stressga bardosh berishning ishlab chiqilgan tizimi stresslarni obyektivlash konsepsiyasiga asoslangan va bozor sharoitida odam faoliyatining deyarli barcha taraflarini qamrab oladi.

8.6. Stresslarni va vaqtni boshqarish

Bizning hayotimizda sodir bo'lib turadigan ixtiloflarning ko'plari ko'pincha qo'shimcha asab tarangliklariga olib keladi, stressli vaziyatlarga, stresslarni boshqarish zarurligiga sabab bo'ladi. "Stress" degan tushuncha texnika sohasidan o'zlashtirib olingan bo'lib, u yerda turli jismlar va qurilmalarning zaruriy yuklanishga qarshi tura olish qobiliyatini bildiradi. Har qanday ko'rilma

mustahkamlik chegarasiga ega bo'lib, bu chegaradan oshib ketish uning buzilishiga olib keladi.

“Stress” tushunchasini ijtimoiy psixologiya sohasiga ko'chirish o'ziga shaxs holatining bir qator turlarini qamrab oladiki, ularni voqealarning ko'pligi keltirib chiqaradi, bular mag'lubiyat yoki g'alabalardan ijodiy kechinmalar va shubhalargacha bo'lgan voqealardir.

Stressli vaziyatlar keltirib chiqaradigan psixologik omillarga misollar quyidagilardir:

- xodimga yetarli darajada topshiriq berilmasligi uning o'z malakasini to'liq ravishda namoyon qilishiga imkon bermaydi. Bunday vaziyat yetarli darajada tez-tez qisqartirilgan ish rejimiga o'tkazilgan va buyurtmachilarning pullarni o'z vaqtida to'lamasligi tufayli ishlar hajmini majburan qisqartirgan tashkilotlarda uchraydi;

- xodimning ishlab chiqarish jarayonidagi, jamoasidagi o'z vazifasini va o'rnini unchalik aniq tushunib yetmasligi;

- o'zaro bir-biri bilan bog'lanmagan va bir xilda shoshilinch bo'lgan xilma-xil topshiriqlarni bir vaqtda bajarish zarurligi;

- xodimlarning firmani boshqarishda, uning faollik yo'nalishlari keskin o'zgarigan sharoitda tashkilot faoliyatini yanada rivojlantirish yuzasidan qarorlar qabul qilishda ishtirok etmasligi.

Hayotimizda stresslar bo'lib turishi tufayli ularni boshqarishni, ular keltirishi mumkin bo'lgan zararni kamaytirishni bilish ham zarur. Insonning stresslarga ko'nikish usullari bir nechadir. Birinchi usul – tashkilot darajasidagi usul bo'lib, siyosatdagi, ishlab chiqarish tuzilmasidagi xodimlarga nisbatan qo'yiladigan aniq talablarni ishlab chiqishda, ularning faoliyatiga baho berishda o'zgarishlar ro'y berishi natijasida sodir bo'ladi. Bunday o'zgarishlar stressli vaziyatlarning manbaini barham toptiradi. Ikkinchi usul – ayrim shaxs darajasidagi usuldir. Bu usul shundan iboratki, stresslarni betaraflash bo'yicha maxsus dasturlardan foydalanib, stresslarni boshqara bilishdir. Ular insonga o'zini yaxshirok his etishga, bo'shashib olishga, o'z kuchlarini tiklashga yordam beradi. Bu xildagi dasturlar butun tashkilot darajasida mavjud bo'lib, tatbiq

etilmoqda. Ular ayniqsa keyingi yillarda G'arbiy Yevropa mamlakatlari va AQShda ko'p ishlab chiqilgan.

Ko'pchilik rahbarlarni qo'l ostida ishlovchilar sog'lig'iga zarar keltirish, oilalarda ruhiy tushkunlik xolati vujudga kelgan sharoitda ularga rahm-shavqat qilishda ayblaydilar. Lekin tadqiqotlar natijasi bunday qarashlar noto'g'ri ekanligini namoyon qilmoqda: rahbar, ba'zi tadqiqotchilar oilani qo'llab-quvvatlash vaziyatni mushkullashtiradi. Chunki oilaviy nizoda biror tomon taraf bo'lish, yoki uni oqlash ziddiyat kuchayishiga olib keladi deb hisoblaydilar, deb ta'kidlasalarda xodimlarni ruhiy tushkunlik davrida qo'llab quvvatlash lozim. Hatto eng namunali oila ham ishda olingan ruhiy zarbani bartaraf qilolmaydi, rahbarning esa bunga imkoniyati bor bo'ladi. Yaxshi rahbar doimo o'z xodimlari haqida g'amxo'rlik qiladi, ruxiy zarbalarsiz unumli mehnat uchun sharoit yaratadi, qo'l ostida ishlovchilar ahvolidan doimo xabardor bo'ladi. U xodimlari vazifasini o'zi bajarishga harakat qilmaydi shu bilan birga ularga o'z vazifalarini ishonib topshiradi, mustaqil ishlashlarini bildirish uchun harakat qiladi. Bunday rahbar qorni och kishiga tayyor tutilgan baliq berishdan ko'ra, uni tutishni o'rgatish muhimligidan kelib chiqadi. Ishonchli rahbar o'z qo'l ostidagilarni ortiqcha muammolardan xolos etadi. Tajribali rahbar xodimlarini ruhiy zarba natijasida kelib chiquvchi jismoniy va ruhiy tushkunlikdan ximoya qila oladi. Tadqiqotchilar ko'pincha ruxiy zarba ostida bo'luvchi, lekin rahbar qo'llab-quvvatlovchi xodimlar bunday qo'llab-quvvatlamaydigan xodimlarga nisbatan ikki marta kam kasalga chalinishlarini ko'rsatdi.

Shunisi qiziqarliki, o'z oilasi tomonidan nisbatan ko'proq qo'llab-quvvatlash yomon deb hisoblovchi xodimlar ruhiy-zarba bilan bog'liq kasalliklarga ko'proq chalinar ekanlar. Bunday holat hatto yuqori ish haqi yoki katta lavozimga ega bo'lish kabi ijtimoiy omil ta'sirida bo'lganlar orasida kuzatilar ekan.

Ruhiy tushkunlik, zarba ehtimolini kamaytiruvchi omillar qatoriga ovqatlanish tartibiga rioya qilish, jismoniy tarbiya bilan shug'ullanish kabi omillar ham kiradi. Quyidagi jadvalda ruhiy zarbaga beriluvchan va unga berilmaydigan hayot tarzi o'rtasidagi

farq ko'rsatilgan. Agar psixologiya sohasida ma'lum bilimga ega bo'lgan rahbar ruhan tushkunlikka tushgan xodim uchun e'tiborli bo'lsa, noto'g'ri tushunchaga ega rahbar esa xodim sog'lig'i uchun zarar keltirishi mumkin.

Vaqt - eng qimmat, ayni vaqtda ko'pchilik uchun beqadr boylik. Yo'qotilgan lahzalarni ortga qaytarishning imkoni yo'q. Shu bois har bir daqiqaning qadriga yetishimiz, ulardan unumli foydalanishimiz kerak. Ammo qanday qilib?

Agar siz bir marta bo'lsa ham o'z hayotingizni o'zgartirib, kunlaringizning omadli, samarador bo'lishiga uringan bo'lsangiz, demak vaqtni boshqarishga oid turli usullar va qo'llanmalar bilan tanishsiz. Vaqtni boshqarish mavzusiga doir juda ko'p adabiyotlar mavjud, lekin amaliyot nuqtai nazaridan qaralganda «vaqtni boshqarish» inson uchun nimani anglatadi? Inson miyasi tuzilishining qanday ijobiy va salbiy tomonlari mavjud?

Biz barcha ma'lumotlarni doimo xotiramizda va diqqatimizni jamlagan holda saqlay olmaymiz. Bir tomondan, xotirada saqlay olmaganimiz sabab turli muammolar kelib chiqadi, bu ham yaxshi emas. Agar biz muhim, ammo shoshilinch bo'lmagan ishlarni doimo yodimizda tutganimizda edi, hayotimiz osonroq kechgan bo'lardi! Lekin, ikkinchi tomondan aqldan ozgan bo'lardik. Miyaning muhim vazifalaridan biri - o'zini axborotlarning cheksiz oqimidan himoya qilish. Hozirgi vaqtda inson bir hafta ichida qabul qiladigan axborot, bundan 100-200 yil avval yashagan dehqon bir necha yil davomida qabul qilgan axborotdan ham ko'pdir.

Axborotlar bilan ta'minlashning bunday maromida muntazam ravishda barchasida e'tiborimizni jamlaydigan bo'lsak, idrokdan ayrilish juda ham oson. Barcha ishlarni xotirada saqlamasdan qog'ozga ko'chirish bilan miyamizni ortiqcha yuklamalardan xalos qilamiz va vaqtni maqsadli boshqargan bo'lamiz. Vaqtni boshqarishning asosiy tamoyili. Har kuni bu maslahatga muvofiq ish ko'rsangiz, atrofingizdagi 90 % odamlarning holatidan ko'ra tuzukroq holatga ega bo'lasiz. Har oqshom vaqtingizning hech bo'lmaganda bir soatini ertangi ishlar ro'yxatini tuzishga sarf qiling.

Bu bir varaq qog'oz olib, unga bir soat tikilib o'tirgandan keyin, ishlarning uzun ro'yxatini o'zingizni qiyniqqa solib yozib o'tishni bildirmaydi. Miyaning cheklovchi xususiyatlari sabab barcha ishlar yodimizda emas va natijada yana ertangi kunning muhim vazifalari bajarilmay, e'tibordan chetda qolib ketadi. Buning o'rniga bir necha daqiqa ichida yodingizga tushgan ertangi kun ishlarning barchasini yozib qo'ying va ishlaringizni bajarishda davom eting. Shu tarzda xayolingizga kelgan rejani yozib qo'yishga odatlaning, ya'ni nimadir yodga tushishi bilan uni ertangi ishlar ro'yxatiga kiritib qo'ying. Faqat ertangi kun emas, balki istiqbolda qilinishi zarur bo'lgan ishlar ro'yxatini tuzish ham yanada yaxshi natija beradi. Bu ro'yxatni muntazam to'ldirib boring. Barcha muhim ishlaringizning kattagina va uzun ro'yxati tuzilsin.

Bo'sh daqiqa paydo bo'lishi bilan ro'yhatingizni qo'lga olib, qilinishi mumkin bo'lgan ishlarni chamalab ko'ring. Ma'lum bir ishni bajarib bo'lsangiz, uni ro'yxatdan o'chirib tashlang. Lekin ro'yxatning o'zini qoldirib, to'ldirib borganingiz yaxshiroq. Yil yakunida o'tayotgan yilda bajargan ishlaringizning uzun ro'yxatini ko'rib, kayfiyatingiz ko'tariladi.

Endi siz vaqtning tez o'tib ketishi, qancha ishlarni bajarishga ulgura olmayotganligingiz haqida xavotirlanmasangiz ham bo'ladi. Umuman olganda, vaqtni boshqarish moliyaviy boshqarishga juda o'xshaydi. Bunday ro'yhat g'oyasi moliya sohasidan olingan. Ro'yxatingizdagi barcha ishlarni bajarishingiz emas, balki ularni xotirangizdan qog'ozga ko'chirganingiz muhimroqdir.

Siz bu ro'yxatga keyinroq o'zingiz istagan vaqtda qaytishingiz mumkin. Katta ro'yxat to'g'risida yana bir gap. Albatta, siz, bitta emas, bir necha ro'yxat tuzishingiz mumkin. Masalan, birinchi ro'yxatingiz o'z tadbirkorlik ishingiz bilan, yana biri do'stlaringiz, tanishlaringiz va boshqalarning barcha iltimoslari bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ya'ni ikkinchi ro'yxatga boshqalarga bajarishga va'da bergan ishlarni yozib qo'yasiz. Natijada o'z mavqeingizni ko'tarib, bir so'zli inson sifatida ma'lum darajada hurmatga ega bo'lasiz. Shuningdek, o'z bilim va saviyangizni oshirish uchun zarur bo'lgan adabiyotlar, maqolalar yoki saytlar ro'yxati ham bo'lishi

mumkin. Axir, bo'sh qoldik degunimizcha, ko'p hollarda televizor orqali ma'nosiz ko'rsatuvlarni tomosha qilamiz yoki aniq maqsadsiz turli saytlar bo'ylab «kezamiz». Ro'yxatga ega bo'lganimizda esa vaqtdan unumli foydalanishimiz mumkin! Agar siz avvallari ishlaringizni yozib yurmagan bo'lsangiz, bu ishni bugun, albatta, amalga oshiring. Ana shunda hayotingizning samaraliroq bo'lib qolganiga o'zingiz guvoh bo'lasiz!

XULOSA

Tashkilotlar faoliyati va xodimlarni boshqarishning ijtimoiy-psixologik jihatlari bayon etilgan. Tashkilotchilik va boshqaruv faoliyatli tushunchalari, ularning tarkibiy qismlariga ta'rif berilgan. Shaxsning tashkilotchilik va boshqaruv imkoniyatlari, ularning namoyon bo'lishi, uzviy bog'liqligi va farqlari, ijtimoiy-psixologik o'ziga xosligi yoritib berilgan. Qobiliyatlarning ish yuritish usuliga bog'liqligi ta'kidlab o'tilgan. Stresslarni va vaqtni boshqarish muvafaqiyatga erishishning garovi ekanligiga to'htalib o'tilgan.

Yetakchilik va rahbarlik fenomenlari, ularning bir butunligi va farqlar yoritilgan. Mavqe tushunchasiga urg'u berilgan. Yetakchilik nazariyalari bayon etilgan. Yetakchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi, individual xususiyatlari yoritilgan. Rahbar va ishchilar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar, ularning mohiyati, o'ziga xosligi tavsiflangan. Rahbar imidjiga umumiy tavsif berilgan. Rahbar imidjini tuzish sababalari yoritilgan. Imidj turlariga izoh berilgan. "Dastlabki tasavvur effekti" mohiyati yoritilgan. Rahbar imdjining universal modeli tavsiflangan. Rahbarning ijobiy qiyofasiga qo'yiladigan talablar bayon etilgan. Imidjni tuzishga ta'sir etuvchi omillar: sog'lom turmush tarzi, insoniy munosabatlar psixologiyasi, bozor munosabatlariga mos kelishi, faoliyatini ma'naviy-ma'rifiy boyitishi, bilim darajasi, tajribasi, tashqi qiyofasi atroflicha bayon etilgan.

GLOSSARIY

Avtoritar boshqaruv usuli – rahbarning biror maqsadni amalga oshirish yo'lida faqat o'z bilimi, qiziqishlariga asoslangan boshqaruv turi. Qattiqqo'llik va talabchanlikka asoslangan.

Boshqaruv – (ilmiy tushuncha sifatida) – tushunchalar, nazariyalar, qonunlar, usullar va vositalar tizimi.

Boshqaruv (asl ma'nosida) – tashkilot tarkibini saqlash, ta'minlash, maxsus dasturlar, maqsad va rejalar asosida faoliyati yurgizish jarayoni.

Boshqaruvchi mavqei – ishchi jamoada shaxslararo munosabatlar orqali obro', e'tibor, ta'sir kuchiga ega bo'lish va namoyish etish bilan bog'liq bo'lgan shaxsning o'ziga xos xususiyati.

Boshqaruv qarori – mantiqiy o'ylash, his etish orqali biror ma'lum maqsadga erishish yo'lida bir nechta imkoniyatlardan birini tanlash hodisasi.

Boshqaruv uslublari – ishchilarga yuklatilgan vazifalarni bajarilishi ustidan ta'sir o'tkazishning turli yo'llari.

Demokratik boshqaruv uslubi – boshqaruv jarayonida nafaqat rahbarning, balki qo'l ostidagi ishchilarining ham qaror qabul qilishda faol qatnashganligi.

Ijtimoiy-psixologik muhim – shaxsning rivojlanishi yoki tashkilot ishining produktiv bo'lishiga xalaqit beruvchi guruh ichida O'zaro munosabatlar va guruh kayfiyati.

Yetakchilik – hamkorlik asosida biror shaxsning boshqa shaxslarga nisbatan ta'sir o'tkazishi.

Muloqot – shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turi. Ushbu faoliyat insondagi kuchli ehtiyojlardan biri bo'lib – inson bo'lish, odamlar bilan muomalaga kirishish, ularni tushunish, do'stlashish, sevish o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi jarayon.

Nazorat – (boshqarish funksiyasi sifatida) – tashkilot faoliyatini davriy tekshirib borish jarayoni.

Rahbar – tashkilot va ishchi jamoa faoliyatini boshqaruvchi shaxs.

Stress – bosim, taranglik maʼnolarga ega boʻlgan tushunchalar. **Vaqtni boshqarish** – predmet, narsalar, hodisalar, vaziyatlar ustidan nazorat qilish imkoniyati. **Aksentuatsiya** – biror xususiyatning yoki belgining boshqalardan farq qilib turishi holati.

Altruizm – shaxsning ogʻir sharoitlarda boshqalarga yordam qoʻlini choʻzishi, oʻzini qurbon qilishi hodisasi.

Boshqaruv – (asl maʼnosida) – tashkilot tarkibini saqlash, taʼminlash, maxsus dasturlar, maqsad va rejalar asosida faoliyatini yurgizish jarayoni.

Byurokratik yetakchi - mavqei shaxsiy xususiyatlari bilan emas, balki ierarxiya qoidalari bilan mustahkamlangan yetakchi.

Divergensiya – guruh ishtirokchilarining yetakchiga qarshi holda ajralib chiqishi holati.

Ijtimoiy norma – jamiyatning oʻz aʼzolari xulq-atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va koʻpchilik tomonidan eʼtirof etilgan talablar.

Ilhomlantirish – tashkilot maqsadlariga koʻra ishchilarning qiziqish va xususiyatlariga qarab ularga turli koʻrinishdagi ishlashga ishtiyoqini oshirish.

Individuallik – individning boshqalardan farqlanadigan ijtimoiy xususiyatlari va psixikasining oʻziga xosligi, qaytarilmasligi.

Intuitsiya – yuzaga kelgan muammoni tezda ichki his tuygʻular yordamida hal etish yoki favqulotdagi vaziyatda “ichki ovoza” quloq solish holati.

Isteʼdod – shaxsning maʼlum faoliyatda ifodalanadigan qobiliyatining yuqori darajasi.

Kosmopolit yetakchi – guruhning obroʻli aʼzosi boʻlib, oʻzining shaxsiy xususiyatlari evaziga guruhga taʼsir etuvchi shaxs.

Mavqe – oʻz xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlari evaziga guruh ichida oʻziga xos hurmatga ega boʻlish holati.

Yetakchi – guruhdagi norasmiy munosabatlarga kuchli taʼsir etuvchi shaxs.

Rasmiy yetakchilik – tashkilot boshqaruvida qonuniy asosda faoliyat yurituvchi hamda oʻzidan past mavqedagi ishchilarga taʼsirini oʻtkazuvchi shaxs faoliyati.

Norasmiy yetakchilik – guruh tomonidan e'tirof etilgan, boshqalardan o'ziga xos individual xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, shaxslararo munosabatlarni tartibga soluvchi, boshqalarni g'oya va xatti-harakatlariga ishontiruvchi va yetaklovchi, lekin qonuniy rasmiylashtirilmagan shaxs faoliyat.

Referent guruh – real yoki shartli guruh bo'lib, uning xatti-harakatlarini shaxs o'ziga namuna sifatida e'tirof etgan.

Emotsional yetakchi – ishchilarniing hissiyotlariga e'tibor beruvchi va ular orqali boshqaruv faoliyatini olib boruvchi shaxs.

Nominal yetakchi – rasmiy ravishda yetakchi mavqega ega bo'lgan, norasmiy sharoitda esa yetakchi bo'lmagan shaxs.

Guruh – katta jamoadan o'ziga xos faoliyatiga ko'ra ajralib chiqqan, o'z ijtimoiy va sinfiy kelib chiqishi, tizimi, tarkibi, rivojlangan darajasi bilan ajralib turgan insonlar uyushmasi. Odamlarning birgalikdagi faoliyat yuritishi yoki muloqotda bo'lish bilan belgilangan ijtimoiy jamoa.

Motivatsiya – odamni faollikka undovchi sabablar majmui.

Qobiliyat – shaxsning ma'lum faoliyatidagi muvaffaqiyatlari va biror ishning natijasiga osonlikcha erishuvini ta'minlovchi individual psixologik xususiyati.

Temperament – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari majmui bo'lib, u kishida faoliyat va xulq-atvorning dinamik va emotsional tomonlari bilan xarakterlanadi.

“Vaziyatlar nazariyasi” – favqulotdagi shart-sharoitlarda mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan va guruh a'zolarini g'oya sari yetaklay oladigan shaxsning xatti-harakatlarini e'tirof etilgani.

Yuksalish – ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa jabhalarda yuqori ko'rsatkichlarni qo'lga kiritish jarayoni.

Imidj –“muayyan obraz” ma'nosini anglatadi. U individ tomonidan jamiyatda o'zini tutish, tashqi qiyofasi, o'ziga bergan bahosi, mehnat faoliyatida qo'llanilgan ish usuliga mos kelishi kabi xususiyatlarni aks etadi. Zamoaviy shart-sharoitlarda imidj kasbiy faoliyatda komillikka erishish, raqobatbardosh bo'lish, bozor munosabatlarini yurgizish vazifalariga javob berishi lozim.

Imidjmeyster – kasbiy yoki shaxsiy talablarga mos keluvchi o'ziga xos obrazni yaratish bilan shug'ullanadigan mutaxassis. U yordamida individning ehtiyojlari, xohishlari, maqsad va ideallari maxsus shart-sharoitlarda, tarixiy-madaniy va ma'naviy jarayonlarda adekvat ravishda namoyon bo'ladi.

Notiqlik qobiliyatlar – kishining nutq so'zlash jarayonida namoyon bo'lgan ko'nikmalari, tinglovchilarga ta'sir ko'rsatish xususiyatlari, o'ziga xosligi.

Noverbal harakatlari – nutq so'zlash jarayonida namoyon bo'lgan imo-ishoralar, mimika va pantamimikaning faol namoyon bo'lishi

Stereotiplar – jamiyatda o'rnatilgan ommaviy fikr, uning aniq, noaniq va umumiy ko'rinishlari va o'ziga xosligi.

Ma'naviy qiyofa – insonning kasbiy yoki shaxsiy ehtiyojlari, xohishlari, ustanovka va ideallari asosida yaratilgan obrazi. U hayot davomida yig'ilgan bilim, ko'nikma va malakalar darajasini aks etadi hamda adekvat ravishda insonning ijtimoiy mavqeini belgilab beradi.

Sog'lom turmush tarzi – inson tomonidan jismoniy, aqliy, ma'naviy-ma'rifiy, huquqiy, madaniy, profilaktik, reproduktiv normalariga rioya qilinishi. Kasbiy va shaxsiy ijtimoiy hayotning barqaror bo'lishiga intilishi.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. Tashkilotchilik qobiliyatining tarkibiy qismlari.
2. Boshqaruv qobiliyatining tarkibiy qismlari.
3. Stresslarni va vaqtni boshqarish.
1. 4.Rahbar shaxsiga umumiy tavsif.
2. 5.Yetakchilik va rahbarlik fenomenlari.
3. 6.“Xavf soluvchi mavqe” tushunchasi.
4. 7.Mavqe turlari.
5. 8.Yetakchilik nazariyalariga tavsif.
6. 9.Yetakchining ma'naviy-axloqiy qiyofasi.
10. Rahbar va ishchilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar va ularni tartibga solish shart-sharoitlari.

11. Rahbar imidjining universal modeli.
12. Shaxsning individual-tipologik xususiyatlari.
13. Imidjning bozor munosabatlariga mos kelishi
14. Imidjelogiya fanining mazmun-mohiyati.
15. Imidjni tuzishdagi an'anaviy va zamonaviy tartib-qoidalari.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. М.Абрамова. Практическая психология. – М.: Мысль. 2003.
 2. В.Машков. Психология управления. – М., 2002.
 3. N.Boymurotov. Rahbar psixologiyasi. – Qarshi: "Nasaf", 2005.
 4. А.Усманова. Психология управления. – Т., 2010.
 5. <https://www.ozon.ru/context/detail/id/7612766/>
- А.Коменюкин, Д.Ковпак. Стресс-менеджмент. – М., 2012.
6. <https://4brain.ru/books/tm-rezult.php> Б.Трейси
Результативный тайм-менеджмент. – М., 2015.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Organizational-Behavior-18th-Whats-Management/dp/0134729323> Stephen P. Robbins, Timothy A. Judge. Organizational Behavior (18th Edition) (What's New in Management). Pub.: Pearson, 18 edition, 2018, 768 pages.
2. <https://www.amazon.com/Management-Communication-Leadership-Communications-Development-ebook/dp/B011S5Y4F2> Alan Anderson. Management: Take Charge of Your Team. Pub.: Amazon Digital Services LLC, 2015, 160 pages.
<https://www.amazon.com/Management-Communication-Leadership-Communications-Development-ebook/dp/B011S5Y4F2>.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan bilimlarni boyitish maqsadida JIDU, TDPU, O'zMU, FDU va MDH mamlakatlari boshqaruv psixologiyasi, iqtisodiyot, yurisprudensiya, jahon siyosati mutaxassisliklari bo'yicha bakalavr bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarini o'rganish

tavsiya etiladi. Shuningdek, quyidagi adabiyotlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. И.Никифоров. Организаторские и управленческие способности руководителя. – М., 2015.
2. Якубова З. Психология менеджмента. УМЭД. 2005.
3. G'oziyev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. – T., 2013.
4. G'oziyev E.G. Muomala psixologiyasi. – T., 2010.
5. <http://www.myword.ru> Чалдини Р. Психология влияния. (пер. с англ.). – С.Пб.: Питер Ком, 2014.
6. <http://www.myword.ru> Швальбе Б., Швальбе Х. Личность, карьера, успех. – М.: АО “Интерэксперт”, 2010.
7. <http://www.myword.ru> Шредер Г.А. Руководить сообразно ситуации (пер. с нем.). – М.: АО “Интерэксперт”, 2014.

9-MAVZU.

MEHNAT PSIXOLOGIYASI VA KASBIY YO'NALGANLIK: YURISPRUDENTSIYA, IQTISODIY, TADBIRKORLIK, AMALIY DIPLOMATIA SOHALARDA PSIXOLOGIK BILIMLARNING QO'LLANILISHI

9.1. Mehnat psixologiyasi tushunchasi. Mehnat, kasb, mutaxassislik.

9.2. Yuridik psixologiya fanining predmeti, vazifalari, tizimi.

9.3. Iqtisodiy psixologiya fanining tarixiy rivojlanganligi.

9.4. Tadbirkorlik hodisasi.

9.5. Amaliy diplomatiya sohasida psixologik bilimlarni qo'llash.

TAYANCH SO'ZLAR VA IBORALAR:

Mehnat, kasb, mutaxassislik, yurisprudensiya, psixologiya, tizim, tarmoqlar, inson-qonun tizimi, inson-huquq tizimi, hodisa, huquqiy jarayonlar, ayiblanish holatlari, motivlar, kasbgramma, iqtisodiy psixologiya, iqtisodiy xulq, pul psixologiyasi, amaliy diplomatiya.

9.1. Mehnat psixologiyasi tushunchasi. Mehnat, kasb, mutaxassislik

Mehnat psixologiyasi - kishi mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o'rganishga qaratilgan fan. Bugun tom ma'noda, mehnat faoliyatining psixologik qonuniyatlarini bilish, mehnat vazifalarini ro'yobga chiqarishda inson shaxsi imkoniyatlarini va chegarasini aniqlash, inson va mehnat shart-sharoitlarining o'zaro ta'siri hamda moslashuvining qonunlarini o'rganish muhim bo'lib hisoblanadi. Mehnat faoliyati psixologiyasi – bu psixologiyaning sohalaridan biri bo'lib, inson shaxsining mehnat subyektini sifatida shakllanishni, mehnatning shart-sharoitlarini, imkoniyat va usullarini ilmiy jihatdan o'rganadi.

Mehnat faoliyati psixologiyasining asosiy vazifalariga quydagi amaliy tavsiyalarni o'rganish va ishlab chiqish kiradi

- kasbiy faoliyatning muayyan turlarini (vositalari, mazmuni, tashkil etishi va shart-sharoitlari, kasb turlarini va boshq.) psixologik jihatdan o'rganish;

- shaxs individual-psixologik xususiyatlarining mehnat samaradorligi, muvaffaqiyati va xavfsizligiga bo'lgan ta'sirini o'rganish;

- kasbiy layoqatni shakllanishining psixologik qonuniyatlarini (kasbga yo'naltirilganlik, tanlov, tayyorgarlik, mehnatga moslashuv) o'rganish;

- ishchi, xizmatchilarning funksional holati (toliqish, emotsional zo'riqish, stress, monotoniya va boshq.) va ularni diagnostika, profilaktika va korreksiya qilish usullarini izlab topish;

- inson-texnika munosabatlarining psixologik qonuniyatlari o'rganish;

- yangi texnika yaratish va qo'llash jarayonining muhandislik-psixologik ta'minotini (loyihalashtirish, baholash) ta'minlash.

Mehnat psixologiyasi faoliyatni takomillashtirishning yo'llari, usullari va vositalarini o'rganishdan tashqari, inson psixikasining fundamental hodisalarini tadqiq etishni (mehnat subyekting shakllanishi, mehnat sharoitida shaxs xususiyatlarining roli, kasbiy qobiliyatlarning shakllanishi va boshqalar) nazarda tutadi.

Atrof muhitni o'zgartiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida mehnat va psixologiyaning o'zaro munosabati mehnat faoliyati psixologiyasi mohiyatining bir qator jiddiy holatlariga tayanadi, u

- nafaqat inson mehnatini yengillashtirishga, balki mehnatni yanada mahsuldor, jozibali, xavfsiz etib zavq va iqtisodiy jihatdan naf berishiga qaratilgan;

- mehnatni insonga va insonni mehnatga moslashtirishga qaratilgan (insoning tabiat, texnika, boshqa odamlar ustidan hukmronlik qilishi g'oyasini munozarali, gohida mavhum etadi);

- mehnat faoliyati psixikaning shaxsga bog'liq va o'zgaruvchan xususiyatlarini turli toifadagi odamlarga xos ekanligini aks ettiruvchidir.

Mehnat, kasb, mutaxassislik. Mehnat – inson ehtiyojini qondirish asosida tashqi olamni o'zgartirishga qaratilgan maqsadli faoliyat bo'lib, u inson faolligining anglangan bir turiga kiradi. Mehnat inson uchun uning shaxsiy va ijtimoiy hayotida o'zini ro'yobga chiqarish va ko'rsata olish vositasi hamda usulidir. Bu, o'z navbatida, inson muomalasi, o'zini va tashqi olamni anglashi, shaxs sifatida rivojlantirishi, moddiy va ma'naviy qadriyatlarni yaratishida aks ko'rinadi. Ushbu vazifalarning bajarilishi mehnatning maqsadini tashkil etadi.

Mehnat funksiyalarining samarali amalga oshishi quyidagi omillarga bog'liqdir:

- 1) muayyan faoliyat uchun layoqatli kishilarni tanlash;
- 2) kasbiy tayyorgarlik;
- 3) mehnat jarayonini tashkil etish va qulay sharoitlar yaratish;
- 4) mehnat qurollarining qulayligi va samarali ekanligini ta'minlash;
- 5) ish ko'lamiga ishchilar imkoniyatlarini mos kelishini ta'minlash;
- 6) mehnat xavfsizligi tizimi, kasbiy salomatlik va inson umrini saqlash, ishga layoqatliligini psixologik qo'llab-quvvatlashga erishish.

Mehnat – inson imkoniyatlarining psixologik, fiziologik, kasbiy va boshqa jihatdan namoyon eta olish xususiyati bo'lib, u turli toifadagi odamlarda turlicha ifodalanadi. Asosan, yosh davrlarga bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar, kasbiy tayyor bo'lish darajasi, salomatligi kabi belgilar mehnat faoliyati samaradorligiga alohida ta'sir ko'rsatadi. Mehnat faoliyatini takomillashtirish bo'yicha ko'pgina amaliy vazifalarni bajarish, shuningdek, shaxs psixik faolligining asoslarini mehnat faoliyatiga bog'liqlik bo'lgan tomonlarini o'rganish masalasi muhimdir.

Mutaxassislik – faoliyat shakllarining birlashmasi bo'lib, mazmun, vositalar, tashkilotlar, mehnat natijalari hamda mehnat subyektini tayyorlashga qo'yiladigan talablar majmuini tashkil etadi. U faoliyatining turli darajalarida namoyon bo'ladi:

- 1) mehnat obyektini va predmeti, uning mazmuni, shartlari hamda tashkiliy jihatlarida;
- 2) mehnatning maqsadligi va natijaviyligida;
- 3) mehnat egasining xususiyatlari – uning bilimlari, malaka, ko'nikma, qobiliyatlarida;
- 4) iqtisodiy va ijtimoiy tomonlari – ishga joylashish, moddiy ehtiyojlarning qondirilishi, ijtimoiy mavqeyining tasdiqlanishida.

Mutaxassislik tushunchasi, odatda, aniq faoliyat turi va xususiy jihatlarini ifodalaydi, mehnatning qay darajasiga tegishli bo'lishini aks etadi (masalan, shifokor kasbiga tegishli mutaxassislikning turlicha ifodalanishi – terapevt, jarroh, ko'z shifokori, kardiolog va boshqalar).

9.2. Yuridik psixologiya fanining predmeti, vazifalari tizimi

Yangi davr va uning o'zgarishlariga boy hayoti har bir kishidan psixik hodisalar qonuniyatlarini bilishi va ularga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zaruratini talab qiladi. Yuridik sohaning yeng muxim vazifasi - insonlar bilan ishlash jarayonini tashkil yetadi. Bu masalaning mazmun-mohiyati o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan jihatlarni nazarda tutadi, bular:

- inson psixologiyasini o'rganish va uni holisona baholash;
- odamlar bilan psixologik aloqalar o'rnatish va rivojlantirish;
- odamlar ongi va xatti-harakatlariga kerakli ta'sir kuchini o'tkazish;
- odamlar bilan targ'ibot-tashfiqot ishlarni olib borish, ta'lim-tarbiya berish va h.k.

Yuridik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan mutaxassislar tomonidan psixologik bilimlarni mukammal darajada yegallash juda ham muhimdir, chunki psixologik bilimlar yuridik ma'lumotlarning tarkibiy qismini tashkil yetadi. Ular nafaqat yurist uchun mavjud bo'lgan maxsus yuridik muammolarni hal yetishga yerishiladi, balki faoliyat davomida "ayblash", "jinoiyatchi shaxs", "jinoiy harakat" kabi jinoiy huquqiy masalalarning yechimini yuridik psixologiya nuqtai nazardan o'rganilishi talab etiladi.

Yuridik psixologiya fanining xususiyati shundan iboratki, dastlabki tergov, sud tergov va sudlanuvchilarni qayta taribiyalashga qaratilgan faoliyatni o'rganish, uning asosida o'rnatilgan psixologik munosabatlar, psixik jarayonlarning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilish demakdir. Odil sudlovni o'rnatish jarayonida psixologik bilimlardan foydalanish qadim o'tmish asrlardan boshlab kelingan. Antik va o'rta asrlarda (III va V-XVII asrlar) jinoiy javobgarlikka tortish uchun emperik tajribalardan foydalanilgan. Empirik tajriba, odamning ichki kechinmalari asosida to'plangan ma'lumot bo'lib, u tashqi dunyoni tashkil etuvchi atrof-muhit, sharoitlar, munosabatlardan yiroq bo'lgan hodisadir.

Emperik ta'limot egalari **"Inson qafasda yashaydi, uning ichki dunyosini o'zgartirib bo'lmaydi, tabiyati shundayligicha qoladi"** degan fikrlarni ilgari surganlar. Aynan o'sha qafasning mavjudligi tufayli insonning individual-tipologik xususiyati o'rganilmagan edi. O'rta asr davrlarda jinoyatchilar o'z ayblarini tan olmasligi va aybiga iqror bo'lmasliklari natijasida ularni turli qiynoqlarga solish, o'lik jasadlar yotgan joyga solib o'zoq muddat qiynash, urish va ulardan ko'rsatmalar olish usuli keng qo'llanilgan, buning natijasida psixologiya va yurisprudensiya sohasiga tegishli bilimlar natijasida sud psixologiya yo'nalishi tashkil topadi.

Yuridik psixologiya – ilmiy pedagogik fan sifatida **"Inson-huquq"** tizimidagi psixologik qonuniyatlarni o'rganishga uning asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan. Yuridik psixologiyaning zamonaviy tushunchasi bu – huquq tartibot sharoitidaga shaxs va mehnat faoliyatining turli psixologik jihatlarini o'rganish demakdir. Psixologiya va yurisprudensiya sohasining uyg'unlashgani fanni ikki tomonlama boyitishga, uning ob'ekti, predmeti va usullarini shakllantirishga hamda boshqa gumanitar fanlar bilan aloqalarni o'rnatishga qaratilgan. Yuridik psixologiyaning paydo bo'lishi uning umumiy psixologiyadan maxsus fan sifatida ajralib chiqishini va yurisprudensiya fani uchun yordamchi yo'nalish bo'lib yuzaga kelishini inobatga olish zarur.

Yuridik psixologiya fanini o'rganishda uning ilmiy-metodologik predmetiga turlicha tarif berilgan. A.R.Ratinovning fikricha, yuridik

psixologiya bu huquq normalari bilan bog'liq bo'lgan psixik hodisalar mexanizmi¹; A.V.Dulov tomonidan yuridik psixologiyaga bir tomondan psixik xodisalarning paydo bo'lishi, rivojlarini, ikkinchi tomondan noqonuniy harakatlar asosida insonning psixikasini o'rganish ta'limoti deb o'tgan fikrni ilgari surilgan². Yuridik psixologiya fanida psixologiya va yuridik bilimlar bir butunlikni tashkil etadi va ularni bir biridan ajratib bo'lmaydi. Uning predmetini jarayonlar; faoliyatga moyillik, holatlar, huquqiy jarayonlarga moyillik, hodisalar, delikto moyillik, faoliyat, aklu-rasollikga moyillik, shaxs, ayblanish xolati, qo'llash, qasddan qilingan harakat, xulq-atvor; motiv va boshqalar tashkil etadi.

Ushbu yuridik va psixologik qonuniyatlarni o'rganishda turli usullardan foydalaniladi. Yuridik psixologiya fanini o'rganishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

1. fanning metodologik va nazariy asoslarini o'rganish, nazariy tadqiqotning uslubiyotini va usullarni ishlab chiqish va ularni boshqa fanlarning uslubiyoti bilan taqqoslash, moslashtirish va rivojlantirish.

2. predmetning mantiqiy elementlarini o'rganish, ya'ni yurist shaxsi, shaxs faoliyati, huquqiy va nohuquqiy harakat, qonunbuzarlar va qonunga rioya qilgan shaxslar, qonunbuzarlarning ishtimoiy huquqiy psixologiyasi, jinoiy ishni olib borishning psixologik hususiyatlari, qonunbuzarlar profilaktikasi va boshq.;

3. yurist-amaliyotchilar uchun huquq-tartibot ishlarini yaxshilash hamda amaliyotni yanada takomillashtirish bo'yicha yuristlar jamoasini mustahkamlash va ularning faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish; qasbiy yo'nalish va kasb tanlash uslubiyotini ishlab chiqish;

4. "Yuridik psixologiya" fanini nazariy va metodologik jihatdan ta'minlash;

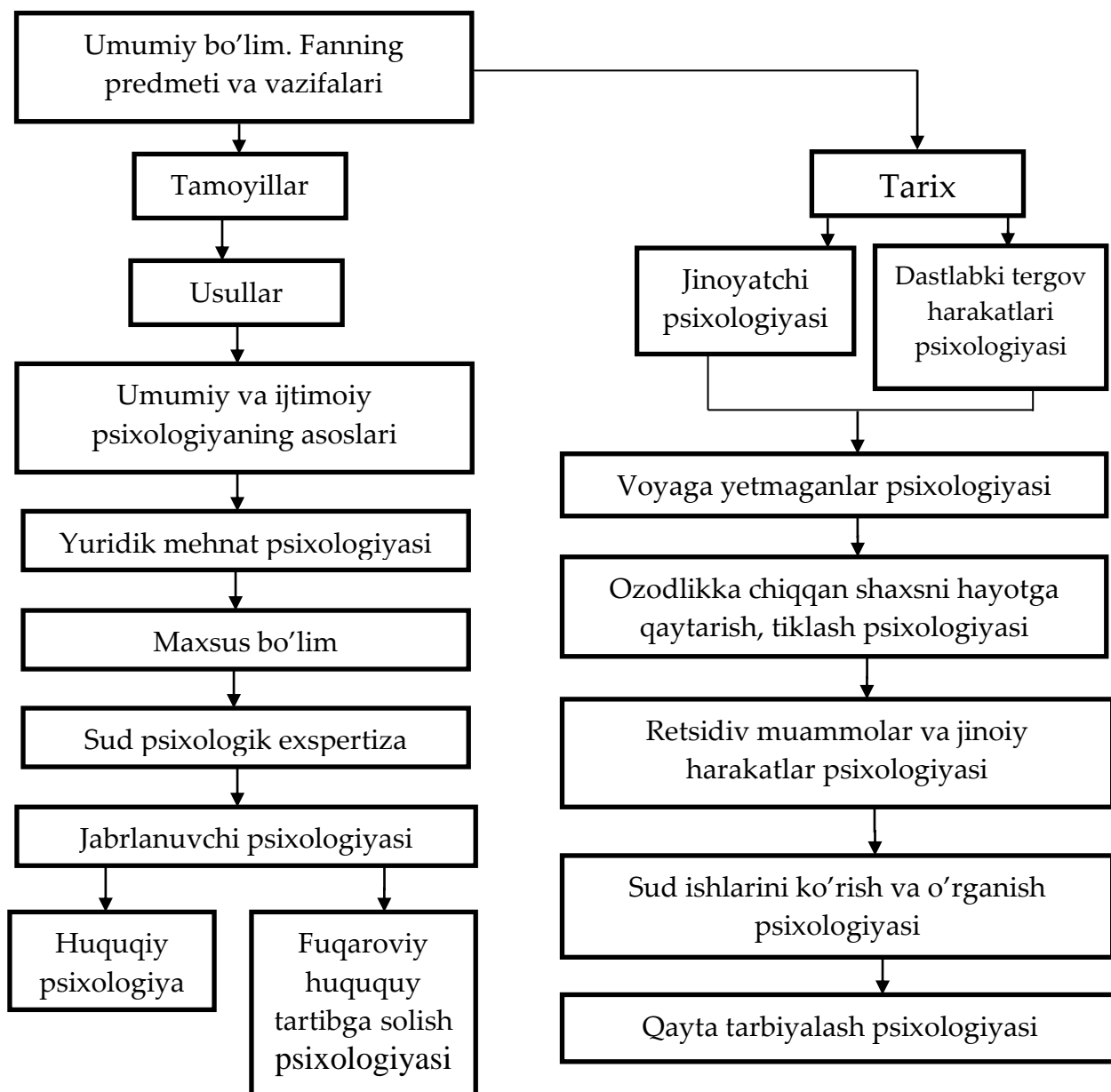
5. amaliyotni maxsus psixologik bilimlar bilan ta'minlash, sud psixik ekspertizasiga oid nazariy asoslarni va uslubiyotni ishlab

¹ Ратинов А.Р. Юридическая психология. – М., 2016. – С. 12.

² Дулов А.В. Юридическая психология. – М., 2015. – С.120.

chiqish, yurisprudensiya jarayonida mutaxassis-psixologning ishtirokini ta'minlash.

Yuridik psixologiya fanining tizimi

Yuridik faoliyat haqida so'z yuritilganda mazkur yurisprudensiya turini tashkil etuvchi psixologik qonuniyatlarni o'rganish, yurist kasbiga tegishli kasbiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, kerakli kadrlarni tanlab olish va joylashtirish tartibini yo'lga qo'yish, mehnat faoliyatini boshqarish, huquqini muhofaza qiluvchi mehnat vakillarini tarbiyalash, ishchi joylarni va vaqtni tahsirlash kabi masalalarga e'tibor qaratiladi.

Ko'plab olimlarning (L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leonteyev, B.G.Ananeyev va boshq.) fikriga ko'ra, psixologiyaning ilmiy metodologik asoslarini o'rganish davomida insonlarning mehnat faoliyatiga bo'lgan munosabatlarini keltirib chiqaruvchi omillarni o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Yuridik faoliyatning samaradorligi va sifatini oshirishda uni tashkil etuvchi kuyidagi psixologik jihatlarni takidlab o'tish zarur:

1) yurisprudensiya sohasiga oid bo'lgan ko'p maqsadli faoliyat turlarini o'rganish, tizimli tahlil etish va amaliyotga tadbqiq etish (bunda tergovchi, prokuror, sudya, advokat, yuriskonsult faoliyatiga tegishli va o'ifalar nazarda tutiladi);

2) faoliyat ko'rsatkichlarini oshirishda uning mehnatga mollik imkoniyatlarini va zahiralarini o'rganish;

3) faoliyat vakiliga tegishli bo'lgan individual omillar (kasbiy hamda shaxsiy)ni va mehnatning o'ziga xosligini o'rganish;

4) faoliyat ko'rsatkichlariga ta'sir etuvchi tashqi shart-sharoitlarning psixologik tomonlarini tahlil qilish va boshq.

Yuridik faoliyatning samaradorligini oshirishda psixologik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan muloqot yuritish jarayoni va u orqali odamlarni boshqarish masalalariga e'tibor qaratish lozim.

Bunda quyidagilar aniqlanadi:

- kasbiy mahorat bilan bog'liq bo'lgan yuridik faoliyatining o'ziga xosligi;

- faoliyat yurituvchining shaxsiy sifatlari;

- kasbgrammaga tegishli bo'lgan asosiy ko'rsatkichlar;

- "inson-huquq" tizidagi psixologik munosabatlar.

Mazkur bir kasbni tanlashdan avval uni tashkil etuvchi jihatlari, tuzilishi, vazifalari, qo'yiladigan talabalar to'g'risida atroflicha tasavvurga ega bo'lish kerak. Tanlangan kasbga nisbatan bildirilgan hurmat va e'tibor shaxsiy hayotiy tajriba, orttirilgan bilim va ko'nikmalar, kasb vakilining mas'uliyati va intizomi, dunyoqarashi, qadriyatlarini, qiziqishi, ideallari yordamida namoyon bo'ladi.

Yuridik faoliyatning boshqa kasblardan farqi shundan iboratki uning negizi insonlar psixologiyasiga tegishli bo'lgan o'ziga xos ruhiy xolatlar, jarayonlar, xodisa va voqealar tashkil etadi. Ular

haqida bilimlarga ega bo'lish hamda amaliyotda qo'llash qonun doirasida belgilanib o'tilgan normalarga bog'liq. Mazkur normalarga rioya qilish kasbiy etikaga taaluqli bo'lgan talablardan kelib chiqadi. Kasbiy etika - xulqiy kodeks ma'nosini anglatuvchi me'yoriy axloqiy munosabatlar tushunchasi bo'lib hisoblanadi. Umumiy bir jamoa yoki sinfga tegishli bo'lgan axloqiy talablardan tashqari ayrim kasbiy faoliyat turlari uchun ham maxsus xulq normalari belgilanib o'tilgan. Ularga rioya qilish ma'lum bir kasb egasining dunyoqarashi, bilimi, e'tiqodining shakllanishiga, mehnat faoliyatiga ongli yondoshishga, ruhiy kuchga hamda axloqiy madaniyatga erishishga olib keladi.

Yurist faoliyatini tashkil etuvchi kasbiy etika ko'rsatkichlari uning xulqiy strategiyasini tashkil etadi. Bu haqida birinchilardan bo'lib sud etikasining asoschisi A.F.Koni takidlab o'tgan. Uning fikricha, yurist (ayniqsa sud faoliyatiga dahldor bo'lgan shaxs) umumiy va maxsus darajalar doirasiga tegishli bo'lgan vazifalarni bajarishi lozimdir. Umumiy vazifalarga yurist faoliyatiga tegishli bo'lgan predmet, ob'ekt, tamoyillar, usullar, vositalarni o'rganish, maxsus doirada – ushbu faoliyatning o'ziga xosligi, tarbiyaviy-axloqiy madaniy normalarni bilish va amaliyotda qo'llash nazarda tutiladi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda yurist:

- adolatli bo'lishi;
- xolisona fikr yuritishi;
- mustaqil va haqqoniy qarorlar qabul qilishi;
- inson huquqlarini muhofaza qilishi;
- aybdorlik prezumsiya tamoyiliga bo'ysunishi va h.k. zarurdir.

Yurist faoliyati ko'p qirrali jarayonni namoyish etuvchi mehnat turini tashkil etadi. Uning umumiy tavsifiga ega bo'lish uchun yurist kasgrammasiga e'tibor qaratish lozim.

9.3. Iqtisodiy psixologiya fanining tarixiy rivojlanganligi

Har birimiz iste'molchi, ishlab chiqaruvchi, tadbirkor, soliq to'lovchi yoki boshqa iqtisodiy agent sifatida ma'lum bir qaror qabul qilganimizda, iqtisodiyotga tegishli ma'lumotlarni idrok etish

va baholashga asoslanamiz. Iqtisodiy munosabatlar doirasida insonning xatti-harakatlarini tushunish hamda unga tayangan holda samarali iqtisodiy siyosat olib borishda psixologiyaning o'rnini boshqa hech bir fan bosa olmaydi.

Psixologiya fanining iqtisodiy psixologiya tarmogi insonning iqtisodiy munosabatlar doirasidagi xatti-harakatlarini o'rganish natijasida paydo bo'ldi.

XVIII-XIX asrlarga taalluqli. Iqtisodiy psixologiyaga tegishli dastlabki fikrlar **Adam Smitt** tomonidan ishlab chiqilgan qiymat nazariyasiga kiritilgan «mahsulotning foydaliligiga subyektiv yondashuv» tushunchasida o'z aksini topgan. O'sha paytlarda endigina shakllanib kelayotgan psixologik bilimlar iqtisodiyot fanini rivojlantirish uchun xizmat qila boshladi. Avstriyaning siyosiy iqtisod maktabi vakillari **K.Menger** va **U.Jevons** fikricha, iqtisodiy munosabatlar doirasida qaror qabul qilishda insonlar «o'zi uchun foydalilik» ko'rsatkichini oshirish hamda harajatlar ko'rsatkichini kamaytirishga intiladi (1871). Mazkur maktabning boshqa bir vakili **E.Bem-Baverk** esa kapitaldan olinadigan foyda foizi nazariyasini ishlab chiqishda kapital egalari hamda uni qarzga oluvchilarning kelajakka nisbatan subyektiv noaniqlik darajasidagi farqni psixologik determinanta sifatida qo'llagan (1891).

Keyinchalik ko'plab boshqa iqtisodiy yo'nalish vakillari ham insonning xo'jalik faoliyatidagi xatti-harakatlarini tushunishda psixologik omillarning Yanada kengroq spektrini hisobga olish zarurligini ta'kidlay boshladilar.

Fransuz sotsiologi **G.Tard** o'zining ikki tomli «Iqtisodiy psixologiya» asarida (1902), bu tushunchani birinchi bo'lib 1881 yilda chop etilgan maqolasida qo'llaganini qayd etadi. Tardning fikricha, iqtisodiy psixologiya iqtisodiyotning psixologik asoslarini yoritadi. Tard, inson ijtimoiy mavjudot bo'lganligi sababli insonlar orasidagi o'zaro munosabatlarga iqtisodiy xatti-harakat nazariyasining asosi sifatida qarash lozim, deb qayd etadi. Shuningdek, Tard dam olish va iste'molchilik san'atining ahamiyati mehnat faoliyatidan kam emasligini uqtiradi.

Yana bir fransuz iqtisodchisi **P.L.Reyno** iqtisodiy o'sish faqat mehnat va mablag' bilan emas, balki «inson omili» bilan belgilanishini ta'kidlaydi. U iqtisodiyot nazariyasiga iqtisodiy o'sish dinamikasini izohlovchi «mental energiya» («*aqliy quvvat*») tushunchasini kiritdi (1964).

AQSHda «iqtisodiy psixologiya» tushunchasi iqtisodiy muammolarni o'rganishda psixologik nazariya va usullarni qo'llay boshlagan mutaxassis psixolog **J.Katona** tomonidan 1940-yillarda kiritildi. Katona iqtisodiy psixologiyaning asosiy g'oyalaridan biri - xarid qilish jarayoni xaridorning imkoniyatlari bilan birga uning xohishiga bog'liqligini ifodalab berdi. Uning fikricha, psixologiyaning iqtisodiy tadqiqotlardagi vazifasi iqtisodiy jarayonlar, ya'ni iqtisodiy xatti-harakatlar, qarorlar va tanlovga ta'sir etuvchi omillarni ochib berish hamda tahlil etishdan iborat. Iqtisodiyot psixologiyasiz muhim iqtisodiy jarayonlarni tushuntirib berol-maganidek, psixologiya ham iqtisodiyotsiz inson xulq-atvorining ba'zi bir umumiy tomonlarini ochib bera olmaydi (1951).

Iqtisodiy psixologiyaga qiziqishning ortishi va bu sohadagi ilmiy tadqiqotlar ko'lamining kengayishi 1960-70 yillarga to'g'ri keladi. Ularning asosiylari sifatida **A.Tverski** va **D.Kanemanning** tanlov nazariyasini, **F.Van Raay** va **K.E.Varneridaning** iste'molchilar xulq-atvori nazariyasi, **S.Li** va **P.Veblining** pul psixologiyasi hamda jamg'arish muammolari nazariyasini, **SH.Maytalning** guruhiiy iqtisodiy xatti-harakatlar nazariyasini, **D.Makklellandning** tadbirkorlik va iqtisodiy o'sish nazariyalarini sanab o'tish mumkin.

Bugungi kunda iqtisodiy tadqiqotlarga psixologik bilimlarni tatbiq etuvchi ikkita yo'nalishni kuzatish mumkin: **sotsioiqtisod** va **iqtisodiy psixologiya**,

Sotsioiqtisod - iqtisodiy xatti-harakat qonuniyatlarini izohlashda shaxsiy va ijtimoiy xulq-atvor, qaror qabul qilish va taqqoslash jarayonlari, me'yorlar va qadriyatlar haqidagi psixologik, sotsiologik, madaniy hamda antropologik bilimlarga tayanadi.

Iqtisodiy psixologiya - iqtisod fanini tubdan qayta qurishga da'vo qilmagan holda, iqtisodiy yondashuvlarni ishlab chiqishda inson psixologiyasini hisobga olishni taklif etadi.

Iqtisodiy psixologiyaning predmetini insonning shaxsiy va ijtimoiy guruhdagi iqtisodiy xulq-atvori tashkil etadi.

Iqtisodiy xulq-atvor - insonning shunday xatti-harakatlariki, unda iqtisodiy qarorlar qabul qilish, bu qarorlarning determinantlari hamda oqibatlari o'rin olgan.

Iqtisodiy psixologiya - iqtisodiy xulq-atvorning asosida yotuvchi psixologik mexanizmlar va psixologik jarayonlarni o'rganuvchi fan. Mazkur ta'rif iqtisodiy psixologiya sohasidagi tadqiqotchilarning Xalqaro Assotsiatsiyasi (IARER) tomonidan qabul qilingan.

Iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillar va bu qarorlarning oqibatlari, umuman, inson iqtisodiy xulq-atvorining determinantlari iqtisodiy psixologiyuning tadqiqot ob'yektlari hisoblanadi.

Iqtisodiy xulq-atvorni ilmiy tadqiq etishga asos solgan **J.Katona** birinchi bo'lib iqtisodiy xulq-atvorga ta'sir etuvchi psixologik omillar haqida umumiy tasavvur beruvchi tayanch iqtisodiy-psixologik paradigmani taklif qildi (1964). Mazkur paradigmaga ko'ra, ob'yektiv muhit (tushumlar, mol-mulk, ishning xususiyat va imkoniyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy mavqe) psixik jarayonlarga hamda jamiyat a'zolarining subyektiv iqtisodiy kayfiyatiga ta'sir etadi, bu esa o'z o'rnida iqtisodiy xulq-atvor, ya'ni iste'mol talabi va jamg'arishga ta'sir ko'rsatadi. Bu paradigma psixologiyada xatti-harakatni tashqi stimulgacha javob reaksiyasi sifatida izohlovchi bixevioristik yondashuvga asoslanadi.

1981 yilda **F. Van Raay** tomonidan taklif etilgan iqtisodiy psixologiyaning konseptual sxemasi tayanch iqtisodiy-psixologik paradigmani kengaytirib, iqtisodiy xulq-atvorga shaxsiy omillar hamda insonning iqtisodiy va siyosiy tizimga nisbatan ustanovkalari ta'sir etishini ko'rsatib berdi. Unga asoslangan holda **X.Antonides** iqtisodiy xulq-atvorga ta'sir etuvchi jarayonlar hamda ob'yektiv va subyektiv omillarni aniqlashtiruvchi strukturaviy paradigmani ishlab chiqdi (1991).

Iqtisodiy psixologiyada pul tushunchasiga alohida e'tibor beriladi, chunki pul iqtisodiy munosabatlarda asosiy almashuv vositasi, qiymat me'yori, to'lov va jamg'arish vositasi hisoblanadi.

Insonlarning pulga munosabati doimo subyektiv va ko'plab omillarga bog'liq bo'lgan. Pulni ijtimoiy-psixologik idrok etishga jinsiy xususiyatlar, ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasi, ish joyi, e'tiqod, tarbiya xususiyatlari kabi omillar ta'sir etadi. Insonlarning pulni sarflash va jamg'arish (to'plash)ga bo'lgan munosabatlari ham iqtisodiy psixologiyada keng tadqiq qilingan. Pulni jamg'arishga moyil odamlarni **K.E.Vernerid** quyidagi tiplarga bo'lgan:

- naqd pul egalari - kundalik sarf-harajatlardan kelib chiqqan holda jamg'arma tashkil etuvchilar;

- «bufer» jamg'aruvchilar - kutilmagan sarf-harajatlardan kelib chiqqan holda jamg'arma tashkil etuvchilar;

- maqsadli jamgaruvchilar - uzoq muddatli foydalanish tovarlariga (masalan, uy, ta'til va h.k) sarflash maqsadida jamgarma tashkil etuvchilar;

- boylik egalari - investitsiya qilish maqsadida jamgarma tashkil etuvchilar.

Iqtisodiy psixologiyada iste'molchi xulq-atvorini o'rganish inson tomonidan mahsulotning turli xarakteristikalarini idrok etish, baholash va uni xarid qilish bilan bogliq tanlash jarayonidan boshlab, xaridorning turmush darajasi uslubigacha bo'lgan muammolarni qamrab oladi. Bu sohadagi tadqiqotlarning katta qismi xarid qilish jarayonidagi xulq-atvorni, ya'ni xaridor qaysi mahsulotni, qachon va qayerdan sotib olish haqidagi qarorni qanday qabul qiladi hamda bu qarorni qabul qilishga nimalar ta'sir etishini o'rganadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, xarid qilishga undovchi motivatsiyalarga ko'ra, xaridorni quyidagi tipologiyalardan biriga kiritish mumkin (**P.K.Lant, S.M.Livingston, 2012**):

- «andozali xaridorlar» (31%) - impulsiv xaridlarni kamdan-kam sodir qiladilar, magazinlarda yurishni yoqtirmaydilar, ko'proq savdo markazlarida xarid qilishga moyil bo'ladilar;

- «bekorchi xaridorlar» (24%) - xarid qilish jarayoniga taqdirlash sifa- tida munosabatda bo'ladilar (masalan, kayfiyatini yoki o'z-o'zini baholash da- rajasini ko'tarish uchun xarid qiladilar), magazinlarda vaqt o'tkazishni yoqtiradilar;

- «tejamkor xaridorlar» (18%) -xarid paytida iloji boricha

«yutishga»

- harakat qiladilar, kayfiyatga bog'liq xaridlarga yo'l qo'ymaydilar;

- «ehtiyotkor xaridorlar» (15%) - magazinlarda yurishni ozmi-ko'pmi yoqtiradilar, me'yorida tejamkor, impulsiv xaridlardan saqlanadilar;

- «muqobil» (alternativ, noan'anaviy) xaridorlar (12%) – zamonaviy iste'molchilikdan chetda bo'lishga va ko'pincha komission magazinlaridan xarid qilishga harakat qiladilar, bo'sh vaqtlarini magazinlarda yurishga sarflamaydilar, kayfiyatga qarab xarid qilmaydilar.

Iqtisodiy psixologiyuning makroiqtisodiy muammolariga jamiyat a'zolarining davlat iqtisodiy siyosatiga munosabati (masalan, ular tomonidan soliq siyosatining idrok etilishi), bandlik va ishsizlik muammolari, kishilarning boylik, kambag'allik, ijtimoiy tengsizlik, shaxsiy turmush darajasidan qoniqish, mehnat va dam olishning muvofiqligi singari inson bilan jamiyat orasidagi iqtisodiy munosabatlardan kelib chiquvchi muammolarni kiritish mumkin.

9.4. Tadbirkorlik hodisasi

Iqtisodiyot fanida hozirgacha tadbirkorlik hodisasiga yagona yondashuv va uni tavsiflovchi xususiyatlar ishlab chiqilmagan, «tadbirkor» tushunchasiga aniq va ko'pchilik tomonidan qabul qilingan ta'rif berilmagan. Buning **asosiy sabablari** quyidagicha:

Tadbirkorlik - jamiyat rivojlanishi tarixi nuqtai nazaridan nisbatan yangi hodisa; bu rivojlanayotgan hodisa, shuning uchun jiddiy o'zgarishlarga moyil hamda turli tarixiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy sharoitlarda o'ziga xoslikka ega; bu murakkab, ko'p qirrali hodisa bo'lib, o'zida ijtimoiy, iqtisodiy va psixologik tomonlarni mujassamlashtirgan.

Tadbirkorlikka ta'rif berishning yana bir qiyinchiligi shundaki, bu so'z bir vaqtning o'zida ham ilmiy, ham ommaviy tushuncha sifatida qo'llanib kelmoqda.

Shunga qaramay, sotsiologlar tomonidan tadbirkorlarni ijtimoiy strafikatsiya doirasida alohida ijtimoiy guruh sifatida o'rganish

tadbirkorning empirik identifikatsiya ko'rsatkichlarini ishlab chiqishga yordam berdi, ular quyidagilar (T.I.Zaslavskaya, 2015):

asosiy mashg'uloti (tadbirkorlik, yakka yoki yo'llanma mehnat);

asosiy faoliyat turi (korxonaga egalari, yakka yoki yollanma mehnat);

asosiy ish joyi (korxonaga)ning turi (yakka mehnat, xususiy korxonaga, aksionerlik korxonasi, davlat korxonasi);

kasb-lavozim mavqei (xo'jalik rahbarlari, mutaxassislar, ishchi-xizmatchilar).

Yo'qorida taklif etilgan ko'rsatkichlar asosida tadbirkorlik faoliyatining sharoiti va mazmuniga ko'ra, tadbirkorlarning quyidagi guruhlari identifikatsiya qilindi:

tom ma'nodagi tadbirkorlar - bir vaqtning o'zida ham mulkdor, ham o'z korxonasining rahbari (yakka biznes bilan shug'ullanuvchilar guruhi ham kiradi);

«yarim tadbirkorlar» - tadbirkorlik faoliyatini yollanma mehnat bilan birga olib boruvchilar (bu guruh rahbarlar va oddiy xizmatchilarga bo'linadi);

menejerlar - korxonaga egasi bo'lmagan holda rahbarlik funksiyalari va zahiralar taqsimoti bilan shug'ullanuvchilar (bu guruh tasarrufchilar va yollanma menejerlarga bo'linadi).

Xulosa sifatida tadbirkorlik tarixi bo'yicha Garvard tadqiqot markazining asoschisi A.Koulning ta'rifini keltirishimiz mumkin: **Tadbirkorlik** - o'z oldiga foyda olishga yo'naltirilgan zahiralar, mablag'lar, ma'lumotlar va mehnatdan iborat tashkiliy birlikni yaratish, saqlab qolish hamda ko'paytirish maqsadini qo'ygan individ yoki assotsiatsiyalashgan individlar guruhining maqsadga muvofiq faoliyati.

Tadbirkorlik hodisasiga qaratilgan nazariyalar.

So'nggi yillarda iqtisodiy psixologiya sohasidagi tadqiqotlarda tadbirkor tushunchasiga faqat alohida iqtisodiy faoliyat turining subyektivi sifatida emas, balki alohida psixologik tip sifatida yondashilmoqda. Bu yondashuv natijasida asosiy maqsadi insonni tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishga undovchi hamda tadbirkorlik faoliyatining samarasini ta'minlovchi maxsus psixologik

xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar ko'plab o'tkazilmoqta. Masalan, psixolog **D.Makklelland**ning tadqiqotlari muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasining yuqori ko'rsatkichi tadbirkorga xos alohida psixologik xususiyat ekanligini namoyon qildi. Keyinroq psixologlar **D.Atkinson** va **X.Xekxauzen** o'z tadqiqotlarida muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasini o'rgandilar. Natijada quyidagi xulosalar olindi:

muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini namoyon qiluvchi kishilarga faoliyatning pozitiv maqsadlarini aniq qo'ya olish, bu maqsadlarga erishishda muttasil faollik ko'rsatish, o'z imkoniyatlariga ishonish hamda ularni adekvat baholash xos bo'lib, bunday kishilar odatda o'rtacha murakkablikdagi masalalarni tanlaydilar, muvaffaqiyatsizlikka duch kelsalar, bor imkoniyatlarini safarbar qilib, faollikni yanada oshiradilar;

muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasini namoyon qiluvchi kishilar esa o'z imkoniyatlariga ishonsizlik bilan qaraydilar, muvaffaqiyatsizlik ehtimoli ularni qattiq xavotirga soladi, o'z-o'zini baholash darajasi ko'pincha noadekvat (ko'tarilgan yoki pasaytirilgan) bo'lgani sababli ular odatda yoki haddan tashqari yengil, yoki juda murakkab masalalarni tanlaydilar; muvaffaqiyat ularda faollikni oshiradi, ammo muvaffaqiyatsizlik bu faollikni keskin pasaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, samarali tadbirkorda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasiga nisbatan sezilarli darajada ustun bo'ladi.

Ko'p yillar davomida shaxsning lokus nazorati borasida tadqiqotlar olib borgan psixolog **J.Rotter**, samarali tadbirkorga lokus nazoratining internal ko'rinishi xos bo'lishini aniqladi. Lokus nazoratining internal ko'rinishi egalari (internallar) ekesternallardan farqli ravishda, o'zlari uchun ahamiyatli bo'lgan hodisalarni shaxsan yuqori darajada nazorat qila oladilar; shuningdek, ularda shaxsiy yutuqlari hamda muvaffaqiyatsizliklari uchun javobgarlik hissi yuqori bo'ladi.

R.Broksauz tomonidan o'tkazilgan psixologik eksperimentlar esa tadbirkorning tavakkalchilik(risk)ka bo'lgan munosabatini tadqiq

etishga qaratilgan bo'lib, tadbirkorlik faoliyatida muvaffaqiyatga erishgan shaxslarga o'rtacha tavakkalchilik xos ekanligini aniqladi.

Tadbirkorlik faoliyati hamda tadbirkor shaxsiga xos psixologik xususiyatlarni tadqiq etish va ularning ilmiy tahlilini amalga oshirish davom etmoqda.

Bugungi kunda psixologiya fani turli sohadagi mutaxassislariga o'zlarining shaxsiy zahiralarini aniqlash va samaradorlik darajasini oshirish, shaxslararo munosabatlarini korreksiyalash, psixologik komplekslaridan xalos bo'lish imkoniyatini bermoqda. Tadbirkorlar ham bundan mustasno emas. Mutaxassis-psixologlar tadbirkorlar uchun maxsus biznes-maslahatlar, treninglar va seminarlar olib boradilar. Bu mashg'ulotlar tadbirkorlarda biznes psixotexnikasi, nostandart vaziyatlarda tez qaror qabul qilish, guruh bilan ishlash, atrofdagi kishilarning psixologik holatini tushuna olish, shaxsiy hissiyotlarini boshqara olish, murakkab vaziyatlarda o'ziga ishonchni saqlay olish malaka va ko'nikmalarini ro'yobga chiqaradi yoki shakllantiradi.

9.5. Amaliy diplomatiya sohasida psixologik bilimlarni qo'llash.

Keyingi 50 yil ichida dunyo xaritasida g'oyat murakkab siyosiy, iijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar yuz bermoqda. Ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyo ikki yirik tizimga bo'lindi (kapitalistik va sotsialistik), ko'plab harbiy-siyosiy itifoq va bloklar yuzaga keldi. Bunday eng yirik harbiy-siyosiy bloklar Shimoliy Atlantika harbiy bloki (NATO) va SSSR boshchiligidagi Varshava shartnomasidir (OVD). Shuningdek, 50-yillarning o'rtalaridan boshlab milliy-ozodlik harakati Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasida kuchaydi va mustamlakachilik tizimi yemirildi hamda dunyo siyosiy xaritasida 100 dan ortiq suveren yosh, rivojlanish yo'liga kirgan davlatlar yuzaga keldi. Shu bilan birga, dunyo siyosiy xaritasida ikkinchi jahon urushidan so'ng o'ziga xos bosh "qaynoq nuqtalar" vujudga keldi-Yaqin Sharqda Isroil davlatining 1949-yil tashkil topishi va Falastin muammosi, Hindi-Xitoy yarim orolida (Vetnam, Kampuchiya), Koreya yarim orolida (KXDR va Koreya Respublikasi

o'rtasida), Afrika va Lotin Amerikasi hududlaridadir. Bu nuqtalarda shu hududdagi mamlakatlargina emas, balki ko'plab boshqa mamlakatlar manfaatlarining xam to'qnashuvi yuz berdi.

Ayni vaqtda, XXI asr boshlarida ham hali yer sharining turli nuqtalarida "qaynoq xudud"lar Afg'oniston, Tojikiston, Checheniston, Bolqon yarim oroli, Yaqin Sharq, Hindi-Xitoy yarim oroli, Afrikada mavjudligi dunyoda xalqlarni hushyorlikka undaydi va o'z kuch va g'ayratlarini tinchlik maqsadlarida birlashtirishni taqozo qiladi. Shunday qilib, dunyo siyosiy xaritasi davrning o'ziga xos oynasi bo'lib, xalqaro munosabatlar siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa tomonlarini ifoda etadi. Tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy yo'lni belgilashda jahon tajribasidan foydalanildi, mamlakatimiz, xalqimiz xususiyatlari va manfaatlari hisobga olindi. Tashqi siyosatga tinchlik, barqarorlik, hamkorlik yo'li asos qilib olindi. O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatning asosiy tamoyillari "Harakatlar strategiyasi"da aniq belgilab berilgan. Ular quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumi, suvereniteti, hududiy yaxlitligini muhofaza qilish;

- axborot xavfsizligini ta'minlash va axborotni himoya qilish tizimini takomillashtirish, axborot sohasidagi tahdidlarga o'z vaqtida va munosib qarshilik ko'rsatish;

- fuqarolik, millatlararo va konfessiyalararo tinchlik hamda totuvlikni mustahkamlash;

- davlatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining jangovar qudrati va salohiyatini oshirish;

- atrof-tabiiy muhit, aholi salomatligi va genofondiga ziyon yetkazadigan ekologik muammolarning oldini olish;

- favqulodda vaziyatlarning oldini olish va bartaraf etish tizimini takomillashtirish.

Chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat sohasidagi ustuvor yo'nalishlar:

- davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash, mamlakatning xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekti

sifatidagi o'zni va rolini oshirish, rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, O'zbekistonning yon-atrofida xavfsizlik, barqarorlik va ahil qo'shnichilik muhitini shakllantirish;

- O'zbekiston Respublikasining xalqaro nufuzini mustahkamlash, mamlakatda olib borilayotgan islohotlar to'g'risida jahon hamjamiyatiga xolis axborot yetkazish;

- O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy faoliyatining normativ-huquqiy bazasini hamda xalqaro hamkorlikning shartnomaviy-huquqiy asoslarini takomillashtirish;

- davlat chegarasini delimitatsiya va demarkatsiya qilish masalalarini hal etish.

Mamlakatimizning jahon xalqlari tinchligi va xavfsizligiga mos bo'lib tushgan tinchliksevar tashqi siyosati, uni jahonda mustaqil davlat sifatida tezda tan olinishini ta'minladi. O'zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligini dunyodagi 165 davlat tan oldi, ularning 120 tasi bilan diplomatik, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy aloqalar o'rnatildi. Toshkentda 35 dan ortiq mamlakatning elchixonasi ochildi. Bular jumlasiga AQSh, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Xitoy, Hindiston, Pokiston va boshqalarni kiritish mumkin. Shuningdek, O'zbekistonda 88 xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning, 24 hukumatlararo va 13 ta nohukumat tashkilotlarining vakolatxonalarini faoliyat ko'rsatmoqda. Dunyodagi 20 dan ortiq davlatda - AQSh, Turkiya, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Pokiston va boshqalarda O'zbekistonning elchixonalarini ishlab turibdi. O'zbekiston jahon hamjamiyatiga qo'shilish, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish yo'lidan bormoqda.

2018-yil joriy yilning 11-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi va mamlakatimizning xorijdagi elchixonalarini faoliyati tahliliga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda ishtirok etgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev o'z nutqida O'zbekiston tashqi siyosatining 2017 yilgi asosiy natijalarini sarhisob qilib, 2018 yil va undan keyingi yillarda mamlakatimiz diplomatiyasi oldida turgan ustuvor vazifalarga to'xtalib o'tdi. Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlab o'tganidek, 2017-yil

mamlakatimiz tashqi siyosati uchun juda sermahsul va samarali yil bo'ldi. Biz qator xorijiy mamlakatlar bilan, xususan Markaziy Osiyodagi qo'shnilarimiz bilan do'stona munosabatlarni rivojlantirish va mustahkamlash bo'yicha aniq natijalarga erishdik. Yil davomida mamlakatimiz rahbarining 60 ga yaqin xorijiy davlat va hukumat vakillari bilan oliy darajadagi uchrashuvlari davomida 200 dan ortiq turli darajadagi shartnomalar, shuningdek, savdo-iqtisodiy va investitsiya sohalarida qiymati qariyb 60 milliard dollarlik kelishuv va bitimlar imzolandi. Chet el mamlakatlari va xalqaro tashkilotlar bilan amaliy hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha 40 dan ortiq "yo'l xaritalari" tasdiqlandi hamda erishilgan ahdlashuvlar ana shu «yo'l xaritalari» asosida bugun bugungi kunda hayotga tatbiq etilmoqda. Biroq shiddat bilan o'zgarib, rivojlanib borayotgan hozirgi davr, mamlakatimizda tobora chuqurlashib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar milliy diplomatiyamiz oldiga ham yangi-yangi vazifalarni qo'ymoqda.

Xususan, mamlakatimizda «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili» deb e'lon qilingan 2018-yilda biz o'z oldimizga nihoyatda ulug'vor maqsadlarni belgilab olmoqdamiz, bu esa, milliy diplomatiyamizdan o'ta faol bo'lishni va o'z ish uslubini qat'iy o'zgartirishni talab etadi. Davlatimiz rahbari o'z nutqida diplomatiyamiz oldida turgan istiqbolli vazifalarga to'xtalar ekan, mamlakatimizning eksport salohiyatini yuksaltirishga ko'maklashish; uning sanoati va infratuzilmalarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalar, ilg'or zamonaviy texnologiyalar va ilm-fan yutuqlarini keng jalb etish; O'zbekistonga kelayotgan sayyohlar oqimini kengaytirish bo'yicha faol va tizimli ish olib borish kabi vazifalarni yaqin va o'rta istiqbolda milliy diplomatiyamiz e'tibor qaratishi zarur bo'lgan ustuvor yo'nalishlar sifatida qayd etdi. Albatta, kelgusida ushbu vazifalarning samarali ijro etilishi, shubhasiz, mamlakatimizning xalqaro hamjamiyatga integratsiyasini chuqurlashtirishga, uning xalqaro obro'-nufuzini yanada yuksaltirishga, pirovardida esa, xalqimiz turmush darajasi va farovonligini tubdan oshirishga xizmat qiladi.

Davlatimizning tashqi siyosat va diplomatiya sohasidagi faoliyati asoslari «O‘zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi»da yoritilib o‘tilgan. O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining konseptual asoslari mustaqillikning dastlabki yillaridanoq mamlakatimizda yangi - Ozod va Obod Vatan qurish borasidagi qarashlarida, strategik dasturlarida ishlab chiqilgan va fundamental asarlarida atroflicha asoslab berilgan. Bu qarashlar, aytish mumkinki, xalqimizning asriy qadriyatlarini hozirgi zamon xalqaro munosabatlar tizimida yuz berayotgan jarayonlar va mustaqil O‘zbekistonning milliy manfaatlari bilan uyg‘unlashtirish asnosida shakllangan. Shu bilan birgalikda turli davlatlar bilan o‘zaro aloqalarni o‘rnatish **psixologik jihatdan katta ahamiyat kasb etadi**. Chunki, davlat mustaqilligi va suverenitetining, uning hududiy yaxlitligining daxlsizligi, milliy manfaatlarining ustuvorligi, pragmatizm g‘oyalariga asoslangan faol va izchil tashqi siyosat yuritish, umuminsoniy qadriyatlarga tayanish, xalqaro maydonda tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, o‘zaro hurmat va teng huquqlilik, manfaatlar mushtarakligi, davlatlararo munosabatlarda mafkuradan holilik, ichki ishlarga aralashmaslik kabi tamoyillar mamlakatimizning shu kungacha olib borgan tashqi siyosati va diplomatiyasining asosiy *psixologik ildizini* tashkil etib kelgan. Istiqlolning o‘tgan 20 yildan oshiqroq davri mobaynida mana shu tamoyillar negizida shakllangan tashqi siyosat va diplomatiya O‘zbekiston xalqaro munosabatlarning to‘laqonli subyekti sifatida qad rostlashini va mamlakatimizning dunyo xaritasidan munosib o‘rin egallashini ta‘minladi, shuningdek, davlatimizning xalqaro maydondagi obro‘-e‘tiborini ham mustahkamladi. Shularni inobatga olgan holda, XXI asrning xalqaro jarayonlar tinimsiz o‘zgarib borayotgan sharoitida muvozanatli, ayni vaqtda, faol hamda sobitqadam tashqi siyosat strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha muhim hujjat ishlab chiqish tashabbusi ilgari surildi. Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish maqsadida, xalqaro huquqning umume‘tirof etilgan norma va prinsiplariga,

jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Nizomi va boshqa tegishli xalqaro hujjatlarga amal qilinib kelinmoqda.

Dunyodagi xalqaro munosabatlarning bugungi ahvoli, jahon arenasida kuzatilayotgan mega trendlar va tub o'zgarishlar *har bir davlatning ruhiy holatiga ta'sir* o'tkazib kelmoqda. Jumladan, globallashuv jarayoni izchil va orqaga qaytarib bo'lmas xususiyat kasb etgani ta'kidlanar ekan, uning, bir tomondan, davlatlarning rivojlanishi uchun qulay imkoniyatlar ochib berish, ikkinchi tomondan esa, iqtisodiyot, energetika, ekologiya, oziq-ovqat bilan ta'minlash, axborot almashish, gumanitar xavfsizlik sohalarida turli xavf-xatarlar tug'dirayotgani e'tirof etilgan. Dunyo iqtisodiyotida va siyosiy arenasida Osiyo davlatlarining o'rni va roli o'sib borayotgani e'tiborga olingan. Iqtisodiy masalalar, modernizatsiya jarayonlari butun jahonda ustuvor ahamiyat kasb etayotganini tan olish lozim. Bundan tashqari, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikka rahna solayotgan an'anaviy va noan'anaviy tahdidlarning turlari kengayib borayotgani, O'zbekiston chegaralari yaqinida keskinlik va tanglik o'choqlarining saqlanib qolayotgani, dunyoning bizga yaqin bo'lgan muhim mintaqalarida yangi qurolli mojarolar va qirg'inbarot nizolarga olib keluvchi vaziyatlarning ko'payib borishi kabi salbiy omillarning mavjudligi davlatlarning imidjiga, siyosiy salohiyatiga o'z ta'sirini o'tkazib bormoqda. Bu borada *diplomatiya sohasida psixologik nuqtai nazardan* kelib chiqqan holda quyidagilarga e'tibor berish lozim: Birinchidan, O'zbekiston xalqaro munosabatlar tizimida to'laqonli subyekt sifatida faol va izchil tashqi siyosat strategiyasini olib boradi. Ikkinchidan, O'zbekiston dunyodagi yetakchi davlatlar bilan strategik sherikchilik munosabatlarining muvozanatli va ko'p qirrali tizimini shakllantirishda davom etadi; mintaqada geosiyosiy muvozanatni saqlash; siyosiy, iqtisodiy, savdo-sotiq, transport va boshqa sohalardagi xalqaro aloqalarni keng diversifikatsiya qilish yo'lidan boradi. Uchinchidan, mamlakatimizning xalqaro tashkilotlar bilan bo'lgan aloqalariga ham alohida urg'u beriladi. Bu borada, avvalambor, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashgan tuzilmalari bilan hamkorlik ustuvor ahamiyatga ega ekani bayon qilingan. Shanxay

hamkorlik tashkiloti, Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi va boshqa qator xalqaro institutlar bilan aloqalar ham muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan. To'rtinchidan, O'zbekiston tinchliksevar siyosat yuritadi va harbiy-siyosiy bloklarda ishtirok etmaydi. Har qanday davlatlararo tuzilmalar harbiy-siyosiy blokka aylangan taqdirda, ulardan chiqish huquqini o'zida saqlab qoladi. O'zbekiston o'zining qo'shni davlatlardagi qurolli ziddiyatlarga tortilishining oldini olish maqsadida tegishli choralarni ko'radi; o'z hududida xorijiy davlatlarning harbiy bazalari va obyektlari joylashtirilishiga yo'l qo'ymaydi; O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari xorijdagi tinchlikparvarlik operatsiyalarida ishtirok etmaydi. Xulosa tariqasida, umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, O'zbekistonda olib borilayotgan tashqi amaliy aloqalar, diplomatiya sohasidagi tajriba mamlakatimizning nufuzi va mavqeyini munosib ravishda namoyon yetishga xizmat qiladi. Rivojlangan davlatlar qatorida O'zbek diplomatiyasi *psixologik nuqtai nazardan* o'ziga xosligi, boshqalarga namuna bo'lishi, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan ta'sir kuchini ko'rsata olishi, o'zining xatt-harakatlari bilan boshqa mamlakatlar vakillarini ishontira olishi, nizoli vaziyatlarga bormasligi, muvozanatni saqlashi, boshqalarning ichki ishlariga aralashmasligi, muammolarni o'zaro kelishuv yo'llar bilan hal etishga kirishishi bilan ajralib turadi. O'zbekistonning Tashqi siyosiy faoliyati bugungi kun amaliyoti va azaliy qadriyatlarimizni o'zida mujassam etadi, u o'sib kelayotgan avlod uchun, ramziy ma'noda, qadimgi ta'bir bilan aytganda, o'ziga xos «tuzuk», tashqi siyosat va diplomatiya sohasidagi zamonaviy «risola»ni tashkil etadi.

XULOSA

Ushbu matnda mehnat psixologiasining asosiy jihatlari yoritilgan. Yuridik psixologiya fanining ilmiy-nazariy asoslari, predmeti, ob'ekti va tizimi yoritilgan. Fanning dolzarb vazifalariga alohida to'xtalib o'tilgan. Fanda "inson-qonun" tizimida ornatilgan shaxslaro munosabatlar yoritilgan. Shu bilan birgalikda psixologik bilimlarni yurisprudensiya amaliyotida qo'llash imkoniyatlagiga e'tibor qaratilgan.

Ushbu mavzuda iqtisodiy psixologiya fanining mazmun-mohiyati, predmet, obyekt va vazifalari bayon etilgan. Iqtisodiy xulq-atvor tushunchasiga urg'u berilgan. Iqtisodiy xulq-atvor mazmun-mohiyatiga bag'ishlangan tadqiqot va nazariyalar yoritilgan. Pul psixologiyasining ma'nosi, uni idrok etish xususiyatlari, zamonaviy talqini tavsiflangan. Iste'molchi xulq-atvori, undagi iqtisodiy munosabatlar, muomala almashuvi yoritilgan. Amaliy diplomatiya sohasida psixologik bilimlarning qo'llanilishi yoritilgan. O'zbekiston xalqaro munosabatlar tizimida to'laqonli subyekt sifatida faol va izchil tashqi siyosat strategiyasini olib borishi, dunyodagi yetakchi davlatlar bilan strategik sherikchilik munosabatlarining muvozanatli va ko'p qirrali tizimini shakllantirishi, mintaqada geosiyosiy muvozanatni saqlashiga urg'u berilgan.

GLOSSARIY

Amaliy diplomatiya – mamlakatning boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatishi, strategik sheriklik munosabatni shakllantirish, hamkorlik faoliyatini olib borishi tushuniladi.

Yuridik psixologiya – yurisprudensiya va umumiy psixologiya sohalari o'rtasidagi uyg'unlik natijasida shakllangan amaliy fan tarmog'i.

Yuridik psixologiya – ilmiy pedagogik fan sifatida "Inson-huquq" tizimidagi psixologik qonuniyatlarni o'rganuvchi fan.

Inson omili - har qachongidan ham yuqori saviyaga ko'tarib, uning kuchi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini bevosita taraqqiyot, rivojlanish va sivilizatsiya bilan uzviy bog'ladi.

Metodologiya – bu, nazariy va amaliy faoliyatni tashkil qilish va tuzishga qaratilgan tamoyil va uslublar tizimi.

Kasbgramma – mutaxassisning kasbiy va shaxsiy sifatlariga, bilim ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar majmui.

Kasbiy etika – xulqiy kodeks ma'nosini anglatuvchi me'yoriy axloqiy munosabatlar tizimi.

Iqtisodiy psixologiya – iqtisodiy xulq-atvorning asosida yotuvchi psixologik mexanizmlar va psixologik jarayonlarni o'rganuvchi fan.

Iqtisodiy nazariya - insonlar va jamiyatning ko'p maqsadlarda ishlatilishi mumkin bo'lgan noyob resurslardan foydalanish usulini qanday tanlashlarini o'rganuvchi fan deb ham ataladi.

Iqtisodiy xulq-atvor – insonning shunday xatti-harakatlarki, unda iqtisodiy qarorlar qabul qilish, bu qarorlarning determinantlari hamda oqibatlarini o'rin olgan.

Iqtisodiy o'sish – iqtisodiyotda tizimli sifat darajasining ijobiy o'zgarishi, ishlab chiqarishning yuksalishi, hayot darajasining ko'tarilishi.

Pul – iqtisodiy munosabatlarda asosiy almashuv vositasi, qiymat me'yori, to'lov va jamg'arish vositasi.

Makroiqtisodiy muammolar – jamiyat a'zolarining davlat iqtisodiy siyosatiga munosabati, bandlik va ishsizlik masalalari, kishilarning boylik, kambag'allik, ijtimoiy tengsizlik, shaxsiy turmush darajasidan qoniqish, mehnat va dam olishning muvofiqligi singari inson bilan jamiyat orasidagi iqtisodiy munosabatlardan kelib chiquvchi muammolar.

Qiymatlar nazariyasi – tovar ishlab chiqarishning obyektiv qonuniyati, ishlab chiqarish va tovar almashinuvining narxlarga muvofiq amalga oshirilishi. Mazkur nazariyaga amerikalik iqtisodchi Adam Smit asos solgan.

Iste'molchi – biror-bir tovar yoki xizmatni buyurish, sotib olish yoki ishlatish orqali o'z talablarini qondiradigan inson yoki fuqaro.

Xaridor – tovarlarni xarid qiladigan yoshi, jinsi, va ijtimoiy mavqei bilan farqlanadigan inson.

E'tiqod – biror bir narsani haqiqat deb tan olish, uni tahlil va tekshiruvsiz qabul qilish.

Tadbirkorlik – mustaqil, tizimli foyda olishga yo'naltirilgan ishlab chiqarish, tovar almashinuvi va xizmat ko'rsatishga asoslangan iqtisodiy faoliyat.

TAKRORLASH BO'YICHA SAVOLLAR

1. Yuridik psixologiyaning fan sifatida shakllanishi.
2. Fanning predmeti, ob'ekti, vazifalari va tizimi.
3. Yuridik kasblarning kasbgrammasi.
4. Yuridik faoliyatda muloqot jarayoning ahamiyati.
5. Iqtisodiy xulq-atvorga bag'ishlangan tadqiqotlar.
6. Iqtisodiy psixologiyada pul tushunchasi.

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. Практическая психология для дипломатов: учеб. пособие / под ред. Р.Ф. Додельцева; Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России, каф. философии. 2-е изд., расшир. и перераб. – М.: МГИМО-Университет, 2011.
2. И.Лукашук. Международное право. Часть общая и особенная. – М.: Прогресс, 2005.
3. А.Усманова, А.Норбоев. Юридическая психология. – Т., 2005.
4. <http://lib.sale/pravo-mejdunarodnoe/mejdunarodnoe-pravo-uchebnik-otv-red.html> Колосов М.Ю., Кривчикова Э.С.. Международное право: учебник / отв. ред. А. Н. Вылегжанин. – М.: Высшее образование, Юрайт-Издат., 2009.
5. <http://lib.sale/pravo-mejdunarodnoe/mejdunarodnoe-pravo-valeev.html> Валеев Р.М. Курдюков Г.И. Международное право. Особенная часть: Учебник для вузов. – М.: Статут. 2010.
6. <http://enu.kz/repository/history/> О.Аймаганбетова. Экономическая психология. Алматы. 2006.
7. <http://www.koob.ru/posypanova/econom> 3. О.Посыпанова. Экономическая психология. – М., 2013.
8. http://www.iqtisodiyot.uz/sites/default/files/maqolalar/4_Khasankhanova.pdf N. Xasanxonova. Iqtisodiy taffakurning tarkibiy qismlari// Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jur. 4-son, 2015.
9. <http://www.labirint.ru/books/564064/> Варшамова Г.В. Управление рисками ответственности. Учебное пособие. – М., 2017.

10. <http://www.booka.ru/books/965185#about> Иващенко Н.П. Основы предпринимательства. – М., 2017.

11. vseur.ru/static/files/posobie В.Ю.Буров. Основы предпринимательства. Учебное пособие. – Чита, 2013.

XORIJIY MANBALAR

1. <https://www.amazon.com/Forensic-Legal-Psychology-Psychological-Science/dp/1319060315> Mark Constanzo. Daniel Krauss. Forensic and legal psychology: Psychological science applied to law. Pub.:Worth, 3rd., 2017, 560 pages.

2. <https://www.amazon.com/Economic-Psychology-BPS-Textbooks/dp/111892634X> Rob Ranyard. Economic Psychology (BPS Textbooks in Psychology) 1st Edition. Pun.:Wiley-Blackwell; 1 edition, 2017, 512 pages.

3. <https://www.amazon.com/Startup-Way-Companies-Entrepreneurial-Management/dp/1101903201><https://www.amazon.com/Startup-Way-Companies-Entrepreneurial-Management/dp/1101903201> Eric Ries. The Startup Way: How Modern Companies Use Entrepreneurial Management to Transform Culture and Drive Long-Term Growth. Pub.: Currency, 2017, 400 pages.

4. <https://www.amazon.com/Introduction-Political-Psychology-Martha-Cottam/dp/1848726724> Martha L. Cottam, Elena Mastors, Thomas Preston, Beth Dietz. Introduction to Political Psychology: 3rd Edition. Pub.: Routledge; 3 edition, 2015, 536 pages.

FOYDALI MASLAHATLAR

Mazkur mavzu yuzasidan bilimlarni boyitishda kuyidagi adabiyotlarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq:

1. Кабаченко И. Психология организаторской и управленческой деятельности. Учебник. – С.Пб. “Питер”, 2013.

2. Mahmudov I. Boshqaruv psixologiyasi. Elektron darslik. JIDU ARM, 2008.

JAHON IQTISODIYOTI VA DIPLOMATIYA UNIVERSITETI

A.A.Usmanova, F.I.Muminova

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA

O'QUV QO'LLANMA

Muharrir: *D. Hamidova*

Original-maket: *A. Derevyanskaya*

Nashrga taqdim etilgan materiallar, ularda keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma'lumotlar, shuningdek, nashrga taqiqlangan ma'lumotlarni oshkor qilish uchun nashr mualliflari javobgar

Format 84x108 1/32. Hajmi 15,0 b.t.

Adadi 100

JIDUda chop etilgan

100192, Toshkent, Mustaqillik ko'chasi, 54.